КРЪВ И ЗРЕЛИЩА

СПОРТНИ И ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ В ЕЛИНИСТИЧЕСКА И РИМСКА ТРАКИЯ

BLOOD AND ENTERTAINMENTS

SPORTS AND GLADIATORIAL GAMES IN HELLENISTIC AND ROMAN THRACE

Людмил Фердинандов ВАГАЛИНСКИ
Lyudmil Ferdinandov VAGALINSKI

КРЪВ И ЗРЕЛИЩА
СПОРТНИ И ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ В ЕЛИНИСТИЧЕСКА И РИМСКА ТРАКИЯ

BLOOD AND ENTERTAINMENTS
SPORTS AND GLADIATORIAL GAMES IN HELLENISTIC AND ROMAN THRACE

Людмил Фердинандов ВАГАЛИНСКИ
Lyudmil Ferdinandov VAGALINSKI

НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ СОФИЯ

Българска Академия на Науките

NATIONAL ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE WITH MUSEUM SOFIA

Bulgarian Academy of Sciences

© 2009 Людмил Фердинандов Вагалински, автор; Lyudmil Ferdinandov Vagalinski, author;
lvagalin@mail.techno-link.com; http://www.geocities.com/lvagalin (ArchBulg)
© 2009 Николай Шаранков, редактор; Nicolay Sharankov, editor; nsharankov@yahoo.com
© 2009 НОУС ЕООД; NOUS Publishers LTD, PO Box 1275, 1000 Sofia, Bulgaria

На корицата: бронзова закопчалка на стригилодържател, виж фиг. I.4.1/8; снимка Л. Гетов.

On the cover: bronze clasp of a strigil-holder, see fig. I.4.1/8; photo L. Getov.

ISBN 978-954-90387-9-8

Printed in Bulgari

КРЪВ И ЗРЕЛИЩА
СПОРТНИ И ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ В ЕЛИНИСТИЧЕСКА И РИМСКА ТРАКИЯ

BLOOD AND ENTERTAINMENTS
SPORTS AND GLADIATORIAL GAMES IN HELLENISTIC AND ROMAN THRACE

Людмил Фердинандов ВАГАЛИНСКИ
Lyudmil Ferdinandov VAGALINSKI

Sofia 2009

СЪДЪРЖАНИЕ

ВМЕСТО УВОД 7

ГЛАВА I. СПОРТ 9

- I.1. АРХИТЕКТУРНИ ПАМЕТНИЦИ ЗА СПОРТ 9
  - I.1.1. Стадион 9
- I.2. ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА СПОРТ 13
  - I.2.1. Епиграфски данни за ефеби 13
  - I.2.2. Епиграфски данни за спортни организатори (агонотети) 24
  - I.2.3. Епиграфски данни за атлети 28
  - I.2.4. Епиграфски данни за гимназиарси 41
  - I.2.5. Други епиграфски данни за спорт 45
- I.3. НУМИЗМАТИЧНИ ДАННИ ЗА СПОРТ 48
- I.4. СПОРТНИ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ 55
  - I.4.1. Стригили 55
  - I.4.2. Стригилодържатели 60
  - I.4.3. Тежести 62
- I.5. СКУЛПТУРНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ СВЪРЗАНИ СЪС СПОРТ 63
  - I.5.1. Каменни изображения свързани със спорт 63
  - I.5.2. Метални изображения свързани със спорт 65

ГЛАВА II. ГЛАДИАТУРА 67

- II.1. АРХИТЕКТУРНИ СЪОРЪЖЕНИЯ СВЪРЗАНИ С ГЛАДИАТУРА 69
  - II.1.1. Амфитеатри 69
  - II.1.2. Архитектурни съоръжения със спорно гладиаторско предназначение 79
- II.2. ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ 80
  - II.2.1. Епиграфски данни за организатори на гладиаторски игри 80
  - II.2.2. Епиграфски данни за гладиатори 86
  - II.2.3. Други епиграфски данни за гладиаторски игри 104
- II.3. НУМИЗМАТИЧНИ ДАННИ ЗА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ 110
- II.4. СКУЛПТУРНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ 111
  - II.4.1. Каменни скулптурни изображения на гладиаторски игри 111
  - II.4.2. Метални скулптурни изображения на гладиаторски игри 116
  - II.4.3. Керамични скулптурни изображения на гладиаторски игри 119

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 121

SUMMARY 125

КАТАЛОГ / CATALOGUE 146

БИБЛИОГРАФИЯ / BIBLIOGRAPHY 217

РЕЧНИК / VOCABULARY 227

ИЛЮСТРАЦИИ / ILLUSTRATIONS 229

ВМЕСТО УВОД

Уважаеми читателю,

Книгата, която държиш, е пръв опит за монографично обобщаване на тази атрактивна тема. Представлява съществено разширен и осъвременен вариант на докторска дисертация[1], защитена през 1989 година, която постави началото на трудни промени в българското общество.

Хронологичната рамка е увеличена, като освен римския императорски период (I-IV век) се изследва и елинистическият (края на IV – I в. пр. н. е.). Повечето данни за тези над 700 години датират от римско време. Проучен е разнообразен материал – надписи, архитектурни съоръжения, скулптура (главно релефи), принадлежности и писмени извори. Основен източник са епиграфските сведения, като именно техният брой нарасна съществено през последните двадесет години. Част от включената информация е непубликувана.

В териториално отношение книгата е фокусирана върху България и затова каталогът обхваща само български находки. Разбира се, те са обсъдени на фона на гръко-римската култура, проявена в тракийска и провинциално-римска среда.

Задължен съм на колеги за предоставени материали, информация и снимки. Имената им са дадени в текста. Специално благодаря на редактора на тома Николай Шаранков (катедра „Класическа филология" на СУ „Свети Климент Охридски") за неговата щедра подкрепа и прецизност.

Номерата на илюстрациите отговарят на каталожните. Вторите са маркирани в текста чрез **получерен** шрифт (bold) за по-лесно намиране. Номерацията на илюстрациите извън каталога включва точки от изложението, където са коментирани – отново за по-лесното им откриване в текста.

В *курсив* са дадени термини, които са пояснени в речник в края на книгата.

Дано стремежът ми за баланс между научно изследване и достъпно изложение е успешен!

София, февруари 2009 г.

---

[1] „Спортни състезания и гладиаторски игри в римска Тракия (I-IV век)", София, май 1989 г.; научен ръководител – проф. Александра Милчева, рецензенти – проф. Велизар Велков† и проф. Златозара Гочева.

„Евридамант от Кирена спечелил в бокс;
въпреки че зъбите му били избити от другия състезател,
той ги глътнал, за да не разбере противникът му“.

(сведение на Елиан от около 200 година)

ГЛАВА I

СПОРТ

I.1. АРХИТЕКТУРНИ ПАМЕТНИЦИ ЗА СПОРТ

I.1.1. СТАДИОН

Първоначално стадион (στάδιον) означава разстояние от 600 стъпки, колкото е дистанцията за спринт, с което наименование впоследствие се означава и съответното архитектурно съоръжение. Идеалното му място е долина. През IV в.пр.н.е. правоъгълните дотогава стадиони получават окръгляване на едната си къса страна, наречено сфендона. В нея се провежда дългият скок като дисциплина от петобоя, както и някои финали. По-късно в римско време често се окръгляват и двете къси страни, а зрителските трибуни имат невисок подиум, пресечен от стълбищни пътеки. Пак през този период стадионите са снабдени с тунели-входове. Атлетите влизат през тях. Павзаний (II век от н.е.) ги нарича „скрити входове". Този на стадиона в Олимпия е дълъг 32 м и висок 4.45 м. През римския императорски период големи представителни порти украсяват едната къса страна. Стандартният античен стадион е дълъг 600 стъпки и е широк 100 стъпки. Но тъй като дължината на античната стъпка варира от 0.296 м до 0.320 м, то и пистите на стадионите имат различни размери. Ето тези на по-известните съоръжения: Олимпия – 192.25 м, Делфи – 177.35 м, Немея – 177.60 м, Атина – 184.30 м, Делос – 167.00 м, Приена – 191.39 м, Епидавър – 181.30 м. Що се отнася до ширината на пистата, то в Приена могат да се надбягват до осем състезатели едновременно, докато в Олимпия са двадесет. В класическата древност не бягат в кръг, а напред-назад в коридора си за разстояния по-дълги от един стадий (Decker 1995, 158-166).

Засега у нас е известен само стадионът на Филипопол (Пловдив; **кат. ##124, 125**). Открит е през 1923 година и веднага започват спорове що за сграда е това – амфитеатър или стадион (Вагалински 1997a, 27-31; Вагалински 2000b). Тезата за стадион се налага с изследване на Д. Цончев (Tsontchev 1947) и господства до 1973-1975 г., когато археологически разкопки, проведени под ръководство на Л. Ботушарова, възкресяват възгледа за амфитеатър (Ботушарова 1980). В резултат на недостатъчна аргументация дълго време липсва единно мнение – едни са за стадион (Колев 1977; Колев 1980; Иванов 1981, 103), а други за амфитеатър (Ботушарова/Танкова 1982; Gočeva 1981a, 90; Gočeva 1981; Тончева 1982, 16-18). Появи се и трето предложение – цирк (Матеев 1999, 48). То не е мотивирано изобщо. Авторът се задоволява с декларативно твърдение: „...става въпрос за един стадион-хиподрум от епохата на Римската империя, който в историята на архитектурата се обозначава с наименованието «циркус»". В случая се смесват две различни по размер и конструкция архитектурни съоръжения. Античният цирк е предназначен за състезания с колесници, което определя и много по-големите му размери в сравнение със стадиона, задоволяващ по-скромните пространствени нужди на атлетите. Явно и М. Й. Матеев[2] вижда във филипополската сграда римски цирк, защото на свой чертеж (без мащаб) прибавя към плана на Д. Цончев надлъжна стена, деляща пистата на две половини (Матеев 1993, 26)[3]. Това е т. нар. spina – характерна особеност на римските циркове. Размерите на филипополската писта обаче са съществено по-малки както от обичайната ширина (70-80 м) на западноримските циркове, така и от силно вариращата ширина на тези в източните провинции – от 49-51 м до 90-97 м (Humphrey 1986, 536). Дължината на пистата е също недостатъчна за цирк. Трасето за колесници е дълго поне около 300 м. При това стълбищните пътеки в цирковете не пресичат подиума на кавеата, какъвто е случаят с филипополското съоръжение. До края на III век на Балканите и в Мала Азия не се строят циркове. Единствено изключение е циркът в Гортина, Крит, изграден през късен II век. Започнатият при Септимий Север (193-211) цирк във Византион е завършен едва през 324-330 година в преименувания в Констнатинопол град. Липсват всякакви сведения за наличие на цирк или за проведени състезания с колесници във Филипопол. Информация от Ана Комнина за „твърде голям хиподрум“ в града е обяснима (Гръцки извори 8, 1972, 135). Тази високо образована византийска принцеса живее и твори във време (1083-1148), когато стадионите отдавна са забравени и тя естествено отъждествява развалините във Филипопол с познатия ѝ съвременник – хиподрума, чийто план наподобява много този на стадиона. В нейното съчинение столетията са изтрили не само времето на неговото построяване, но дори и спомена за основателя на града – и двете събития са погрешно приписани на император Филип Араб (244-249).

Като аргумент за разпознаване на **кат. #125** като амфитеатър се сочи наличие на „подземие, свързано с арената“, определено като „характерен момент на архитектурния план на амфитеатрите“ (Ботушарова/Танкова 1982, бел. 24). Подтрибунни помещения (не непременно подземни), свързани с арената и предназначени за животни, гладиатори, бестиарии и обслужващ персонал, са действително задължителни за амфитеатъра. Но от текста (Ботушарова/Танкова 1982, 57) става ясно, че всъщност се касае за подземен коридор, прокопан в естествения терен и осигуряващ достъп/излаз чрез засводен вход до сградата. Засводени входове, и то точно на сфендоната, какъвто е нашият случай, имат и някои стадиони – на Домициан в Рим (днес Пиаца Навона) и в Афродизия (Мала Азия; Erim 1989, 26; Hönle/Henze 1981, фиг. 153, 166). Очевидно самият терен налага прокопаване на коридора, който сам по себе си няма еднозначна идентифицираща стойност. А и както бе отбелязано по-горе, стадионите получават през римския императорски период входове-тунели, какъвто е филипополският (Decker 1995, 162). В него са открити „животински кости и железни инструменти за почистване на животните“, от които за съжаление са показани само рога (Ботушарова 1980). Те могат да бъдат и от по-късно време, когато сградата не се използва по предназначение. По подиума, ограждащ пистата, нарочена за арена, липсват всякакви следи от задължителните (при неговата малка височина) допълнителни предпазни съоръжения – мрежа, ограда – необходими за провеждане на ловни зрелища. Нещо повече, още през 1981 година Теофил Иванов обърна внимание на факта, че стълбищата в кавеата слизат чак до пистата („арена“), което е абсолютно недопустимо и безпрецедентно за постройка, изградена като амфитеатър.

---

[2] Авторът е също архитект и съименник на по-горе цитирания М. Матеев.

[3] Това личи и в други твърдения на автора: „Главната част на стадиона е пистата за надбягване, която обикновено е с дължина един стадий – 600 антични стъпки, и място за завой – сфендона, при бяга с колесници. Неслучайно именно в Рим стадионите достигнали своето най-голямо развитие и съвършенство. Циркус максимус е върхът на спортното строителство в античността“. (Матеев 1993, 27, 35).

Проведени през 1975 година археологически разкопки потвърждават наличие на останки от кавеа, начертани у Цончев като западна права страна. Така се доказва принадлежността на зиданите пилони (централен вход на стадиона), украсени с атлетически релефи-символи (**кат. #125**), и на сфендоната (окръгления противоположен край на стадиона) към едно архитектурно цяло. Това заключение е от съществено значение за разпознаване на филипополския стадион като такъв. При архитектурно заснемане на тези останки е установено, че „в плана на Цончев те са нанесени по фасадните стени в едно оформление на западната страна, но реално лежат навътре от фасадните стени на разстояние от 5.35 до 6.70 м, измерено до първия ред седалки“ (Ботушарова/Танкова 1982, бел. 25). Тази особеност се използва като аргумент в полза на тезата за амфитеатър, но авторите не нанасят тези корекции в плана към своята публикация. Всъщност това отклонение от плана на Цончев бележи едно плавно разширение на пистата, постигнато чрез „хлътване“ на западния подиум на седалките на стадиона. Образуваната дъга има максимално отклонение от мислената права в размер на 1.35 м – крайно недостатъчна стойност за елипса на един амфитеатър. Такава умишлена извивка обаче притежават редица антични стадиони. Например трибуните на стадиона в Делфи (Гречина 1957, 33, рис. 37) имат (след реконструкция през II век) максимално „хлътване“ в центъра им в размер на 1.50 м. Цифрата е много близо до стойността на филипополското „огъване“. А на стадиона във Филипопол са провеждани именно Питийски игри. При стадионите в Атина (също обновен през II век) и в Афродизия (Мала Азия; I век) това огъване достига в центъра на трибуните до 4-5 м (Гречина 1957, 33, рис. 34 и 37). Същото архитектурно решение се среща и при някои антични циркове (Humphrey 1986, 445, 498). За разлика от ентазиса в класическия гръцки ордер тук причината е чисто прагматична – разширяване полезрението на зрители, седящи в двата срещуположни къси края на стадион или цирк. През май 1975 година са разкрити „до пет реда седалки, разположени в права линия на разстояние повече от 30 м“ (Колев 1979), което е несъвместимо с план на амфитеатър. Въпреки това на пловдивската общественост е представен макет на такъв (Колев 1979) с вътрешни диаметри 104 х 41 м. Те го нареждат на шесто място по площ на арената сред амфитеатрите в цялата Римска империя[4]. Сам по себе си този факт е все пак приемлив, ако не е странното съотношение (1:2.5) между малка и голяма вътрешна ос, което придава нецелесъобразна и несрещана при амфитеатри силно удължена форма. Завършвайки въпроса с разпознаване на стадиона във Филипопол като такъв, ще цитирам популярно сведение на неговия съвременник Дексип, отнасящо се до нахлуване на готите начело с Книва през 250 година южно от Долен Дунав: “...(Приск) издал заповед всички да се съберат на пистата на стадиона [ἐς τὸν τοῦ σταδίου δρόμον], който бил вътре в града, понеже имал да съобщи нещо на народа от страна на императора“ (Гръцки извори 1, 1954, 5). Местоположението на **кат. #125** също съвпада с това достоверно известие. Обсъдената сграда е безспорно античен стадион. Засега липсват данни, че е пригаждан за гладиаторски и ловни зрелища.

Въпросът с датировката на стадиона е не така лесен. Ще започна с неговото мнимо предримско съществуване. Идеята не е нова. М. Апостолидис я лансира още през 20те години на XX век (Tsontchev 1947, 40). По-късно М. Й. Матеев допуска, че „през втората половина на IV в.пр.н.е. при изграждането на новата крепостна стена на Филипопол от македонците...

---

[4] Сравни размери на 48 амфитеатъра, дадени у Benario 1980-1981.

е възможна и една скромна диспозиция на стадион“. В следващите му редове възможността прераства в увереност, аргументирана с „маниера на диспозиция“ и „димензионирането на пистата“, която е „много по-дълга от римския стадиум (177.60 м), в нашия случай е над 220 м“ (Матеев 1971, 135, 150). Вярно е, че през класическата и елинистическата епоха гърците строят своите стадиони, съобразявайки се с терена, тоест търсейки подходящ релеф. Но дори по онова време те комбинират при нужда природни дадености с изкуствени подпорни стени – в Делфи, в Приена (Гречина 1957, 29). Това пестеливо отношение се запазва и през римско време, когато в източните провинции може би единствено стадионът в Перге, Мала Азия (Гречина 1957, 36, рис. 43-44) е изграден върху сводови конструкции. Дори стадионът на император Хадриан в разкошната му вила в Тиволи е зависим от терена. Погрешно е да се смята, че строителите през императорската епоха загърбват природните улеснения заради изкуствени конструкции, градейки съоръжения за зрелища. Дори по това време на напреднала строителна техника и големи финансови възможности се строят и амфитеатри (и то в западните провинции), и циркове върху подходящ естествен терен (виж по-долу точка II.1.1 и Humphrey 1986, 508). Накратко, ситуирането на филипополския стадион не е довод в полза на задължително предримско построяване. Дължината на пистата му, предвид на нейната неуточненост[5], също не трябва да се използва като сигурен аргумент. Самият М. Й. Матеев проявява известна несигурност по отношение размерите на стадиона[6]. От друга страна не римският стадий, както твърди същият автор, а делфийският е със стойност 177.55 м (Гречина 1957, 15; Golvin 1988, 298)[7]. С придадената през II век сфендона дължината на пистата на делфийския стадион става 192 м, тоест горе-долу колкото филипополската. Това съвпадение е очаквано, щом филипополският спортен турнир копира делфийските Питийски игри. И през императорската епоха стадионът си остава елинско съоръжение с дължина от 600 стъпки, но, както посочих по-горе, тяхната дължина варира в различните части на Елада, поради което имаме и различни гръцки стадии. Във всеки случай пистата на античен стадион не надхвърля 200 м, а ширината ѝ е около 30 м. Съобразяване с елински мерни единици важи особено за източните римски провинции, към които принадлежи и Тракия. Всъщност стадиони на запад се откриват само в Рим. Като самостоятелни съоръжения тук те имат или силно скъсен[8], или значително разширен[9] размер. Тезата за предримски произход на филипополския стадион поддържа и К. Колев (1979). Мотивира се с „археологически данни“, които не конкретизира, както и с едно несериозно „сведение с легендарен характер, запазено до XVI век“. В крайна сметка липсват достоверни данни за инак възможно предримско изграждане на това спортно съоръжение. Спорна е и датата на построяването му в неговия сегашен вид. Според М. Й. Матеев (Матеев 1971) това става при Хадриан (117-138). На практика той изхожда от презумпция, че щом при Хадриан са реконструирани много обществени сгради в източните провинции, същото е сторено и с филипополския стадион. Забележително е, че сред аналогиите на М. Й. Матеев няма един стадион. Сред публикуваната архитектурна украса се вижда ъглов корниз (Tsontchev 1947, табло 41/1) с превързани палмети, които се появяват в декоративния репертоар именно при Хадриан. Този факт се явява terminus post quem за изграждане на стадиона. През 1964-1966 К. Колев е убеден, че стадионът е построен при Антонин Пий (138-161), базирайки се на изображение върху една единствена монета (Колев 1964; Колев 1966). Вероятно самият той се съмнява в нея, щом десет години по-късно твърди (Колев 1977, 110), че стадионът е вдигнат през втората половина на II век заедно с крепостната стена, тоест около 172 година. Същото мнение споделят и Л. Ботушарова и Т. Иванов (Ботушарова/Танкова бел. 24; Иванов 1979, 335). По-късно Т. Иванов се ограничава с констатация, че „досега не е предложена точна датировка на стадиона" (Иванов 1981, 103). Мнението за синхронност на стадиона и Маркаврелиевата куртина е наистина без доказателства. Към вероятно изграждане във II век насочва обстоятелство, че повечето нови стадиони в източните провинции са вдигнати тогава. По същото време са реконструирани и редица стари съоръжения. Наличието на сфендона също показва, че стадионът е построен през римския период (Гречина 1957, 33; виж и първи абзац на точка I.1.1). Доскоро епиграфски и нумизматични данни насочват към Каракала (198/211-217) с уточнение преди 214 година, когато са проведени Александрийски игри във Филипопол (Вагалински 2000b, 138-139)[10]. Вземайки предвид и новия надпис **кат. #101** допускам, че античният стадион във Пловдив е изграден при Хадриан и може би преди 130 година.

---

[5] Все още липсват точни размери на стадиона: „малко над 180 м“ (Tsontchev 1947); „около 200 м“ (Колев 1966); 250 м, а „без манипулационните пространства 185 м“ (Колев 1979); „стадионът е дълъг 180 м“ (Колев 1964); 190 м (Димитров 1965); 177 м (Тончева 1982).

[6] Външни размери ту 250 х 70 м (Матеев 1971), ту „около 240 х 65 м“ (Matheev 1980).

[7] Или 177.35 м според Decker 1995, 164.

[8] Стадионът на Палатинския хълм има писта 130 х 28 м (Гречина 1957, 39-40, рис. 45).

[9] Стадионът на император Домициан (81-96) е с размери 175 х 106.10 м (Hönle/Henze 1981, 170, Abb. 168).

I.2. ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА СПОРТ

I.2.1. ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА ЕФЕБИ

Произходът и свързаната с него начална дата на ефебската организация не са окончателно изяснени. Днес се смята, че ефебията не е атинско изобретение, а е резултат от еволюцията в Атика на една институция, която е обща за цяла древна Гърция (Pelekidis 1962, 79) – система от ритуали, организации и древни практики на чиракуване, чиято главна цел е да запознае младежите с техните бъдещи роли на граждани и глави на семейства, тоест на членове на общността, и същевременно да отбележи окончателния преход от детство към зрелост (Vidal-Naquet 1968, 49, 56). Най-ранният ефебски надпис е от 361/360 г.пр.н.е., но сведения на Есхин карат съвременни учени да търсят учредяване на историческата ефебия в първата половина на V век пр.н.е., непосредствено след Гръко-персийските войни (Pelekidis 1962, 79; Reinmuth 1971, 137-138). Изискванията към кандидат-ефеба са дадени в Аристотеловата „Атинска държавна уредба" (около 325 г.пр.н.е.; Miller 1979, #60): родители – свободни, граждани на полиса, регистрирани в своя дем; законно роден, свободен, навършени 18 години. След тяхно проверяване от страна на булето младежът е включван в списък на новия набор ефеби. От същия текст се разбира още, че: двегодишната ефебска служба е задължително условие за получаване на пълни граждански права; полисът осигурява храна и военна екипировка; службата е непрекъсната. Смята се, че последното заедно с последиците от него – спане в казарми и общо хранене – е въведено от Ликург в 336/335 г.пр.н.е. (Reinmuth 1971, 127-129). През IV в.пр.н.е. ефебията е организирана на военни начала с основна цел подготовка за активна военна служба на първите два набора от мъжете, подлежащи по принцип на мобилизиране (18-60 годишни). Затова с ефебите се провежда както полувоенно физическо обучение, така и подготовка за атлетически състезания. Още в края на века обаче службата е намалена на една година, премахнати са нейният задължителен характер и държавно субсидиране. По времето на Сула (86-78 г.пр.н.е.) военните инструктури са изключени (Reinmuth 1971, 133). Постепенно, особено след завладяването на Гърция от Рим, ефебията се преобразува в образователна институция, в спортен показен клуб с военна фирма, чиито членове се ограничават сред най-богатите и влиятелни семейства в Атика. Издръжката на ефебите се осъществява изключително от лични вноски на ефебите и от страна на богати съграждани – последното е обикновено под формата на литургия. Първото засега свидетелство за ефеби-чужденци е ефебски списък от Атина и датира от 122-121 г.пр.н.е. (Tracy 1988). Тези младежи произхождат от Рим, Милет, Пергам, Темнос (до Пергам), Саламин, Селевкия, Каристос, Тива, Еретрия, както и от Одесос/Варна (на име Кратет). Ефеби-чужденци са отбелязани в Атина и в 119 г.пр.н.е. – от Рим, Александрия, Антиохия и други средиземноморски градове (Reinmuth 1971, 133). За разлика от късната елинистическа епоха, когато военно-политически сблъсъци затрудняват функционирането на ефебията[11], същата процъфтява през римската императорска епоха и особено през I-II век – години на относително спокойствие и стопански подем в източните провинции на Римската империя. В този период, адаптирана към новите обществени условия, породени от повсеместно налагане на римската власт в елинистическия свят, ефебската организация се изпразва окончателно от първоначалното си военно-патриотично съдържание. Най-късният ефебски надпис е открит в Атина и се датира в 260-267 г. (Reinmuth 1971, 120), тоест непосредствено преди атакуване на града от херулите. Последно споменаване на ефебия откриваме в папируси от Египет, отнесени към 324 г. (Pelekidis 1962, 281).

---

[10] Пръв тази датировка на стадиона дава Д. Цончев (Tsontchev 1947, 41).

Данните за ефебска организация от предримската епоха в днешна българска територия са ограничени. В надпис от Одесос (днес Варна; **кат. #93**) е почетен гражданин заради щедростта му към οἱ νέοι. Това е възрастова група от младежи между 20 и 30 години. Нужно е да се отбележи, че надписи изрично разграничават ефеби от неой (Inscripţiile 1983, #59; Hellenica VI, 129). Знае се обаче, че в празниците в чест на бог Хермес (Хермеи), засвидетелствани от II в.пр.н.е. (Reinmuth 1971, 39), винаги участват и ефеби. Споменаването и на гимназиарси (за тях виж по-долу точка I.2.4) също подсказва наличие на ефебска институция в Одесос през елинистическата епоха. С подобно съдържание е и друг синхронен надпис (**кат. #94**), за който се смята, че също произхожда от Одесос. От късноелинистическия период датира и надпис от Дионисопол (днес Балчик, **кат. #154**), където са споменати ефеби, гимназион и местни състезния. Почетеният заради своята щедрост към града Поликсен, син на Мелсеон, е засвидетелстван като шести стратег в релефа на стратезите от Месамбрия/Несебър (IGBulg V, 5103), към която длъжност вероятно се отнасят и думите ἐν τῆι πρώτηι στεφανηφορῶν πατρίδι („докато изпълняваше длъжността си в своята първа родина") в ред 10 на настоящия надпис. В непубликуван надпис от III в.пр.н.е. от Месамбрия се съобщава за 18-годишен младеж, комуто смъртта попречила да се обучава „край колонадата на гимназиона", тоест не успял да стане ефеб[12]. Предполагам, че и останалите гръцки колонии по западното черноморско крайбрежие, подобно на Одесос, Дионисопол, Калатис (днес Мангалия, румънска Добруджа; Inscriptiones 1987, 103) и Истрия (на румънския черноморски бряг), имат през елинизма свои ефебски институции. Липсват преки данни за участие в тях на траки. В некрополите на западнопонтийските гръцки градове не се откриват надеждни доказателства за тракийско присъствие в тях през предримската епоха (Vagalinski 2001, 248-249).

---

[11] Добър пример за финансовите затруднения, които изпитва ефебската институция в древна Тракия през този период, е надпис от Истрия (гръцка колония на черноморския бряг в днешна румънска Добруджа), датиращ от II в.пр.н.е. (Inscripţiile 1983, #59).

[12] Информацията за този надпис дължа на Николай Шаранков (СУ „Св. Климент Охридски").

Основен извор за ефебията през римската императорска епоха в изследваната територия са ефебски декрети (**кат. ##18, 35-43**). Тези списъци вероятно са поставяни на видно място в гимназиона на съответния град, съдейки по находки в един от шестте гимназиона на Пергам (днес Бергама, СЗ част на азиатска Турция; Gardiner 1955, 79). Най-вероятно копия от списъците са монтирани и до булевтериона (общината), съдейки по текст на Аристотел в споменатата „Атинска държавна уредба", глава 53.

Ефебски списък от Дионисопол (днес Балчик; **кат. #18**) съдържа имена на 32 новозаписани ефеби, от които двама са ефебарх и помощник-ефебарх. Тези две длъжности са споменати (възстановени) и в друг ефебски списък от града (**кат. #155**). Титла ефебарх носят и младежи в декрети от Одесос (**кат. ##35, 37, 39, 42**). Очевидно това е отговорник, избран измежду ефебите заради лични качества и умения, а както показва и списък от Одесос (**кат. #35**), и поради висок социален произход. Липсват ясни данни за наименованията на ефебските длъжности в западночерноморските градове-колонии както за предримския, така и за римския период. Факти за Атина разкриват, че редица ефебски длъжности изчезват през императорската епоха или губят своето значение, появяват се нови. С времето изборни длъжности се заменят с пожизнено назначаване (Pelekidis 1962, 279-280). Някои ефебски магистратури като софронистите са премахнати още в ранната елинистическа епоха, но се въвеждат отново по времето на император Хадриан (117-138 г.; Reinmuth 1971, 135). Приведените данни показват тенденция в развитието на ефебските магистратури по принцип, но са от малка полза в конкретни случаи. Интересен извод прави Джеймс Оливър (Oliver 1977) въз основа на атински ефебски декрети от II – първа половина на III век: списъкът на ефебски магистрати копира длъжности на собствения град. С други думи, по магистратурите на полиса можем да изведем тези на ефебията му и обратното. Дж. Оливър привежда примери за ефебски архонти, полемарси, базилевси, които при това се изпълняват от ефеби, дори когато това не е изрично отбелязано в увода на списъка, но имената им са дадени в него с по-големи букви (по-рядко най-отдолу) и липсват в самото изброяване на техни връстници. Засега липсват аргументи за аналогично длъжностно съответствие в западнопонтийските колонии.

Четиринадесет или петнадесет имена на ефеби са запазени във втори ефебски декрет от Дионисопол (**кат. #159**). Пет бащини имена (Папас, Дадас и Атас) са малоазийски и може да се допусне, че семействата на носещите ги младежи са преселници оттам. Личните имена на двама (Юлий, Улпий) са римски, но бащиното на първия е гръцко, каквито са и останалите имена в списъка.

Намерени в Дионисопол анепиграфски фрагменти от други ефебски списъци (**кат. ##145, 146**) утвърждават наличие на ефебия в града през императорския период.

От Одесос са известни девет ефебски декрета (**кат. ##35-43**). В един от тях (**кат. #35**) личат един-двама ефеби с изцяло латински имена. Останалите са или непълни, или необичайни и неправилно изписани. Това показва, че носителите им просто получават римско гражданство и римски имена, което в случая не е от особено значение, защото надписът е след 212 година, когато римско гражданство е дарено масово на свободните поданици на империята съгласно Конституция на император Каракала. А и римските имена в декрета са твърде банални, за да изключим възможност за романизирани малоазийци и/или местни хора. Изпускането на преномена също показва, че римската система на именуване е съвсем формална. Споменатата на ред 2 фила „на римляните" е създадена поради падане на града под римска власт. Но в нея се вписват всякакви преселници[13]. Такава е известна още от Томи (днес Констанца) и Истрия (и двата града са на румънското Черноморие). Член на „фила на римляните" в Истрия е Аврелий Азиарх, син на Хармид. Името му показва, че има азиатски произход и то от най-знатните малоазийски родове (азиарси) (IGBulg V, коментар към #5025). По-горе отбелязах, че практика на допускане на чужденци в ефебия на гръцки полис е регистрирана в Атина още през 122-121 г.пр.н.е. Надписи показват, че през императорската епоха в ефебията са допускани и евреи: двама в ефебски списък от Месения (Пелопонес; III век) и един в ефебски декрет от Иасос (Кария; начало на императорската епоха; Hellenica III, 100-101). По-интересен е случаят с ефеба Спурий Хестией (c40). Латинският номен Spurius е тълкуван като „извънбрачен", което предполага неизвестен баща и майка вероятно робиня (IGBulg I, 1970, 112). Очевидно заради своя произход лицето не е дарено с римско гражданство по силата на Антониновата конституция от 212 г. Неслучайно и името му стои на последния ред в списъка, при това написано с по-дребни букви от останалите[14]. Включването на Спурий в одесоската ефебия е още един пример за силно принизени встъпителни изисквания към кандидат-ефебите през римския императорски период, съответстващи на еволюцията на тази институция по силата на обществено-политически промени в древногръцките полиси. В случая е подходящо да се отбележи, че през V век пр.н.е. извънбрачните деца на атиняните не са допускани да учат в местните гимназии. Те се обучават в отделно училище, разположено на хълма Ликабет, североизточно от града (Данов 1976, 211, бел. 22). Точната датировка на този и на още един списък от Одесос (**кат. #42**) показват, че набирането на ефебите става в началото на годината – през януари.

И така, известните дванадесет ефебски декрета от българска територия произхождат само от два черноморски града – Одесос и Дионисопол. В първия е открита още и една цяла анепиграфска плоча за такъв декрет (**кат. #119**), а във втория – два анепиграфски фрагмента от ефебски списъци (**кат. ##145, 146**). Местонамирането им е естествено с оглед на културните традиции в двата полиса и чисто елинския характер на ефебската институция. Допускане за наличие на такава и в съседен Марцианопол (днес Девня; Gerov 1975, 57, бел. 84) е трудно защитимо въз основа на посочените два надписа, които са твърде фрагментирани и могат да бъдат, например, списъци на култови сдружения. Най-вероятно свои ефеби имат и останалите гръцки колонии по българското Черноморие, имайки предвид и факта, че данни за такава организация съдържат два надписа от Томи (днес Констанца, румънска Добруджа; Inscriptiones 1987, ##32,79). Отнесени са съответно към III и II век, като разчитането на първия не е сигурно.

Българските ефебски списъци се вместват в хронологичните рамки управление на император Хадриан (117-138 г.) – около средата на III век. Долната времева граница кореспондира с началото на икономическия възход на градовете в римските провинциии Тракия и Мизия (Долна и Горна Мизия) след окончателно умиротворяване на района при император Траян (98-117 г.). Може би тя е свързана и с интереса на Траян и Хадриан към възраждане на елинистически институции. Горната граница е определена най-вероятно от икономическа криза в империята в резултат и на поредица от тежки варварски нашествия от север по това време. Дори да продължава да вегетира в някои западночерноморски градове, което е малко вероятно, ефебията понася окончателния удар на държавни реформи в края на III – начало на IV век. Трябва да подчертая, че периодът на издаване на ефебски декрети в Одесос и Дионисопол съвпада с функционирането на западнопонтийския койнон[15]. Очевидно една от задачите на неговите членове е възраждане на техните културни традиции, съществена изява на което е разцветът на ефебския институт по това време.

---

[13] В предишна публикация допускам, че тази фила „на ромеите" е създадена специално за римски/романизирани преселници преди 212 година (Vagalinski 2001, 251).

[14] Длъжен съм да отбележа и алтернативно тълкуване на случая със Спурий: името му е възприемано от съгражданите му като нормален римски номен, а по-дребното му изписване е случаен резултат от липса на място.

Правена е етническа характеристика на ефебията в Дионисопол и Одесос въз основа на въпросните списъци (Vagalinski 2001, 250-254). В резюмиран вид е следната. Запазени са имена на 280 ефеби. При тяхното етнокултурно определяне не вземам предвид римското гентилно име Аврелий, когато е масово в списък. В този случай то се явява единствено като белег на римско гражданство, дарено повсеместно на всички свободни жители на Римската империя с наредба на император Каракала (212 г.).

Две гръцки имена носят 153 ефеби. От частично запазените имена 31 младежи имат гръцко бащино или лично име. Други 24 ефеби носят източни, малоазийски имена, като от тях 22 са бащини и две – собствени. От тези 22 ефеби на трима собствените имена са латински, на трима не са запазени, на един е трако-витинско, а на останалите 15 са гръцки. Длъжен съм да отбележа, че част от тези източни/малоазийски имена са същевременно и гръцки. С две или три латински имена са 17 ефеби. В един случай е оцеляло само бащино латинско име. Смесени имена (бащино гръцко – собствено латинско) притежават 48 ефеби. Бащино или собствено тракийско носят само 6 младежи.

Колкото и да са относителни, тези данни показват чувствително числено надмощие на ефеби с гръцки или елинизиран произход. Тяхното количествено доминиране става още по-осезаемо, ако се вземе предвид и потенциална възможност за присъствие на такива и сред ефебите със смесени имена или със запазено едно гръцко име. Към тях следва да се прибавят и синовете на елинизирани източни преселници, които очевидно дават на децата си в своята нова родина гръцки, а не азиатски (разбирай малоазийски) имена. Техният нестихващ до VI век приток в Одесос (Бешевлиев 1983) също допринася за възходящо налагане на гръцка култура в града. Навярно мнозина ще възразят, че под тези елински имена се крият и потомци на елинизирани, включително тракийски фамилии. И ще бъдат прави, имайки предвид, че западночерноморските гръцки колонии са едно цяло със своя тракийски хинтерланд през римската императорска епоха. Но в крайна сметка така изведената етническа характеристика на ефебските списъци едва ли ще се измени съществено. А и имам ли право да издигам бариера на пълно съмнение, което на практика обезмисля всякакви етнически изводи, основаващи се на анализ на имена? Щом допускам, че едно тракийско име, дори когато е съпроводено от гръцко или латинско бащино (както е в разглежданите тук паметници), индикира тракийска принадлежност, а не мода или трацизирани гърци, е редно да приема, че ефеби с две гръцки имена са част от елинския етнокултурен кръг. Безсмислено е да се гадае колко от тях са елини, колко са елинизирани и какъв е етническият корен на последните.

---

[15] Понтийският койнон е организация на западночерноморските градове. Наличните данни за него датират от II – първа половина на III век. Създаден е от император Траян след Дакийските войни в началото на II век, но работи ефективно от наследника му Хадриан (117-138) насетне. Първоначално в него влизат градовете Истрия (северна част на румънския черноморски бряг), Томи (днес Констанца, Румъния), Калатис (днес Мангалия, Румъния), Дионисопол (днес Балчик), Одесос (днес Варна), Месамбрия (днес Несебър). Те са шест и затова съюзът се нарича хексаполис. През 202 г. Месамбрия преминава към провинция Тракия и понтийският койнон става пентаполис (Михайлов 1980; IGBulg V, 1997, 10, #5007).

Аналогично стои въпросът с ефебите с две или три латински имена. Както показва надпис от друг западночерноморски град – Томи (днес Констанца, румънска Добруджа) – в тамошната ефебия също членуват римски граждани, в случая италиец (Inscriptiones 1987, #79). Не споделям мнение, че броят на латински имена в ефебски списъци от Одесос (**кат. #42**) и Дионисопол (**кат. #18**) „сочи за известно засилено романизуване" на местните жители (Мирчев 1955, 230-231). Както бе отбелязано по-горе, не бива да се взема предвид римското родово име Аврелий. По-голяма част от тези латински имена принадлежат на римски (романизирани) преселници, сред които може да има, разбира се, и местни фамилии. Смесените имена илюстрират по-скоро взаимно влияние, отколкото романизация. За да се направи извод като на М. Мирчев, трябва да се изследват имена от двата града за по-дълъг период от време и естествено не само от ефебски списъци. За съжаление, фрагментираността на последните също не позволява да се проследи как се развиват във времето етнокултурните взаимодействия. Но ако изходим от надписи от V-VI век в Одесос (Бешевлиев 1983), трябва да заключим, че етнокултурното развитие на града през късната античност се определя от интензивно гръцко влияние.

Няколко са възможните обяснения за нищожния брой ефеби с вероятен тракийски произход: слабо тракийско присъствие в двата града; липса на афинитет у траките към тази гръцка институция и нейните форми на физическо възпитание; бързо елинизиране (романизиране) на живеещите в Одесос и Дионисопол траки; нисък социален статус и респективно културно ниво на преобладаващата част от траките в двата града през римския период. Не се наемам да обсъждам първата възможност, поради ниска степен на проученост на тракийско присъствие в гръцките колонии по българското Черноморие и през предримска, и в римска епоха. Изключвам второто обяснение. Бидейки в подходяща среда, притежаващи отлични физически качества, единодушно засвидетелствани от ред антични автори, траките не стоят настрана от античната (разбирай гръко-римска) физическа култура нито като участници, нито като организатори. Това показват надписи от елинистическата епоха от Египет (Velkov/Fol 1977, ##20,41,131,229,323,354), от Халкида (остров Евбея; Detschew 1976, 66), както и от римската епоха – Египет (Velkov/Fol 1977, ##375,421). Ефеб с тракийски произход е отбелязан в ефебски списък от Пергам (Detschew 1976, 66) – надписът не е датиран. Най-приемливи са последните две обяснения, които поне засега си остават хипотези.

Съмнителна стойност има опит (Мирчев 1955, 230) да се приравняват съотношения между броя на ефебите от Дионисопол и Одесос с този на техните жители. Както споменах по-горе, още в края на IV в.пр.н.е. членуването в ефебия става незадължително. Надписи от Атина (Reimnuth 1971, 110) сочат, че дори за предходния предримски период не винаги броят на ефебите е пропорционален на жителите, от които те се рекрутират – в случая атинската фила Леонтида. Самите надписи от двата ни града оборват това демографско допускане, защото ако ефебите в Одесос през 215 година (**кат. #42**), спрямо който списък М. Мирчев изчислява съотношението си, са 66, само след пет години са вече 93 (**кат. #35**). Означава ли това увеличение, че населението на града също нараства с една трета за такъв кратък срок? – Едва ли. А и спрямо кой от тези два одесоски декрета трябва да се съотнася дионисополският – към **кат. #42**, както смята М. Мирчев, или към **кат. #35**? В първия случай съотношението в числеността на двата града е 1:2, а във втория е 1:3. При това дионисополският надпис е датиран приблизително, тоест няма гаранция, че е синхронен именно с одесоския **кат. #42**. Видно е само, че населението на Дионисопол е по-малко от това на Одесос през първата половина на III век.

Причината, поради която обсъждам ефебски декрети в настоящата книга, са спортните игри и физически упражнения, които се практикуват в ефебската институция. По-горе проследих постепенното превръщане на ефебията още през елинистическата епоха (края на IV – края на I в.пр.н.е.) в атлетически клуб, посещаван от синове на заможни семейства, можещи да си позволят лукса да ги издържат. Надписи от този период разкриват активно участие на ефеби в разнообразни спортни прояви. Най-често са засвидетелствани надбягвания с факли (лампадедромия). Поводи за атлетически изяви на младежите тогава са празници в чест на различни божества. Сред най-тачените са покровителите на гимназиона Хермес и Херакъл. Състезания са споменати в два надписа от Одесос (**кат. ##93, 94**). В ефебските списъци от римския период липсват данни за такива игри. Надписи извън изследваната тук територия показват, че старите празници или вече не се провеждат, или загубват своето значение (Pelekidis 1962, 280). На тяхно място масово се учредяват нови фестивали, в чест на римски императори. Тогава празниците през годината се споменават във връзка с гимназиарха или в специални агонотетски списъци. Вероятно ефебията в западночерноморските колонии се развива в руслото на общата за източните римски провинции еволюция на институцията.

Единствени засега данни за конкретни спортни дисциплини на ефебите от изучаваната територия са релефни изображения върху ефебски списъци.

Крайната двойка вляво от **кат. #18** (фиг. 18) са борци. Това е най-старата и най-популярна дисциплина в древността, включително и в античната физическа култура. Самото наименование „палестра“ означава „училище за борба“. Неслучайно единственото известно ми нумизматично изображение на спортни състезания (изключвам дискохвъргачи, надбягвания с колесници и коне) от предримска епоха представя борци – монети на Аспендос (град в Памфилия, Мала Азия) от V-IV в.пр.н.е. (Gardiner 1955, фиг. 35/g,h). Необходими са три чисти хвърляния, за да се присъди победа. Като изключителен борец се слави император Александър Север (222-235; Newby 2002, 200). Според антична легенда, когато Тезей посещава родния остров на Аполон – Делос – организира в чест на бога атлетически състезания. Победителите са наградени с клончета от палма, защото когато Латона ражда бога, прегръща ствол на това дърво (Брабич/Плетнева 1971, 22). Като символ на победата палмовото клонче, каквито се виждат вдясно от борците (фиг. 18), се утвърждава обаче по-късно – през римската императорска епоха. Тогава с него се изобразяват масово атлети, гладиатори, императори. Средната двойка от релефа са панкратиасти. Преобладава мнение, че тази дисциплина е комбинация от бокс и борба. Някои изследователи обаче доказват близост на панкратиона с източни бойни изкуства от рода на японското карате, корейското те кон до, джудо, жиу-жицу. Това е най-тежката антична дисциплина – неслучайно „панкратион“ означава „всесилен“. В състезанията в Олимпия е въведена през 648 г.пр.н.е., а в Питийските игри (в Делфи) фигурира от самото начало, тоест от 586 г.пр.н.е. (Miller 1979, 102-103). И тук целта е да се накара противникът да се признае за победен. Разрешени са всякакви удари с гола ръка и крак, всякакви хвърляния и ключове, включително душене. Забранени са хапане и бъркане в уста, очи и други деликатни органи на тялото. Спартанците разрешават и тях. Мраморен релеф от II-III век разкрива, че са разрешени и ритници в гениталиите (фиг. I.2.1/1). За разлика от борбата панкратиастите се бият и паднали. Случва се хватката между панкратиасти да трае часове. Известен е примерът с Калий – политически противник на Перикъл – който на младини завоюва олимпийска титла в тази дисциплина след многочасов двубой, който завършва късно през нощта (Maróti/Maróti 1993, бел. 13). Около 500 години по-късно панкратиастът Тиберий Клавдий Руф, победител в 54-та и 55-та олимпиада (последна четвърт на I в. от н.е.) достига финал без почивка от квалификациите. Двубоят продължава до нощта и накрая е прекратен, без да бъде излъчен победител (Ebert 1994, 239). Крайната двойка вдясно на обсъждания ефебски списък (фиг. 18) са боксьори с ръкавици до над лакътя и с цестуси (caestus лат.). Последният представлява метално парче, прикрепяно към юмрука, за да усили удара – нещо като бокса на съвременни биячи (фиг. I.2.1/1). Мозаични изображения разкриват, че такава двойка боксьори може да повали бик (Blazquez 1962, фиг. 6 и 7). Аналогичен цестус имат боксьори, изобразени върху саркофаг от III век, открит в Рим (Gardiner 1955, фиг. 177; L'archeologia 1988, #21) и върху друг саркофаг, съхраняван в Рим (L'archeologia 1988, #32) – полуцилиндрично парче с отвор от едната страна, в който се вмъкват пръстите, и остър израстък, стърчащ над кокалчетата на пръстите. Металният цестус е римско нововъведение (Gardiner 1955, 197). Разпознаването му в нашите декрети илюстрира римско влияние върху физическите упражнения на ефебите. Боксовите срещи през античността не са ограничени по време. Двубоят при боксьорите продължава, докато единият от противниците се признае за победен. Победеният признава поражението си, като вдига пръст, който знак е възприет и от гладиаторите (виж **кат. 75**). Противниците могат да вземат кратък отдих по взаимно съгласие. Изображения и писмени сведения показват, че ударите са насочени преди всичко в главата. Спорно е, дали са разрешени удари под пояса. Дисциплината е не по-малко тежка от съвременния професионален бокс, особено на официални състезания. Ето свидетелство на Елиан, отнасящо се за около 200 година: „Евридамант от Кирена спечелил в бокс; въпреки че зъбите му били избити от другия състезател, той ги глътнал, за да не разбере противникът му" (Miller 1979, #52). От подобни наранявания са застрашени и ефебите, щом използват цестуси. Според по-ранни елинистически изображения (края на IV в.пр.н.е. – края на I в.пр.н.е.) боксовите ръкавици представляват кожени ремъци, обвиващи ръцете от средата на подлакътя надолу, като върху кокалчетата на пръстите е закрепено дебело твърдо кожено парче, което е първообраз на цестуса. Наричат тези ръкавици μύρμηκες, тоест сравняват удара с тях със здравата захапка на мравка. На тренировки по онова време обаче се слагат щадящи подплатени ръкавици (σφαῖραι) и шапки-превръзки (ἀμφώτιδες), пазещи ушите. Както и днес, обучението включва боксиране срещу въображаем противник (σκιαμαχεῖν) и чувал с пясък (κώρυκος). Поради тогавашната липса на ринг двама помощници избутвали чрез дълъг прът-преграда противниците обратно на площадката. Смъртни случаи са известни и през елинистическия и през предходните исторически периоди. Показателна е победата на Одисей в боксов мач срещу Ир; по това време около ръцете се увиват дълги около 3 м кожени ремъци (ἱμάντες), наречени „твърди": „Той обаче го удари над врата под ухото и му счупи костите там, и веднага му бликна кръв от устата, и той падна, мучейки в прахта, и гълташе зъбите си един след друг, и биеше земята със стъпалата си." Сцената напомня на векове по-късното свидетелство на Елиан, споменато по-горе. Въпросният твърд ремък се изобразява едва от IV в.пр.н.е. насам (Decker 1995, 83-89, Abb. 30-34). Че античният бокс е брутална спортна дисциплина, сочи и фактът, че сведенията за контузии на боксьори са далеч повече от такива за панкратиасти. В списъка от Дионисопол (**кат. #18**) са изобразени и две наградни корони. Този приз е представян най-често върху римски монети от императорската епоха. Има овално-сферична форма, куха е, нерядко е украсена с преплетени нишки (фиг. 34). Короната е доста голяма, което предполага, че е правена от лека материя. Луи Робер допуска, че е изковавана от тънка метална пластина, която понякога е златна или сребърна (Hellenica 11-12, 599). Според изображение върху калъп за украса на правоъгълна глинена лампа от началото на императорската епоха (Walters 1914, #1398) такива корони се връчват и на победители колесничари в цирка. С тях се награждават дори агонотети (организатори), съдейки по изображения върху надписи от 81-118 г., открити в околностите на Византион (днес Истанбул). Изглежда този екстравагантен приз е непознат в предимператорско време.

Той се обозначава в българската наука с латинския израз „corona donatica“, използван и в античността. Ето обяснение от речника на римския граматик Фест от края на II век: Donaticae coronae dictae, quod his victores in ludis donabantur, quae postea magnificentiae causa institutae sunt super modum aptarum capitibus, quali amplitudine fiunt, cum Lares ornantur. „Дарствени корони – наречени са така, защото с тях бяха дарявани победителите в игрите. Впоследствие, от [стремеж към] великолепие, беше въведено те да надвишават размера, съответстващ на главите. С такива по-големи размери се правят и короните, с които се украсяват [изображенията на] Ларите.“ (Fest., p. 69M, s.v. *donaticae coronae*).

Същите три двойки спортуващи ефеби, корони и палмови клончета са изобразени върху одесоски списък от 221 г. (**кат. #35**). Освен тях са представени Херакъл, Аполон Китаред и един от възпитателите. Точно разпознаване на последния е невъзможно. За древните гърци понятието „музика“ включва четене, писане, математика, хармония, поезия, рисуване и музика в тесния (съвременен) смисъл на думата. Фигурата на покровителя на музиката, бог Аполон, свидетелства, че и през императорската епоха е жив идеалът за хармонично развитие (така наречената калокагатия) и ефебите не се ограничават само с физически упражнения. Посвещения на Аполон и Музите от страна на атински ефеби, агонотети и гимназиарси са известни още от елинистическия период (Reinmuth 1971, 40). В този смисъл изображенията на Аполон Китаред върху нашите ефебски списъци (**кат. #35, 39**) са продължение на вековна традиция. Изводът важи и за покровителя на физическата сила и атлетиката – Херакъл – който също е представен (**кат. #35**). През императорската епоха той се превръща във всепризнат патрон на физическите изяви и особено на професионалните атлети (Forbes 1955). В три от ефебските списъци (**кат. ##36, 39**), както и в анепиграфска плоча за такъв (**кат. #119**), Аполон е изобразен гол, с лък и палмово клонче – символи на победата му над Питон и на учредените във връзка с нея игри. С тази си иконография на Аполон Питийски богът се почита като покровител на атлетиката (фиг. 39).

Върху един от одесоските декрети (кат. **#42**) е представен ефеб, който държи в дясната си ръка диск[16]. Очевидно и през римската епоха младежите от гимназиона тренират петобой, една от чиито дисциплини е мятане на диск. Палмовото клонче в лявата ръка на младежа символизира победата му в това спортно упражнение.

Направеният преглед на релефите върху ефебските декрети констатира тяхното стилово и композиционно единство. Очевидно в Дионисопол и в Одесос през II – първа половина на III век се създава общ, сравнително консервативен тип на оформяне на ефебски списъци. Липсват данни за по-стара местна традиция в това отношение. Косите канелюри върху фланкиращите надписа колони издават малоазийско влияние. Вероятно то се дължи на регистрираните и в самите списъци източни преселници, чийто приток не секва и през V-VI век. Възможно е това етнокултурно присъствие да е опосредствено и от майстори каменоделци също от Мала Азия. Вече споделих, че употребата на цестус от ефебите показва римско влияние. Проблемът е, действително ли ефебите си служат с това опасно оръжие или въпросният фигурален фриз под надписа е плод на общоразпространен шаблон? За съжаление разполагам с ограничен брой паралели по въпроса. Малкото запазени релефи от синхронни атински ефебски декрети представят надбягвания с факли, състезания с лодки и естествено борба (Hellenica XI-XII, 371, бел. 4,5). Единствените аналози на нашите релефи открих върху саркофази от II-III век, намерени в Рим (L'archeologia 1988, ##21,32). Приликите са впечатляващи независимо от обстоятелството, че върху втория римски паметник са изобразени професионални атлети. Така или иначе, римското влияние върху двата черноморски града е факт. Негов проводник вероятно са и римските/романизирани заселници в тях, чиито синове, както вече изтъкнах по-горе, представляват около 1/6 – 1/9 от общия брой на ефебите им в началото на III век. Постоянното изобразяване само на три спортни дисциплини – бокс, панкратион и борба – е израз на общоимперско преклонение пред тежката атлетика.

---

[16] Дискът е погрешно нарисуван като сферичен предмет, окачен на ремък и разпознат като балсамарий (Тончева 1957, 204).

Още пет надписа носят пряка информация за наличие на ефебски организации и съпътстващи ги спортни прояви в разглежданата територия.

Един е открит отново в Одесос (**кат. #59**). Имената и на бащата, и на сина са гръцки. Текстът е поредно свидетелство за съществуване на ефебия в града – в случая през II век – и за численото надмощие в нея на младежи с елински/елинизиран произход.

Вторият надпис се отнася до античния град на мястото на днешен Сандански (**кат. #66**). С лихви от дарена сума градската управа доставя масло (зехтин) за мазане на тялото на местни ефеби. Местният гимназион не е локализиран със сигурност. Липсват данни за провеждани спортни прояви в града, които са неотделима част от почти всеки празник в античността. Няма съмнение, че физическите изяви на местните ефеби не се отличават съществено от общоприетите за институцията (виж по-горе). Според текста Флавиана прави дарението като частно лице. Обикновено гимназиархът осигурява ефебите с масло (виж по-долу точка I.2.4 „гимназиарси“), но според епиграфски данни такива щедри жестове правят и недлъжностни лица – благодетели, какъвто е примерът от Сандански. И в двата случая масло получават всички граждани, а не само ефеби и други посетители на гимназиона (Hellenica VI, 127-130). И ако възрастните използват маслото след баня и като лек, за младежите то е насъщно хигиенно и спортноподготвително средство. Намазаната кожа става по-еластична и устойчива на удари и опън, порите не се запушват с мръсотия, която впоследствие лесно се изтъргва със стригила. Тялото диша по-лесно и няма опасност от прегряване. Според Тукидид (I, 6, 5; 460/455-404 г.пр.н.е.) спартанците първи започват да спортуват голи, като се мажат с масло. Любопитно е, че негово сведение за пояси, които дотогава атлетите носят около слабините си, се потвърждава от изображения върху чернофигурни съдове от края на VI в.пр.н.е. (Robinson 1955, 248, бел. 76). Напълно голи спортуват в древността единствено елините и попаднали под тяхно културно въздействие хора. Многобройни са сведенията за отрицателно отношение на преобладаваща част от римското общество към „голата“ гръцка атлетика. От тях съм избрал две. Плутарх (46-127 г.) например твърди: „Има много други правила за народа, изложени от жреца, едно от които забранява човек да се маже с масло на открито. Защото римляните гледат твърде подозрително на практиката да се втрива масло в суха кожа (тоест не във връзка с баня – бел. моя) и смятат, че за заробването и изнежеността на гърците не е имало друга толкова важна причина, колкото гимназионът и палестрата...“ (*Aet*., p. 274C; Robinson 1955, 165). Оценката на Цицерон е красноречива: „Да се съблечеш гол сред граждани е начало на порока“ (Newby 2002, 177). Негативното отношение на римски интелектуалци към гръцката атлетика е предизвикано от нарастващата ѝ популярност в Рим през I-III век. Гръцкият спорт, разбира се, е далеч по-приет в елинизираните източни провинции на империята. Но е факт, че до 40те години на II век Рим става седалище на имперските професионални организации и на спортисти, и на актьори – не само защото централната власт ги контролира така по-лесно. Тласък за известността на гръцката атлетика в западните провинции дават основаните през 96 година в Рим Капитолийски игри, включващи по гръцки обичай атлетика, драматични и конни състезания. Вярно е, че и след това римляни рядко участват в такива публични състезания и наградите се обират от атлети с източни (елински/елинизирани) корени. Но редица писмени сведения и изображения (основно мозайки) показва, че на битово ниво (в дома, в обществените бани) гръцката атлетика има привърженици сред всички слоеве на западноримското общество и естествено най-вече в Рим и околностите му. Що се отнася до разчетената от Д. Дечев сума от 10000 атически драхми като дарение на Флавиана Филократия (Дечев 1938; Дечев 1939), според Г. Михайлов под атически драхми трябва да се разбират денари (IGBulg IV, #2265). Затова всякакви изчисления въз основа на нея са спорни. Все пак трябва да се отбележи, че сумата съвпада с размера на паричен фонд на гимназиона на метрополията на провинция Македония – град Бероя[17]. Известен е надпис от тракийското село Скаптопара (днес квартал Грамада в Благоевград), описващ панаир край него, траещ цели 15 дни (IGBulg IV, #2236, 238 г.). От Одесос е известна надгробна плоча на ръководител на подобен събор (IGBulg I, 1958, #131; Геров 1952-1953, #667; втора половина на II век) – πανηγυριάρχης. Още един панегириарх е известен в надпис от Августа Траяна (Стара Загора; Bujukliev 2000). Несъмнено в римска Тракия се провеждат немалко панаири. Твърде възможно е на тях (особено на по-големите) да се организират атлетически състезания, както сочат примери от другаде: големият панаир в Илион (Мала Азия) завършва с Панатенеи, имащи назначен гимназиарх; панаир в Хиос се съпровожда от спортни игри в чест на Херакъл (Pleket 1973, бел. 18).

Надпис (**кат. #69**) ни уведомява за гимназион в римска Сердика. В надпис от Истрия (румънски черноморски бряг) се почита лице, което поправя със собствени средства местния гимназион (Inscripţiile 1983, #181; първа половина на III век). Буквалният превод на думата е „място за упражнения“ (Miller 1979, 108). Антични автори също представят сградата като място преди всичко за спортуване. Поне в определен период древните разграничават гимназион от палестра[18]. Ако осмислим Витрувий (Robinson 1955, 153-155), следва, че гимназионът включва палестра, като към последната трябва да се прибавят три портика (покрити колонади) – един за излизане от палестрата и два съоръжени с писти с дължина един стадий за бягане през зимата (т. нар. ксистос). Гимназионът има и открити площи (парадромидес) за бягане, хвърляне на копие и диск, алеи и горички за разходка. Разбираемо е, защо той се разполага извън града. Възможно е сердикийският да е изграден източно от града, съдейки по местонамирането на надписа. От друга страна през елинистическата и особено през римската епоха гимназионите са по-често в центъра на града и могат да не са големи. Основни посетители на гимназиона са ефебите и несъмнено Сердика има тяхна организация. Останалите граждани също имат достъп – да спортуват или наблюдават. Затова до покритите писти се предвижда и стадион (Robinson 1955, 155). Големите градове, какъвто е Сердика, имат няколко гимназиона. Пергам, например, притежава шест през императорската епоха (Gardiner 1955, 79). В разглеждания надпис е спомената „провинция Тракия“, поради което го отнасям преди 270/272 г., когато Сердика става главен град на новосъздадената провинция Вътрешна Дакия. Палеографски може да се отнесе към втора половина на II век.

Според фрагментиран надпис от Филипопол/Пловдив (**кат. #79**) ефебия функционира в началото на III век и в най-големия град на провинция Тракия. Името на бившия ефебарх – Мукиан – е вероятно тракийско. Бащиното му не е запазено. Все пак може да се допусне тракийски произход на ефебарха. В този смисъл посвещението илюстрира активно участие на тракийски младежи в спортния живот на метрополията на римската провинция Тракия.

---

[17] Виж точка I.2.4, пети абзац.

[18] За палестра виж по-горе точка I.1.2.

Надписът е издигнат между първите и вторите Питийски игри във Филипопол, тоест между 214 и 218 година.

Петият надпис произхожда от Августа Траяна/Стара Загора (**кат. #7**). Тамошният гимназион е назован Северов по името на представител на римската династия Севери или на Публий Елий Севериан Максим, който около 195 г. е управител на провинция Тракия. Надписът е направен след 222 година и преди средата на III век, като изграждането на гимназиона предшества издигането на двете споменати стои/портици (покрити колонади) (Буюклиев/Шаранков 2002, 91).

Надписите от Сандански, София, Пловдив и Стара Загора (**кат. ##66, 69, 79, 7**) са категорично свидетелство за приобщаване през римската императорска епоха (по-конкретно през Принципата или I-III век) на вътрешността на Тракия към античната (по-точно елинска) образователна система и физическа култура.

I.2.2. ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА СПОРТНИ ОРГАНИЗАТОРИ (АГОНОТЕТИ)

Лицето, заемащо такава длъжност, отговаря за гладкото протичане на някакво мероприятие със състезателен характер, тоест то е организатор, ръководител на такива прояви. Неизяснен остава въпросът за личния дял на агонотета в тяхното финансиране. Натежава мнение, че той участва със свои средства при организиране на възложени му състезания (Geagan 1968; Miller 1979, 104). Вероятно паричните изисквания към длъжността варират в различните градове и периоди от време. Агонотезията е според Д. Гигън една от най-тежките литургии в гръцкия град през римския период (Geagan 1968), срещу което лицето получава правото да я включи в своя cursus honorum (почетна биография). Агонотезията не е магистратура, а почетно задължение, с което община натоварва свой състоятелен гражданин (Вагалински 1993, 313). Познати са примери за деца-агонотети (Тиатира, Лидия; Hellenica XI-XII, 560, бел. 6). Преди да пристъпя към коментар на конкретни паметници, ще направя две уговорки:

Първо, агонотетът урежда не само атлетически, но и драматични, и музикални състезания. Сведения за агонотети на последните имаме за Истрия (Inscripţiile 1983: #100, начало на III век; #207, 140-160 г.), а косвени (длъжността не е изрично спомената) за Никополис ад Иструм (днес край село Никюп, Великотърновско; Бешевлиев 1952, #27; IGBulg II, #668). Второ, освен градски има и агонотети на култови общества, които вероятно организират вътрешни за тях състезания, както и участие на своите сдружения в подобни по-масови прояви (Inscripţiile 1983, #100; Hellenica XI-XII, 597-600).

Агонотет в Дионисопол (Балчик) прави посвещение на бог Дерзала (**кат. #158**). И трите му имена са римски. Те показват, че е римски гражданин с възможен римски произход.

Бивш агонотет е известен от Месамбрия (**кат. #25**). Лицето е римски гражданин[19]. Не е ясно какви игри е организирал той. Но традиционната връзка на Херакъл и Хермес със спорта позволява да се допусне, че били спортни, още повече, че Гней бил и бивш гимназиарх[20]. Налице е преплитане на традиционни предримски празници с актуалния за епохата култ към императора. Надписът подсказва, че градът се възстановява по-скоро след разрушителтите са сердикийски граждани (Вагалински 1993, 314). Свързването на сердикийските игри с култа към Аполон Кендрисийски не е основателно (Вагалински 1993, 314-315). Вероятно по невнимание те се определят като Истмийски (Иванов 1959, 65), което противоречи на самия текст. Юлий Филопап е споменат като първи архонт на Сердика в друг почетен надпис, датиращ от управлението на император Александър Север (222-235; Иванов 1959, 65). Допускам, че Юлий Филопап е първо агонотет, а по-късно, след като натрупва обществен авторитет с тази и друга благотворителна дейност, е избран и за пръв архонт на града. Двама от агонотетите не са римски граждани, което предполага, че надписът е издигнат преди 212 година. Фулвий Астик е тракарх през 187 година, от което се заключава, че бил агонотет преди тази дата, тоест първите Питийски игри в Сердика са организирани преди 187 година (Герасимова 2006, 159). Разбира се, остава съмнение, че титлата „тракарх“ просто е изпусната. И петимата агонотети са от гръцки произход (Геров 1968, 213)[22].

---

[19] В предходна статия допускам, че Гней, син на Гней, е римски заселник (Вагалински 1993, 314). Но въпреки латинското Гней той едва ли е римски гражданин, защото липсват три имена. По-скоро и той, и баща му са романизирани гърци.

[20] За длъжността гимназиарх виж по-долу точка I.2.4.

В надпис от Филипопол (**кат. #82**) е почетен агонотет на първите Питийски Кендрисийски игри в града, проведени през 218 г. в присъствие на император Елагабал (Вагалински 2000, 264). Съдейки по запазеното име Аврелий, агонотетът добива римско гражданство през 212 г. Филипополският агон е определен в надписа като иселастичен (εἰσελαστικός). В пределинистическо време всяка победа в един от четирите основни спортни турнира на гръцкия свят – Олимпийски, Питийски, Истмийски и Немейски – дава право на победителя да влезе (εἰσελαύνειν) тържествено в родния си град. През елинизма привилегията на триумфално влизане (εἰσέλασις) се разпростира и върху победители в игри, копиращи горните четири, като градовете започват да раздават специални парични награди на свои спортисти, победители в някой ἀγὼν εἰσελαστικός (Pleket 1975-1976, 62). Под римска власт обаче градовете в източните провинции не могат повече самостоятелно да създават или да преобразуват спортни празници. Интересувайки се главно от финансовата страна на игрите, имперските власти поемат контрола над техните спортни мероприятия. Те определят и броя на иселастичните игри в империята. От кореспонденция между Траян и Плиний Млади (X, 118, 119; Robinson 1955, 172-173) става ясно, че лично императорът определя кои да бъдат такива. Явно иселастичният статус на Кендрисийските игри във Филипопол е разрешен от самия Елагабал или от Каракала за предходните Александрови Питийски игри в града. Според надпис от Родос (Pleket 1975-1976, 68-69) основна черта на иселастичните агони е, че наградите им не включват парични суми (θέματα). Така тези турнири демонстрират, че се придържат стриктно към първообраза – в нашия случай към Питийските игри в Делфи (континентална Гърция). Затова техният статус е по-висок от този на спортни празници, награждаващи с венец и пари – т.нар. θεματῖται στεφανῖται ἀγῶνες. Сигурно е, че Кендрисийските игри във Филипопол имат международен (общоимперски) авторитет, щом организаторите им си позволяват да връчват само венци и палмови клонки. Към парични награди прибягват ръководители на загубили популярност агони или на новосъздадени, търсещи известност атлетически състезания. Размерът на сумите зависи от възможностите на съответния град. Малкият Амбрис във Фокида (континентална Гърция), например, може да си позволи едва 15 денара за първо място на празника му по време на Северите (193-235), докато победа на един от турнирите в Спарта през първата половина на II век носи 4000 денара (Spawforth 1989, 194-195). Разбира се, празниците изискват не само разходи, но и носят приходи на местната икономика поради притока от хора – обстоятелство, отбелязано още от древните (Spawforth 1989, 196).

---

[22] С уговорка, че името Астик може да е римско, гръцко или тракийско.

Агонотети са споменати в друг надпис от Филипопол (**кат. #84**), с който е почетен атлет, победител в пентатлона (петобой) на Кендрисийските питийски игри и на Всеобщите игри на римската провинция Азия в Сарди. Дисциплината е включена в Делфи още в 586 г.пр.н.е., което определя и нейното включване във филипополските Питии. Пентатлонът не е известен на Омир. Въведен е в Олимпийските игри през 708 г.пр.н.е. Включва мятане на диск, хвърляне на копие, скок на дължина, бягане на един стадий и борба. Първите три дисциплини не се провеждат самостоятелно, а само в рамките на петобоя. Редът за провеждане на петте упражнения е спорен. Сигурно е само, че борбата е последна. Дискусионен е и методът на определяне на крайния победител. Знае се, че ако някой от участниците спечели три от петте дисциплини (като третата е последната, тоест борбата), е обявяван за комплексен победител. Това, разбира се, е трудно. Затова се смята, че краен победител е атлет, надделял над всеки от противниците си в три от петте дисциплини. Този възстановен метод подкрепят и антични сведения, съгласно които на първенеца в петобоя се гледа като на трикратен победител (τριακτήρ; Gardiner 1955, 177-180)[23]. Целта на пентатлона е хармонично развито тяло. Аристотел се възхищава от физиката на петобойците. Но и в античността, и днес те остават в сянката на победители от други спортни дисциплини. И ако през класическата епоха петобоят все още се радва на обществено внимание, както показва стойността на наградите, раздавани на Панатенейските игри в Атина[24], то в началото на новата ера паричната награда на победител-пентатлонист е едва четвърт от тази на първенеца борец, боксьор или панкратиаст (Harris 1972, 34). Прилагателното „велики“ в нашия надпис е масово прикачвано към атлетически игри през императорския период без специално значение, обвързано с конкретни изисквания. През I-IV век провинция Азия е атлетическа Мека (Вагалински 1993, 316). В самия Сарди се провеждат пет спортни празника (Moretti 1953, 282), сред които и споменатите игри на койнона на провинцията (Forbes 1955, 246). Фактът, че тамошен атлет участва във филипополските Питийски състезания, илюстрира красноречиво общоимперска популярност на последните. Те са наречени Кендрисийски при управлението на Елагабал, което определя и датировката 218 г. (Вагалински 1993, 316).

Още четири надписа разкриват популярността на спорта в римски Филипопол през периода II – първа трета на III век.

Във фрагментиран надпис (**кат. #79**) се четат имена на двама агонотети, най-вероятно свързани с местните Питийски игри. В друг надпис (**кат. #80**) е почетен същият този (Публий) Вирдий Юлиан, вероятно пак като агонотет на тези игри през 214 година. Конническата фамилия на Вирдиите е една от най-знатните във Филипопол. Епиграфски са документирани петима нейни представители от средата на II до средата на III век. Те заемат различни висши длъжности. Когноменът Терес на един от тях разкрива тракийския произход на фамилията (Sharankov 2005, 68-69).

---

[23] Първоначално триактер и сродните думи обозначават победа в борбата. Постепенно започват да се използват за означаване на победител без оглед на спортната дисциплина и етимологията на думата. Обзорно изследване върху системата за определяне на победителя в пентатлона публикуват Maróti/Maróti 1993.

[24] Изчислено по 12 драхми за амфора: победител в пентатлона за мъже – 720 драхми; борба и бокс – по 720 драхми; панкратион – 960 драхми; бягане на един стадий – 1200 драхми; състезания с колесници – 1680 драхми (Young 1984, 119-123).

Друг фрагментиран надпис от града (**кат. #81**) също споменава агонотет. В редове 1-2 може да се предположи също [θρᾳκ]|άρχην καὶ ἀ(γ)[ωνοθέτην], ако изобщо е правилно допълването ἀ(γ)[ωνοθέτην], а не например ἀρ[χιερέα].

Новопубликуван надпис от театъра на Филипопол (**кат. #89**) изразява почит към тракарх и агонотет. Става ясно, че Питийските игри във Филипопол се организират от името на общото събрание на римската провинция Тракия, чието седалище е именно Филипопол. Това обяснява техния висок престиж.

Налице са тринадесет надписа, свързани с агонотети. Териториално се разпределят така: пет от Черноморието (Дионисопол, Месамбрия и Одесос) и осем от вътрешността, като шест от последните произхождат от Филипопол. Тази пространствена характеристика съответства както на етнокултурните елински традиции на западнопонтийските градове, така и на водещото място на Филипопол в римска Тракия. Най-ранните надписи са от средата на I век и от средата на II век съответно за Черноморието и за вътрешността. Хронологичната картина отразява богат предримски опит на западночерноморските колонии в организиране на спортни прояви. Във вътрешността такива започват да се провеждат около век по-късно, когато са налице необходими икономически и културни предпоставки. Повече от половината надписи датират от периода края на II – начало на III век – време на максимален икономически разцвет на римска Тракия за периода на Принципата (I-III век). Известните ни агонотети носят гръцки или римски имена, като първите преобладават като брой. Тракийски произход има поне един от тези епиграфски документирани агонотети.

I.2.3. ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА АТЛЕТИ

В точка I.2.2 бе коментиран надпис в чест на петобоец (**кат. #84**), който побеждава в петобоя на Кендрисийските Питийски игри във Филипопол през 218 година и на Всеобщите игри на Азия в Сарди.

На Питийските игри във Филипопол се представя отлично и друг атлет, чието име, за съжаление, също не е запазено (**кат. #83**). Той има завидна спортна кариера като панкратиаст и борец[25]. Съдейки по родния град на неговия треньор[26], спортистът е от западна Мала Азия. Прилагателното „свещени“ означава, че на тези състезания награждават само с венец, без парични суми, които постепенно заменят между класическия и римския императорски период скъпите предметни призове. На практика, обаче, особено през римската императорска епоха (I-III век), когато съществуват над 300 състезания, част от тях, макар и титулувани „свещени“, награждават и с венец, и с пари[27]. Затова в надписи се добавят епитети „вселенски“ и „иселастични“ (οἰκουμενικοὶ εἰσελαστικοί), които подчертават, че на въпросния агон награждават само с венец, подобно на четирите големи турнира в континентална Гърция (Олимпийски, Питийски, Истмийски и Немейски) (Pleket 1975-1976, 57,60,68,69). Първият епитет декларира, че състезанието е „интернационално“, тоест за атлети от цял свят. То се обявява официално от града-организатор по възможност в широк ареал. В отговор известените градове го приемат като „свещено“ и изпращат свои официални представители в градаобявител. Вторият епитет[28] окончателно оформя това разпространено съчетание от прилагателни към онези спортни празници, които са създадени по модел на някой от четирите големи турнира и точно спазват неговите правила. Такъв е и филипополският агон. Очевидно въпросният атлет (**кат. #83**) внимателно подбира своите участия. От фрагментирания текст не се разбира, дали побеждава в една или в двете свои дисциплини във Филипопол.

---

[25] За тези две спортни дисциплини виж точка I.2.1, коментар към **кат. #18**.

[26] За този треньор виж точка I.2.5, коментар към същия надпис (**кат. #83**).

[27] Тази цифра е дадена у Pleket 1975-1976, 60. Според други учени спортните фестивали за този период наброяват минимум 500 и то само за източните римски провинции (Leschhorn 1998, 399).

Повече данни за самия атлет са запазени в друг надпис от Филипопол (**кат. #85**). Той побеждава в местните Кендрисийски игри в категорията ἀγένειοι, буквално означаваща „безбради". За разлика от съвременната, в античната атлетика никога не са въведени категории по тегло, което довежда естествено до доминиране в силовите дисциплини – бокс, борба и панкратион – на едри атлети. Трупането на килограми и мускулна маса се превръща в самоцел, на която е подчинен дневният режим на атлета. Още в 480 г.пр.н.е. гъркът Дромей въвежда специализирана диета за спортисти, заменяйки дотогавашна с прясно сирене с нова, основана на месо. С времето все по-рядко се срещат на спортните полета хармонично развити тела. Многобройните критики срещу тясното специализиране в спорта не променят естествения ход на развитие по пътя на задълбочаваща се диференциация. Неслучайно изтъкнати елински пълководци като Епаминонд (420-362 г.пр.н.е.), Филопемен (252-183 г.пр.н.е.) не приемат тежкоатлети в армията си, смятайки ги с право за неиздръжливи и претенциозни. Тази оценка се запазва и през римския императорски период. Най-хаплив обаче си остава Диоген Киника (404-323 г.пр.н.е.), според когото тези „шкембести мъже по-скоро трябва да бъдат принесени в жертва, нарязани и сервирани на угощение, защото имат прекалено много плът" (Robinson 1955, 137-151). Единственото групиране в античната атлетика е възрастово. Споменатата в надписа категория включва само юноши. Нейните възрастови граници варират в различните места (Miller 1968, 104). През елинизма (края на IV – края на I в.пр.н.е.) тази категория е въведена почти във всички игри, включително и в три от големите – Питийски, Истмийски, Немейски. Не е възприета единствено в Олимпия, където от 632 г.пр.н.е. до края на IV век от н.е. категориите си остават две – мъже и момчета. Надпис, открит в Неапол (Miller 1979, #84), показва, че и през императорската епоха (в случая 107 година) юношеската категория е запазена в делфийския Питийски турнир. Наличието ѝ във филипополските Питийски Кендрисийски игри доказва за пореден път, че местните организатори се придържат строго към първообраза. Въпросният атлет (**кат. #85**) навярно побеждава в панкратиона (този участък от текста е повреден), в която дисциплина спечелва на реномираните Хадрианови Олимпийски игри в Кизик (днес Балкиз, азиатски бряг на Мраморно море, Турция). Двете му запазени имена са римски. Родом е от старата митиленска колония Енос (днес Енез, турска Тракия) на устието на река Марица.

Публий Елий Диоскорид е единственият известен ми атлет, за когото може да се допусне, че произхожда от Филипопол. Сигурно е поне, че е негов гражданин (**кат. #86**). За съжаление е запазено само началото на състезателната му кариера – победител в панкратиона в юношеската категория. Тази победа изключва да е спечелена в Олимпия или в изолимпийски игри, защото те никога не въвеждат такава възрастова група[29]. Очевидно Диоскорид е известен атлет, щом е наречен „победител в свещените състезания" (ἱερονίκης)[30]. Привилегированата група на такива шампиони е документирана в елинистически градове още през III-II в.пр.н.е. Във втората половина на I в.пр.н.е. е известна организация на тези елитни спортисти със седалище в Мала Азия, която съществува до средата на II век (Pleket 1973, 202-204). Тогава тя се слива най-вероятно с общ атлетически съюз, засвидетелстван също от втората половина на I в.пр.н.е., като централата ѝ се мести от Мала Азия в Рим (Pleket 1973, 213, бел. 42, 215, бел. 64). Без съмнение Диоскорид също членува в тази организация. Той е наречен още „пожизнен ксистарх на Пауталия". Тази длъжност е тълкувана неточно като „ръководител на спортна школа" (Герасимова-Томова 1987, 108) или „ръководител на закрита спортна зала" (Тончева 1982, 15). Тя липсва в римския републикански период, а по-късно принадлежи на лица, назначавани лично от императора. Задачата им е да надзирават: дадено спортно състезание в определен град; всички спортни игри в някой град, област или серия от атлетически агони в различни градове (Pleket 1973, 246-249, 257, бел. 73). Най-често назначението е за един спортен празник, а най-рядко обхваща всички игри в дадена провинция. Обикновено, какъвто е и нашият случай, ксистархът е назначаван доживотно. Познати са примери и за наследствени ксистархии. Обикновено са одобрявани прославени атлети, особено сред панкратиастите, какъвто е и Диоскорид – от известните ксистарси дванадесет са такива тежкоатлети. Останалите са: двама борци и двама бегачи на дълги разстояния (Forbes 1955, 248, бел. 103). Очевидно е фаворизирането на силовите дисциплини, което отчетох и при тълкуване на релефите по ефебските списъци. В конкретния случай признанието е за най-трудната от тях – панкратиона[31]. Заради авторитета си на императорски представители ксистарсите са отрупвани с почести от съответните градове – гражданство, почетни съветници, дори жреци и първожреци (Forbes 1955, 248, бел. 104). Явно на такова ухажване от страна на градския съвет на Пауталия (днес Кюстендил) се радва и Диоскорид, отговарящ най-вероятно за сравнително известен спортен празник или за всички спортни състезания, организирани в този град. И в двата случая надписът (**кат. #86**) очертава Пауталия като утвърден спортен център със свои игри. Някои големи градове с много спортни празници, като Атина например, имат дори няколко ксистарси, измежду които един е главен (Forbes 1955, 248). Едва ли обаче Пауталия е сред тях. Често има тясна връзка между агоните и култа към императора. Стимулиране на спортния живот е част от имперската пропаганда и ефикасно средство за увеличаване популярността на императора. От друга страна градовете от източните провинции се славят с невъздържана разточителност спрямо спортни празници и атлети, която често не отговаря на финансовите им възможности. Известно е писмо на император Траян (98-117) до Плиний Млади (Plin., *Ep*., X, 40) по повод неразумно желание на жителите на Никея (град във Витиния, малоазийска Турция) да построят на мястото на изгорелия си гимназион нов, надхвърлящ техните нужди и средства: „Тези гърчета имат слабост към гимназиони... Но те (никейците – бел. моя) трябва да се задоволят с такъв, който съответства на техните потребности" (Miller 1979, #68). Строг бюрократичен контрол на римската власт върху агоните – брой, ранг, пенсии на атлети и т.н. – е осъществяван преди всичко чрез ксистарсите. Но последните не изпълняват само надзирателски функции, надянали полагащата им се пурпурна дреха и венец. Документирани са случаи, когато ксистарх извършва жертвоприношение (очевидно в тези примери е жрец), разпределя масло за мазане сред атлети. На остров Хиос ксистарх е и гимназиарх, което ще рече, че с лични средства осигурява масло за мазане[32]. В два надписа от Афродизия (град в западна Мала Азия, Турция) и Оксиринх (Египет) на ксистарх са определени големи суми за негови разходи във връзка с местни игри (Forbes 1955, 246, 248-249). Може би Диоскорид има подобни взаимоотношения с пауталийската управа.

---

[28] За него виж точка I.2.2, коментар към **кат. #82**.

[29] Виж предходния коментар към **кат. #85**.

[30] За тях виж настоящата точка, коментар към **кат. #83**.

---

[31] За него виж точка I.2.1 „ефеби".

[32] За гимназиарха виж следваща точка I.2.4.

Имената му подсказват, че е римски гражданин от гръцки произход. Любопитно е, че името Диоскорид е теофорно, изведено от прозвище на Зевсовите синове Кастор и Полидевк (лат. Полукс), известни като отлични атлети и покровители на спортни агони. Второ сведение за ксистарх имаме от Филипопол (Пловдив). Той се казва Клавдий и изпълнява още длъжността граматеус, тоест писар/секретар. Този непубликуван надпис е открит между сфендоната на римския стадион и намиращата се в непосредствена близост крепостна стена на император Марк Аврелий (161-180). Вероятно Клавдий отговаря за издигане на някакъв паметник или за оформление на сградата, на която принадлежи плочата с надписа[33].

Новопубликуван надпис от Филипопол разкрива, че местните Питийски игри включват и състезания между поети, които се провеждат в театъра. В тях побеждава и прочутият в цялата империя Максим от Апамея[34], който дори се заселва в града, привлечен от просперитета му, от обичта и уважението към него от страна на филипополската общественост. Неговото участие потвърждава отново високия авторитет на филипополския Питийски турнир (**кат. #103**).

Три други надписа, открити извън България, също носят интересна информация за участници в Питийските игри във Филипопол (днес Пловдив; **кат. ##11, 65, 91**).

Първият е открит в Атина (**кат. #11**). Първите позовавания у нас върху него се изчерпват с формулата „спортист/ атлет от Синопе“ (Герасимов 1958, 298; Герасимова-Томова 1987, 109). Всъщност Валерий Еклект е глашатай (Вагалински 2000, 264-265). Изводът е важен, защото засега е единствено свидетелство за такива състезания на филипополските Питийски игри. В Олимпия са въведени в 396 г.пр.н.е. Там се провеждат на първия ден от празника като прелюдия към атлетически и конни състезания. Състезателите-глашатаи се качват на олтар близо до входа на стадиона, за да премерят гласа си. Победителят става официален херолд на игрите, тоест получава почетно право да обявява състезателните дисциплини, имената на участниците заедно с тяхното родно място и произход, победителите и т.н. Състезанията за глашатаи и тръбачи са единствените съревнования в гръцките турнири, които се решават от съдии. Основна задача на тръбача е да подготвя зрителите за обявата на глашатая. Тръбата е къса, по-дебела и по-фуниевидна от бойната. Тръбачът придружава непрекъснато спортния организатор (агонотет), дава сигнал-старт за конни състезания, както и сигнал за тяхна последна обиколка. Понякога глашатаят е толкова добър, че не се нуждае от тръбач за първоначално привличане на вниманието на присъстващите. Гъркът от Навкратис Юлий Полукс (Полидевк), изтъкнат лексикограф и учител през 166-177 година на бъдещия император Комод (180-192 г.), дава интересно описание на качествата на гласа на глашатаи (IV, 94): „а звученето на гласа им е силно, плътно, високо, протяжно, провлачено, ясно, отчетливо, равно, постоянно, звучащо продължително, на един дъх, и всички останали неща, които вече бяха казани в раздела за гласа“. Някои глашатаи, както и Валерий Еклект, имат личен треньор (φωνασκός), който е необходим заради силната конкуренция. При изтощаване на гласа за певци, глашатаи и актьори се предписват бани със сладка и темперирана вода според римския оратор Квинтилиан (35-96) и византийския придворен лекар Аеций (VI век; VI, 55). Съгласно древни препоръки гласът се подобрява чрез разходки, мазане със зехтин, сексуално въздържане, употреба на лесно смилаема храна и скромен живот (Квинтилиан, IX, 3, 19). За избягване на евентуално пресилване на гласа гърлото се омотава със специални кожени ремъци (ἀναδείγματα). Ако и те не помогнат, глашатаят бива заместван. Според изображения глашатаите са облечени, тоест те се различават принципно от голите атлети. Най-вероятно херолдите са членове на сдружение на артистите на Дионис, каквито са участниците в музикални и драматични състезания. Според Цицерон (103-43 г.пр.н.е.) викачите на атлетически състезания слагат венците на главите на победителите атлети. А друг глашатай обявява самите тях за първенци и им връчва венец. Но Дион Хризостом (40 или 50 – 112) твърди, че на Олимпийските игри глашатаите-победители сами се обявяват за такива. Ето защо император Нерон, който държи сам да обявява своите успехи, участва и в състезания за глашатаи (Светоний 1981, 227, бел. 31). През IV в.пр.н.е. състезания за викачи и тръбачи се организират и в останалите панелински празници – в Делфи, Истмия и Немея. Не се знае кога точно започва тази практика там. Едва ли Олимпия я въвежда първа, защото нейният турнир е много консервативен. Засега най-старият надпис в чест на победител-глашатай датира от около 250 г.пр.н.е. Името му е Форист от Танагра (град в източна Беотия, Гърция), който печели олимпийска титла и като викач, и като бегач, което е доста необичайно. Други печелят като глашатаи и като актьори. Поначало съревнования за тръбачи и глашатаи се провеждат на много празници в Гърция. Някой си Диоген от Ефес (крайбрежие на западна Мала Азия, Турция), например, побеждава през I век като тръбач в повече от 80 състезания! Според оцелели надписи за състезания в градовете Афродизия (западна Мала Азия, Турция; императорски период) и Амбрис (Фокея, Гърция; след 212 г.) глашатаи и тръбачи получават еднакви парични награди от 500 денара. Неколкократно повече заработват победители в атлетически, конни и музикални агони. За атлети сумата се движи от 1340 денара (пентатлон) до 3800 денара (борба), а за музикантите – между 750 и 1000 денара (Crowther 1994). Вижда се, че в стойностната скала на състезателните дисциплини съревнованията за тръбачи и глашатаи заемат най-долното стъпало. Възнаграждението им обаче е съвсем прилично. Достатъчно е да погледнем годишния доход на редовия римски войник през II век – 300 денара за легионер и между 100 и 200 денара за боец в помощна военна част. По същото време един роб струва 600-700 денара. Несъмнено Валерий Еклект е богат човек след своите многократни победи в над 40 турнира из цялата империя, включително четирите панелински празника. Изнесената дотук любопитна информация не дава отговор на въпроса, кога синопецът (Синопе е милетска колония на южния черноморски бряг, Турция) печели във Филипопол. Твърди се, че той „победил във вторите Питийски игри във Филипопол" (Герасимова-Томова 1987, 109) или че „победил два пъти в Питийските игри във Филипопол" (Герасимов 1958, 298). Всъщност β´ означава не пореден номер на даден турнир, а броя на спечелени на него победи. При това в текста (**кат. #11**) изрично са разграничени три победи на Валерий Еклект във Филипопол: две на Питийски и една на Кендрисийски игри. Наличните нумизматични свидетелства дават обаче само две издания на филипополския турнир – Александрови Питийски в 214 г. и Кендрисийски Питийски в 218 г. (Вагалински 1994, 6-13). Важна подробност е, че списъкът с победи на Валерий Еклект е организиран в хронологична, низходяща градация (Вагалински 2000, 267, бел. 17). Той започва с олимпийските му успехи в Пиза през 245 и 253 г. Според друг надпис от Олимпия (Moretti 1953, 264) гласовитият синопец печели там в 257 и 261 г. Затова и атинският постамент (**кат. #11**) е отнесен към периода 253-257 г. Между двете Олимпийски и трите филипополски победи са изброени редица други престижни награди. Сред тях най-точно може да се датира първото място на Хилядогодишните игри, организирани в 248 г. в Рим от император Филип Араб в чест на хилядогодишнината на Вечния град. След този турнир и непосредствено преди филипополските Питийски са отбелязани две победи на Олимпийски игри в столицата на македонския койнон Бероя (днес Верия, Гърция). Последният турнир е основан от император Гордиан III (238-244) в 242 или 243 година (Leschhorn 1998, 402). Следователно въпросните две издания на филипополски Питии са проведени преди тази дата и след 218 г., защото стоят пред успеха на Валерий на Кендрисийските игри. Излиза, че Питийски игри във Филипопол се провеждат и във втора четвърт на III век[35], като след убийството на Елагабал (11.03.222) отпада добавката Кендрисийски, напомняща за непопулярния император[36]. Такава хронологична възстановка се подкрепя и от друго съображение. Ако допуснем, че Валерий Еклект триумфира два пъти във Филипопол преди 218 г., то през 261 г. той трябва да е в доста напреднала възраст дори за един глашатай, за да спечели отново олимпийска титла. Необходими са нови и добре датирани епиграфски данни, чрез които да се провери правотата на тази хронология (Вагалински 2000) на Питийските игри във Филипопол. Защото последните емисии на монетарницата на града датират от 219-220 година (Ботева 1995, 34). По списъка с победите на Валерий Еклект може да се възстанови спортната му кариера. Тя започва с успехи в сравнително маловажни състезания в Мала Азия. Следват победи в авторитетни тамошни турнири на градовете Смирна, Сарди, Никея, Никомедия, Ефес. А по това време Мала Азия е сърцето на античната атлетика. По-късно Валерий Еклект се прехвърля в Европа. Първоначално жъне победи в Тракия (Перинт, столица на провинция Тракия, днес Мармара Ереглиси, северен бряг на Мраморно море, турска Тракия; Византион, днес Истанбул; Филипопол, днес Пловдив), сетне в Македония, континентална Гърция и Епир. Пътят му на запад свършва в Рим. Кариерата му е увенчана с неколкократни победи в четирите панелински празника, което го характеризира като περιοδονίκης. Славата му кара известни градове да го даряват с гражданство и да го обявяват за свой градски съветник (булевт). Подобни привилегии получава и не по-малко популярният му треньор Марк Аврелий Музей. Имената му издават вероятен гръцки/елинизиран произход, както и факта, че получава римско гражданство въз основа на Антониновата конституция от 212 година. Участието на прославения състезател Валерий Еклект от южнопонтийския град Синопе във филипополските Питийски игри илюстрира техния висок авторитет, както и стопанското преуспяване на града през първата половина на III век.

---

[33] Парче от мраморна плоча, 0,23 х 0,17 м, деб. до 0,04 м; намерена на 15.X.1974 г. без археологически контекст, полеви инв. #1083; част от двуредов гръцки надпис в горната част на плочата, вис. б. 2-2.5 см (информация от Н. Шаранков – редактор на настоящата книга).

[34] Известни са осем антични града с това име. Максим печели два пъти Хадриановите Олимпийски игри в Кизик (днес Балкиз, южен бряг на Мраморно море, Турция).

Споменатият надпис от Перинт (**кат. #65**) подкрепя в някаква степен възможността филипополци да организират своите Питийски игри и през втората четвърт на III век. От запазените имена на състезания, в които побеждава неизвестният атлет, на относително точна датировка подлежат единствено Александровите Олимпийски игри в Бероя (днес Верия, Гърция). Според Л. Морети (Moretti 1953, 265) въпросният агон е учреден „без съмнение“ от Гордиан III (238-244). Както вече споменах, В. Лешхорн уточнява началото му в 242 или по-скоро 243 година (Leschhorn 1998, 402). Според някои монети (Мушмов 1912, #5919; Sear 1982, #4814) македонският койнон с център Бероя организира спортни игри и при Филип Араб (244-249) и Требониан Гал (251-253). Имената са им неизвестни, но е твърде възможно да пазят първоначалното наименование Александрови Олимпийски. Във всеки случай атлетът от **кат. #65** побеждава в Бероя не по-рано от 238 г., а може би и след това. Ако той печели споменатите „Питийски игри във Филипопол" в 214 г. или преди това, то през 238 г. (най-рано) ще е над 40 годишен – напреднала възраст за високи спортни постижения. Малко вероятно е и той да е глашатай. Допуска се, че въпросният атлет произхожда от Перинт (Герасимов 1958, 298). Достатъчно е, обаче, да погледнем **кат. #11**, за да се убедим, че това не е задължително.

---

[35] Големи спортни турнири се провеждат около средата на III век и в други римски градове на Балканите. В Тесалоника (Солун) например такива се организират и при управлението на император Галиен (253-268; Leschhorn 1998, 407).

[36] Би могло да се допусне също, че името Кендрисийски отпада в края на управлението на император Север Александър, когато изчезва титлата неокор, тоест когато императорът престава да бъде σύνναος θεός в храма на Аполон Кендрисийски. Тогава Кендрисийската победа на Еклект попада например в 234 година, което звучи разумно спрямо останалите му победи.

Третият надпис е намерен в Анкира (днес Анкара, Турция; **кат. #91**). Почетен е атлетът Гай Юлий Дионисий, родом вероятно от Катена в Пизидия, Мала Азия. Наречен е τριαστής, което издателят тълкува като „троен победител" в местните Велики игри на Асклепий Спасител (Mitchell 1977, 76). Дионисий наистина печели три пъти там, което е и основен довод на Мичел. Струва ми се, че определението „троен победител" означава по-скоро победител-петобоец[37]. В противен случай в текста странно ще липсва упоменаване дисциплината на спортиста. Той побеждава все в източни провинции на империята, включително в Тракия – Перинт и Филипопол. Александровите Питийски игри във втория град са проведени през 214 година. Споменати са и Северови игри, чието местопровеждане не е оцеляло. Състезания в чест на император Септимий Север организират няколко източни града: Анхиало (днес Поморие), Цезарея на Стратон, Кастабала, Никея, Никомедия (Вагалински 1994, 13, бел. 102). Не може аргументирано да се уточни, в кой от тях се проявява Гай Юлий Дионисий. Вероятно този малоазиец е грък или елинизиран. Изявата му във Филипопол е поредно свидетелство за авторитета на местните Питийски игри.

Аврелий Фронтон, син на Диофан и родом от Августа Траяна (днес Стара Загора; **кат. #6**), е засега единственият известен олимпийски победител от разглежданата територия. Той е бегач, но не е ясно в коя от трите дисциплини побеждава: бягане на един стадий = 194 м спринт; диавлос, тоест двоен стадий; долихос или дълго бягане – дължината е неизвестна дори за Олимпия, но се предполага, че е 24 стадия, тоест около 4650 м. И в античността, както и днес, олимпийската титла е мечта на всеки атлет, но малцина я реализират. Очевидно Аврелий Фронтон е първокласен атлет. Победата му илюстрира висока степен на развитие на физическа култура от елински тип във вътрешността на Тракия през римската епоха. От оцелели списъци на олимпийски победители (Miller 1979; Moretti 1957; Moretti 1970; Young 1984, 135-138) са известни още петима атлети от Тракия: Теаген – Тасос – панкратион – 476 г.пр.н.е.; Питион, син на Кефал – Византион – неуточнена дисциплина – V в.пр.н.е.; неизвестен – Маронея – борба – 476 г.пр.н.е.; Дамас – Амфиполис – стадий – 320 г.пр.н.е.; Ламп – Филипи – квадрига – 304 г.пр.н.е. И петимата произхождат от гръцки полиси в южна Тракия и поради строгите изисквания на олимпийските власти очевидно са гърци. Победите им се вместват в периода начало на класическа – начало на елинистическа епоха и отразяват икономически просперитет на техните родни градове, които са центрове на оживени търговски контакти между траки и елини. През елинистическата и императорската епоха обаче картината се променя – господстват атлети от процъфтяващите източни (в Мала Азия, Сирия, Египет) градове. Един от малкото пробиви в тяхната вековна хегемония прави друг атлет от Тракия – Аврелий Фронтон. Той побеждава още в игрите Хелиеи. Това са известни състезания в чест на бог Хелиос и се провеждат на остров Родос. Жителите му организират и три други големи агона, но този е най-популярният. Епиграфски данни сочат, че Хелиеи се провеждат поне от елинистическия период до средата на III век (Moretti 1953, ##50,59,77,79,84,87), като в тях участват най-прославените спортисти на Римската империя. Игрите са „големи" (μεγάλα) с четиригодишен интервал и „малки" (μικρά) ежегодни (Moretti 1953, 128). В текста

---

[37] Виж коментар към **кат. #84**, точка I.2.2.

(**кат. #6**) не е уточнено, в кои Хелиеи побеждава Фронтон – вероятно и в двата вида. Според надпис от Родос (Pleket 1975-1976, 68, бел. 77) е възможно Големите Хелиеи да са изолимпийски агон, тоест да копират Олимпийските игри. Ако допускането е вярно, то в тях се практикува тежкото изискване за едномесечно предварително трениране на самото място, в случая на остров Родос. Личи, че Фронтон е първокласен атлет, подбиращ престижни състезания. Съдейки по имената му, той е римски гражданин от гръцки произход. Израстване на такъв талантлив атлет в Августа Траяна е косвено свидетелство за организиран спортен живот в града. Забележителната спортна кариера на Марк Аврелий Фронтон му помага да се издигне до тракарх и европарх според друг надпис от Стара Загора (Bujukliev 2000). Така в края на живота си той е бил председател на два провинциални съюза – на провинция Тракия и на основаната в 297 г. провинция Европа[38].

Смята се, че погребаният в Марцианопол (днес Девня) Нарцис (**кат. #22**) е гладиатор (IGBulg II, 1958, 231; Велков 1967, 109; Angelov *et al.* 1996, 141). Надписът се свързва и с релеф (**кат. #117**), открит в същия град (Тончева ?, 10). Основания за такова комбиниране обаче липсват. Не съвпадат и размерите на двата каменни фрагмента. Като доказателство за разпознаване на Нарцис като гладиатор е посочена епитафия от Тесалоника на такъв със същото име (Tončeva 1981, 142). Във въпросния надпис обаче изрично е отбелязано, че тамошният Нарцис е секутор, тоест тежковъоръжен гладиатор (Robert 1940, #12). Това име носят не само гладиатори. Така се казва, например, личният спортен треньор и убиец на император Комод (Harris 1972, 62). Най-много ме смущава обстоятелството, че никъде не открих подобен израз (πάλην ἤσκησεν) за обозначаване на гладиаторско занятие. Затова допускам, че Нарцис е професионален атлет-борец[39].

В съседен Одесос (днес Варна) умира атлетът Хрисерос, син на Александър (**кат. #47**). Родом е от Византион (днес Истанбул). Произходът му е гръцки. Имената му издават, че е свободен. Избраният за надгробна плоча сюжет го определя като професионален атлет. Изказано е мнение, че несъразмерно големите му ръце показват, че е панкратиаст (Мирчев 1956, 127). Дискът и халтерите обаче го идентифицират като петобоец (Вагалински 2003). „Дискос" означава „нещо за хвърляне". Дисциплината е известна на Омир. Тежестта, която Полипет мята на погребалните игри в чест на Патрокъл, е необработена желязна пита (σόλος). Дискът е плътен, удебелен в центъра, кръгъл предмет. До края на VI в.пр.н.е. се употребяват само каменни дискове. Запазени са два с тегло 7.500 кг и с диаметър 28.5 см (Gardiner 1955, 154). Надписите по тях насочват към VI в.пр.н.е. Постепенно по-удобни метални дискове изместват каменните. Техните тегло и размер варират дори на един празник (Gardiner 1955, фиг. III). Металните са по-малки от каменните си предшественици – тегло от 1.245 кг до 5.707 кг, диаметър от 16.5 до 34 см, дебелина от 4 до 13 мм. Повечето са бронзови, срещат се и оловни. Площадката, от която се мятат, се нарича „балбис". Обозначават я от три страни с ограничителни линии. За разлика от днешните, античните дискохвъргачи не правят пълно завъртане. Съгласно родоски надпис всеки пентатлонист трябва да направи по пет опита в хвърлянията (диск и копие) и в скока (Соломоник 1973, 99). Резултатите не са записвани. Опитите се маркират с колчета, за да бъде излъчен победител в конкретно състезание (Gardiner 1955, 154-167). Дисциплината е провеждана само в рамките на петобоя. Древните я препоръчвали за укрепване на раменните мускули, ръцете и краката (Robinson 1955, 72). Обикновено дисковете носят името на своя притежател с евентуално посвещение, когато той е победител. Повечето запазени дискове са открити в Олимпия. Досега у нас не са открити такива. В Истрия (румънско Черноморие) е намерен каменен диск, чийто надпис („Принадлежи на Телон“) по своите палеографски особености го датира във втората половина на VI в.пр.н.е. (Inscripţiile 1983, 3 102). Ако неизвестният одесоски каменоделец спазва пропорции между изобразените предмети (фиг. 47), то дискът на Хрисерос е един от най-малките. Халтерите са тежести, използвани от атлетите в скока на дължина. Най-старата известна е открита в Елевзина (до Атина). Представлява оловен паралелепипед с конкавни дълги страни, тежащ 2.268 кг и дълъг 11.25 см. Палеографска специфика на надписа по нея („Епенет победи в скока заради това...“) отнася халтерата към края на VII – началото на VI в.пр.н.е. Омир също познава дългия скок, щом го споменава като едно от удоволствията на феаките. Халтери се правят от камък или метал – обикновено олово. За разлика от дисковете двата вида халтери се употребяват едновременно до края на античния спорт. Теглото на халтерите варира от 1.125 кг до 5 кг, като последната тежест е изключение. Формата е разнообразна: полукръг с удобна ръкохватка, полусфера с отвор или отрез в горната част за хващане. През римския период са разпространени цилиндрични халтери с нарези за пръстите. Такива са открити на остров Родос – тегло 2.500 кг, дължина 18.75 см. Към тази форма отнасям и халтерите на Хрисерос. Най-дългите известни халтери (28.75 см) са намерени в Олимпия и принадлежат на предримско време. Дългият скок също е съставна част на петобоя и даже се смята за негова най-типична дисциплина. Трапът за скачане се нарича „скама“. Опитите се бележат с колчета и се зачитат само при редовни отпечатъци на стъпалата, както е и днес. Скачачите не изпускат халтерите при скока. Необходими са дълги тренировки (под съпровод на флейта) за усвояване на сложната техника на тази дисциплина. Общоприето е схващане, че халтерите удължават скока. До известна степен то се подкрепя от гореспоменатия надпис от Елевзина. Но трябва да отбележа, че според Лукиан (120-190 г.) халтерите се прилагат като средство за преднамерено утежняване на дисциплината, визиращо скачане с доспехи (Robinson 1955, 72). Тези уреди се използват – особено през римския период – и за гимнастически упражнения. В този смисъл халтерите са прототип на съвременните гири. Противоречащо на логиката и на наличния изворов материал е твърдение, че халтерите са „употребявани от бегачите за добиване на по-голяма начална скорост“ (Тончева 1982, 12-13). Едно късно сведение (най-вероятно от II век) утвърждава, че известният пентатлонист от V в.пр.н.е. Фаил от Кротон (гръцка колония в южна Италия) скача около 16.70 м[40]. Учените приемат твърдението или като измислица, или като доказателство, че древните гърци практикуват троен скок. Последното мнение се налага и въпреки липса на други убедителни свидетелства в съвременните Олимпийски игри е въведена дисциплината „троен скок“ (Gardiner 1955, 144-154, фиг. 70). В коментирания надпис няма сведения за спортната кариера на Хрисерос. Подобни „спортни изображения“ се срещат рядко върху надгробни паметници през I-IV век за разлика от предходно време. Този е датиран във: II век по стилови особености (Pfuhl/Möbius 1977, кат. 125, фиг. 29); II – начало на III век според архитектоника на плочата (Vianu 1986, #41, група V); начало на III век заради палеографски съображения (Мирчев 1956, 127). Добро подобие на надгробната плоча на Хрисерос е тази на петобоеца Нимферос, открита в малоазийския град Сарди и датирана във II век (Pfuhl/Möbius 1977, #124). Освен диск и халтери са изобразени още две пособия, типични за пентатлона – копие и кирка за разрохкване на трапа за дълъг скок.

---

[38] Къснoримската провинция Европа се вмества в територията на днешна турска Тракия. Столица на провинцията е град Селимбрия (днес Силиври, Турция, на северния бряг на Мраморно море), преименуван в V век на Евдоксиопол.

[39] Все пак трябва да се отбележи, че текстът е метричен и този израз може да е поетично означаване на гладиаторско поприще. Метричният характер на надписа може би наложил покойният да е представен само с едно име, което иначе е обичайно именуване на роби.

---

[40] Сведението принадлежи на събирача на поговорки Зенобий (6, 23), който, обяснявайки пословицата „(да скочиш) отвъд изровеното“, твърди, че въпросният Фаил „скочил отвъд изровените петдесет стъпки (тоест отвъд трапа за скачане) на твърдата земя“. Късноантични и византийски речници, цитиращи по-ранни сведения, дават следното обяснение: „...преди това изровените (трапове за скачане) били по петдесет стъпки, а той (Фаил) пръв ги надхвърлил със скоковете си, както съобщава надписът под неговото изображение: Пет стъпки повече от петдесетте скочи Фаил, а диска хвърли на сто без пет стъпки.“ В Атина е намерен друг надпис в стихове от V в.пр.н.е., стоял под статуя на атлета, според който Фаил победил три пъти на Питийските игри; Павзаний (10, 9, 2) уточнява, че две победи са в петобой и една в бягане.

Атлет-победител в Одесос (днес Варна) прави посвещение на Херакъл Калиник (**кат. #102**). Епитетът Калиник е свързан с победите на прочутия със силата си Зевсов син. Химн за Херакъл Калиник се пее на Олимпийските игри. В много градове на Римската империя Херакъл е почитан в бани, чиито палестри ги превръщат и в спортни центрове. Одесоските обществени бани (терми) също имат палестра, откъдето произхожда и **кат. #60**. Култ към Херакъл в тях издават: статуя на бога; оформяне на каменните каси на прозорците като Херакловия кривак (ῥόπαλον); два графита с името на бога, изписани в галерия на термите. Засега култът към Херакъл Калиник в българска територия е засвидетелстван само в Одесос. Личното име Орфей е регистрирано в два списъка на: ефеби от Одесос (Варна); на жреци от територията на Пауталия (Кюстендил). Бащиното Атас е гръцко, но на хора, идващи от Мала Азия (Sharankov 2001).

Без съмнение обсъдените тук атлети са професионалисти. Древните нямат и понятие от нашите съвременни термини „професионализъм“ и „аматьорство“. Самата дума „атлет“ означава „който се състезава за награда“, а „атлон“ значи „награда“. Още у Омир наградите, които Ахил определя за победителите в погребалните игри за Патрокъл, са значителни като стойност. От VI в.пр.н.е. победителите в панелинските игри получават от своите градове официално регламентирани големи суми, сравними с приходите на съвременните професионалисти. Някъде между класическия и римския период ценните предметни награди са заменени с парични суми. Вече разгледах двата основни вида агони през римската епоха. Тук искам да отбележа, че изтъкнатите атлети не са привлечени само от венците, тоест от славата, на четирите панелински празника (Олимпийски, Питийски, Немейски, Истмийски) и техните многобройни копия (включително Питийските игри във Филипопол). От VI в.пр.н.е. срещу победи на тях те са дарявани от родните си градове с много пари, безплатна доживотна прехрана и почести. През римския период е прибавена и официално определена пенсия за всяка победа, извоювана на „свещено“ състезание (каквито са и филипополските Питийски), както и редица привилегии, между които най-важни са: освобождаване от литургии, от някои данъци и от обременителни градски длъжности. Римските императори периодично потвърждават тези клаузи – Август (27 г.пр.н.е. – 14 г. от н.е.), Диоклециан (284-305) и Максимиан (286-305), Юстиниан (527-565). Основни изисквания към бившия атлет за освобождаване от военни и граждански задължения са: дълга състезателна кариера; не по-малко от три победи на „свещени“ празници (между тях са и филипополските Питийски игри), от които поне един в Рим или в стара/континентална Гърция, при това спечелени честно, без подкуп. Топ спортистите се радват на особено уважение не само у дома. Големи градски центрове се надпреварват да ги ухажват, обявявайки ги за свои граждани и градски съветници, издигайки статуи с надписи в тяхна чест[41]. Така тези бивши атлети заемат челно място в социалната йерархия на избрания от тях град за усядане, с което извличат максимална изгода в стопанската дейност, която мнозина започват. Всъщност бизнес активност не е задължителна, защото, както подчертават античните извори, лаврите от победите им осигуряват охолен живот. Казаното обяснява притока на чужди, известни атлети към Филипопол. При това няма никакави ограничения за участие както в „свещени" (формално без материални награди), така и в игри с парични призове. Размерът на пенсията за всяка победа се движи между 180-200 драхми месечно в зависимост от финансовите възможности на родния град на бившия атлет. За две такива победи градската хазна на Хермопол (Египет) трябва да изплати през 276 г. на някой си Аврелий Левкадий 15090 драхми (Robinson 1955, 209)[42]. С други думи един атлет може да получава няколко пенсии едновременно. Каква ли сума получава тогава Валерий Еклект (**кат. #11**)?! Пенсията се изплаща след подаване на молба от името на атлета, но чрез упълномощен от него гарант. Друг папирус пак от Хермопол (римски Египет, 212 г.) ни представя любопитна подробност – атлет-победител може да продаде своето право на издръжка. Срещу 1000 драхми това прави боксьорът Турбон, двукратен първенец. Правото му на пенсия купува сенатор от Антиноопол за своите синове.

Възможността непрофесионален атлет да победи на големи игри е, както и днес, нищожна. Надпис от II в.пр.н.е., открит в Колофон (Мала Азия), съобщава за някой си Полемей, който като ефеб тренира в гимназион и успява да спечели много свещени състезания извън родината си. Но скоро се отказва от атлетиката и се отдава на изучаване на реторика и философия на остров Родос (Pleket 1973, 81). Случаят е изолиран. Този текст подсказва, че условията в гимназиона позволяват по принцип високи спортни постижения, подплатени, разбира се, с много воля/самодисциплина и отлични физически качества. Несъмнено малцина ефеби притежават тези качества и цел. Известните атлети едва ли се задоволяват с подобна стандартна физическа подготовка. Пътят до победния венец минава през строг режим и изтощителни тренировки в частни палестри под ръководство на професионални наставници[43]. Завършвайки темата за професионализма в античния спорт[44], ще отбележа, че липсват всякакви данни за неодобрение в древността относно материалните награди за атлети-победители. Регистрирани в изворите протести се свеждат до прекомерни почести и привилегии, с които обществото дарява даровити спортисти. Трудно ще се намери по-шокиращо древните гърци твърдение от кредото на съвременните Олимпийски игри: „Участието е по-важно от победата".

Примерът с ефеба Полемей повдига въпроса за социалния произход на тези атлети. Всички съвременни автори смятат, че през I-IV век той е нисък – в случая изключвам състезанията с колесници. Допуска се, естествено, че сред тях има и хора от знатни семейства, особено в източните римски провинции. В този случай мотивът е жажда за слава, за широка лична изява, така ограничена след падане на родните градове под римска власт. За съжаление, изрични свидетелства за такива атлети-аристократи са оскъдни. Към тях причислявам и въпросния Полемей. По негово време членуване в ефебия е лукс. Ефебите се самоиздържат. Тогава се появяват ефеби-гимназиарси, ефеби-агонотети – тоест най-богатите измежду тях осигуряват със собствени (по-скоро на родителите им) средства необходимия зехтин за мазане, игри и т.н. за всички ефеби. Само младеж от състоятелно и знатно семейство може така леко да замени завоювана слава и пари с любима, но трудно хранеща наука. Атлетът Клавдий Аполоний Руф (III век) произхожда дори от консулско семейство (Friedländer 1910, 129). Липсва информация за уточняване социалната принадлежност на обсъдените по-горе атлети, живеещи или състезаващи се през I-IV век на днешна българска територия[45]. Редно е да се предположи, че те не правят изключение от общото правило – тоест сравнително ниско потекло. Несъмнено са свободни, което показват както имената им, така и самото им участие в „свещени“ игри. Според закон на Александър Север (222-235) в тях се допускат само атлети, които са свободни хора. Най-вероятно се потвърждава старо правило, свързано с известното аналогично ограничение в Олимпия. Нужно е да подчертая, че в социалната йерархия на Рим атлетите стоят по-високо от всички останали публични демонстратори: актьори, музиканти, акробати, гладиатори, бестиарии (борци с животни) и пр. (Friedländer 1910, 126). Според името му единствено атлетът (?) Нарцис (**кат. #22**) може би е роб. В тази връзка е интересен надпис от II век, изчукан върху скала във Фасилер – малко селище в Пизидия (Мала Азия). Текстът съдържа правила за някакъв малък местен спортен турнир. Едно от тях гласи, че ако роб победи, той трябва да предаде една четвърт от своята парична награда на победените си съперници (Gardiner 1955, 50). Ако е атлет, Нарцис участва именно в такива малки местни турнири. Подобни започват да се създават през елинистическия период (края на IV-I в.пр.н.е.). Наградите в тях са в пари и затова ги наричат сребърни (ἀργυρῖται), парични (χρηματῖται, θεματικοί). Тези агони не се рекламират, нито копират програмата на четирите панелински игри. Последното личи и в други предписания в надписа от Фасилер: панкратиастите не могат след намазване със зехтин да се поръсват с пясък подобно на борците, нито да продължават схватка в легнало положение; атлет, победил в едно състезание, няма право да участва в други през същия ден. Организиращият град решава, дали състезанията да бъдат отворени само за негови граждани или едновременно за граждани и чужденци (Pleket 1975-1976, 56-57, бел. 31). Възможно е на територията на Марцианопол (днес Девня; **кат. #22**) или другаде в римска Тракия да са организирани и подобни игри.

---

[41] Виж например **кат. #11.**

[42] Реално, голямата инфлация по това време намалява значително тази иначе немалка сума.

[43] За тях виж I.2.5.

[44] За нея виж: Pleket 1973, Pleket 1975-1976, Young 1984.

Всички съвременни автори твърдят единодушно, че през императорската епоха високото спортно майсторство е привилегия на атлети от гръцки произход. Що се отнася до римляните, техните успехи са повече от скромни. Като изключим няколко победи в състезания с колесници на Олимпийските игри, днес е известен само един техен успех на голямо състезание – олимпийска титла през 72 г.пр.н.е. на някой си Гай в дългото бягане (Friedländer 1910, 124, 129). Независимо че още в 186 г.пр.н.е. гръцки спортисти демонстрират в Рим своята атлетика, едва усилията на императорите Нерон (54-68) и Домициан (81-96) приобщават по-значителна част от обществеността на града към нея. Въпреки това на второто издание на основаните от Домициан Капитолийски игри доминират източни атлети. Като цяло римското общество никога не възприема елинската физическа култура, което обяснява и липсата на негови спортни успехи. Като основна причина за тази упорита резервираност античните автори сочат морални задръжки (голотата), но се споменават и прагматични съображения (безполезност за военното дело) и религиозни забрани[46]. Трябва ли, обаче, зад всички гръцки имена да виждаме само елини? – Едва ли, особено когато става въпрос за една напреднала за античния спорт епоха, каквато е императорската. По това време гръцката култура се превръща в обединително звено на разноликите източни провинции (между тях и Тракия), достига своето максимално териториално-демографско влияние. Основни нейни проводници си остават градовете, а спортът винаги е част от градска култура. Ето защо сред ефебите от коментираните вече списъци откриваме едва 5-6 тракийски имена, а сред атлетите – никакви. Тук трябва да подчертая, че повечето епиграфски и писмени извори се отнасят до изтъкнати атлети. Естествено те са и най-дълбоко потопени в едно чисто елинско явление, каквато е атлетиката и през императорския период. Изводът важи особено за източната част на римската държава. Неслучайно съвременни учени използват като синоними изразите „антична атлетика" и „гръцка атлетика". Би трябвало обаче поне в малките местни игри от рода на споменатите в надписа от Пизидия тракийското участие да е по-чувствително. За съжаление липсват данни за такова. Дион Касий (155-235) споменава победителя в Капитолийски игри в Рим Аврелий Хеликс (79, 10, 2; Friedländer 1910, 129), наречен от други римски автори Финикиеца. Етническа принадлежност или местопроизход обозначава това прозвище? Павзаний (II век) е изненадан, че не само египтяни и други чужденци, но и гърци подкупват свои силни противници-атлети, за да им позволят да ги победят (Friedländer 1910, 128). Така прави, например, един елидец на Олимпийските игри през 12 г.пр.н.е. според Павзаний, V, 21, 16-17: „Чудно е, че... някой е приел или дал подаръци във връзка със състезанието. Още по-чудно е, че вече е дръзнал да го стори дори един елидец: разказва се, че през 192-та олимпиада е дръзнал да го направи елидецът Дамоник. Защото в борба за победния венец се състезавали синът на Дамоник Поликтор и Созандър, родом от Смирна, който носел същото име като баща си. А Дамоник, понеже желаел много силно победата да бъде за детето му, дал пари на бащата на Созандър. Но щом извършеното от тях станало известно, хеланодиките (съдиите) наложили глоба, но не я наложили на децата, а насочили гнева си към бащите; защото именно те постъпили противозаконно. От тази глоба били издигнати статуи...". Последният олимпийски шампион, за когото има сведение, е арменският принц Вараздат, победител в бокса през 385 г. (Robinson 1955, 207)[47]. Явно дори големите състезания не са отворени само за елини и римляни, но първите господстват безапелационно на тях. Натрупаният вековен опит им позволява да доминират в атлетика, чиято същност остава непроменена и през римската императорска епоха.

---

[45] Високите длъжности тракарх и *европарх*, които постига олимпийският победител Марк Аврелий Фронтон според друг надпис (Bujukliev 2000), са по-скоро плод на спортните му успехи, отколкото на социалния му произход.

[46] Виж точка I.2.1, коментар към **кат. #66.**

Най-вероятно от гръцки/елинизиран произход са Публий Елий Диоскорид (**кат. #86**), Аврелий Фронтон, син на Диофан (**кат. #6**), Хрисерос, син на Александър (**кат. #47**), Валерий Еклект от Синопе (**кат. #11**), Гай Юлий Дионисий (**кат. #91**) и Орфей, син на Атас (**кат. #102**). Атлетът от Енос (**кат. #85**) има запазени две римски имена. Косвени данни за други двама предполагат нетракийски и неместен призход – единият е победител в Сарди (**кат. #84**), а другият има треньор от Кима (**кат. #83**) – градове в западна Мала Азия. Родени в римска Тракия са може би атлети от **кат. ##6, 47, 65, 68, 85, 86**. Тяхното победно присъствие отразява високо равнище на местната атлетика през императорската епоха. Натрупаният организационен опит подсигурява провеждане на авторитетните Питийски игри във Филипопол.

---

[47] През 1994 година в Олимпия е открита бронзова плоча с гравирани имена на олимпийски победители (тежко- и лекоатлети) за периода I в.пр.н.е. – IV от н.е. (по-точно 385 година или 291-та олимпиада). Списъкът е намерен в сграда, посветена на Херакъл и принадлежаща на атлетическа организация, очевидно функционираща до 385 година. Находката опровергава тезата, че след нападение на германското племе херули светилището на Олимпия замира и е преобразувано в крепост (Sinn 1992; Ebert 1994).

От коментираните дванадесет надписа (**кат. ##6, 11, 22, 47, 65, 68, 83-86, 91, 102**) десет попадат в периода средата на II – средата на III век (два са с по-обща датировка II-III век), а от последните повече от половината принадлежат на управлението на Северите (193-235). Очевидна е обусловеността на възхода на атлетиката в римска Тракия от икономическия просперитет в нея по това време. Възможно е именно тези добри стопански условия да са привлекли Хрисерос (**кат. #47**) в Одесос, особено ако се вземе предвид суровото наказание, което Септимий Север налага на неговия роден град – разграбване и свеждане до село, придадено към Перинт. Любопитно е да се отбележи, че един от организаторите на упоритата съпротива (194-196) на Византион срещу претендента за императорска власт Септимий Север е боксьор (Friedländer 1910, 129).

Шест от деветте надписа, открити на българска територия, произхождат от вътрешността – четири от Филипопол (Пловдив) и по един от Августа Траяна (Стара Загора) и Сердика (София). Явно по това време местните градски центрове развиват пълнокръвен спортен живот. Неслучайно единственият олимпийски победител от Тракия за периода I-IV век е родом от нейната вътрешност – Августа Траяна (**кат. #6**) – а не от гръцките крайбрежни полиси.

В Делфи е намерен интересен надпис от 41-47 г., който грък от Тралес (западна Мала Азия) поставя в чест на трите си дъщери, победителки в бягания и в състезания с колесници на редица авторитетни турнири (Robinson 1955, 163). Едната от тях – Трифоса – побеждава в бягането на един стадий на Питийските игри в Делфи. Логично е да се предположи, че и филипополци провеждат състезания за жени. По-горе отбелязах неколкократно, че те спазват стриктно програмата на своя делфийски образец. И други надписи информират за организирани женски атлетически надпревари в рамките на престижни агони в Гърция, Италия и Сирия: Истмия, Немея, Епидавър, Атина, Коринт, Неапол, Рим (всички от I век), Антиохия (II век) (Harris 1972, 40).

I.2.4. ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА ГИМНАЗИАРСИ

За да дам по-ясна представа за същността на длъжността, ще се спра подробно на надпис от Бероя (днес Верия, гръцка Македония). Текстът датира от периода 168-148 г.пр.н.е. и постановява права и задължения на гимназиарха в града (Вагалински 1999; Cormack 1977).

От увода става ясно, че всички градове, които имат гимназиони, притежават и закон за гимназиархията. Това кара и беройци да съставят свой, което ясно показва, че при неговото изработване те се съобразяват и с чуждия опит. Така надписът може да се използва при изучаване на гимназиархията и в други антични градове. И така, гимназиархът трябва: да бъде на възраст между тридесет и шестдесет години; публично да се закълне в Хермес, че ще спазва гимназиархския закон и няма да присвоява за себе си или за другиго каквото и да е от средствата на младежите; да наказва неподчиняващите му се с бичуване или с глоба; да контролира работата на учителите по гимнастика, които има право да глобява; да контролира възпитателите (педагози) и има право да ги наказва – свободните с глоба, а робите – с бичуване; да назначава изпитни комисии за децата три пъти годишно (частта за ефебите и младежите не е запазена); да следи за недопускане в гимназиона на освобожденци или техни синове, хомосексуалисти, умопобъркани, пияници, хора с долна професия, а при съзнателно нарушаване на това изискване се наказва с глоба; да организира празник в чест на Хермес; да глобява крадците на вещи и имущество от гимназиона и да публикува списък с техните имена. След изтичане на едногодишния му мандат всеки може да му поиска финансов и организационен отчет в продължение на двадесет и четири месеца. Текстът не е запазен изцяло, но очевидно гимназиархът е ръководителят на гимназиона през елинистическия период.

За следващия римски императорски период господства мнение, че същността на длъжността се ограничава до доставяне и разпределяне на масло (зехтин) за мазане. Почетни и надгробни паметници на гимназиарси от това време са украсени с лавров венец и корито с крачета, предназначено за маслото. И надписи от I-IV век представят гимназиарха като лице, раздаващо масло за мазане, при това не само за нуждите на гимназиона, а за всички граждани или за за всички атлети, участници в дадени състезания. От Еритра (Йония, западна Мала Азия, днес в Турция) е познат интересен надпис за жена-гимназиарх. При нейния мандат маслото е раздавано с едно ведро от сутрин до вечер през цялата година. А в Стратоникея (Кария, западна Мала Азия, Турция) с надпис е почетен щедър гражданин, който още като дете е гимназиарх. Вижда се следователно, че през римската императорска епоха гимназиархията търпи развитие в сравнение, да речем, с II в.пр.н.е., откогато датира разгледаният надпис от Бероя. Набляга се върху маслото, което доставя гимназиархът – очевидно със собствени средства. Вероятно големите му правомощия от предримския период остават без покритие през I–IV век. Само с деградиране на функциите може да се обясни тяхното изпълнение от жени и деца – недопустимо според декрета от Бероя. Впрочем в него никъде не се споменава за задължение на гимназиарха да доставя масло за гимназиона. Напротив, той трябва да определи кои местни граждани ще осигурят такова (Вагалински 1999, 249-250, бел. 3-8).

По подобен начин стои въпросът за характера на гимназиархията. Постоянна магистратура ли е тя или се възлага на най-богатите граждани на града? Съдейки по приведените примери, нейното развитие трябва да върви от магистратура към литургия. Разбира се, времето и мястото налагат свой специфичен отпечатък върху така очертаната тенденция. Промени във функциите на длъжността се забелязват още в края на елинистическата епоха, когато (I в.пр.н.е.) се появяват ефеби-гимназиарси. Многобройни надписи от императорския период показват наличие на длъжност „гимназиарх“ и в култови сдружения. Вероятно поради тази причина в надпис от Томи (днес Констанца, румънско Черноморие) е подчертано, че лицето е „гимназиарх на града и на филата“, тоест длъжността му е с обществен характер или е ограничена. Датировката на надписа е не по-рано от края на II век. В Ефес (западна Мала Азия) пък титлата „гимназиарх“ носи водач на местната герусия (Вагалински 1999, 250).

Светлина върху положението на гимназиона и на гимназиарха в източните римски провинции през императорския период хвърля надпис, отново намерен в Бероя (Νίγδελης / Σουρής 2005). Това е едикт на проконсула на провинция Македония Луций Мемий Руф, издаден в края на I век или в първата половина на II век от н.е. Причина за наредбата е лошото финансово състояние на гимназиона на Бероя, поради което той оставал периодично затворен. В надписа се подчертава липсата на благодетели – главно гимназиарси – които да поемат поне част от разходите на гимназиона. Всъщност подобни парични затруднения са обичайни за гимназионите в елинизираните римски провинции. Редица надписи показват, че тамошните гимназиони често изпитват недостиг на масло (зехтин) за мазане, което спъва функционирането им. Надписът сочи, че един от източниците на доход за гимназиона са дарители, които да поемат изцяло или частично разходите на длъжността гимназиарх. По това време и Римската империя като цяло, и Бероя в частност са в добро финансово състояние, но очевидно богатите граждани на столицата на македонския съюз (койнон) не желаят да се ангажират парично с гимназиона. Обичайна практика при липса на доброволец-гимназиарх е да се назначи епимелет, който да ръководи наличните активи на гимназиона. Това се случва на три пъти в Бероя след издаването на въпросния проконсулски едикт. Като правило и през елинистическия период (края на IV в.пр.н.е. – края на I в.пр.н.е.), и през следващия римски императорски период гимназионите разполагат и със собствени източници на средства, тоест не разчитат само на дарения. Очевидно собствените ресурси на гимназиона на Бероя около 100 година от н.е. са управлявани зле[48] и затова той зависи почти изцяло от щедростта на заможни беройци. Други вероятни причини за финансовата му криза са покачване цената на зехтина, прекомерната му употреба от младежите, както и обстоятелството, че около 30% от годишния бюджет на беройския гимназион отива за игрите и празниците на македонския съюз. Обикновено източнопровинциалните градски управи решават финансовите затруднения на своите гимназиони чрез наследства на богати дарители, предоставени на общините за конкретни цели. Вероятно беройските първенци се противопоставят на такъв изход, тоест не желаят да променят волята на дарителите. Затова се намесва лично управителят на провинция Македония, който нарежда да се създаде фонд от десет хиляди денара, който да носи годишно шест хиляди денара. Фондът набира средства от следните източници: наследствата на три лица, дар в жито на четвърто, ренти или такси от многобройните воденици край града. Намесата на Л. Мемий Руф е пореден пример за вниманието, с което римските провинциални власти следят финансовото състояние на подопечните им градове, дори когато става въпрос за традиционни гръцки институции, какъвто е гимназионът[49]. От едикта се разбира също, че гимназиархът на периодичните игри на македонския койнон е беройски магистрат. Известни са още гимназиарси на койноните на Азия, Ликия и Кипър. Но не всички източни провинциално-римски койнони (съюзи) имат гимназиарх, който да поеме разноските за провинциалните игри – преди всичко за зехтин за мазане. Например в койнона на Галатия (със столица Анкира/Анкара) първожреците на провинциалния култ към Август заплащат този разход (Nigdelis 1995, 181).

Най-ранно сведение за гимназиарх в изследваната тук територия дава надпис-посвещение от Месамбрия, датиран в III в.пр.н.е. (**кат. #92**). Посветителят е едновременно и „архонт-цар" („базилевс"), и „гимназиарх" на града. Първата титла означава, че той е епоним на Месамбрия, по чието име се нарича и годината на неговото архонтство. Използване на „базилевс" в такъв смисъл е обичайно за всички мегарски колонии. Фактът, че именно гимназиарх е избран за пръв архонт, тоест за епоним, подсказва обществена тежест на първата длъжност. Правомощията му вероятно съвпадат с описаните в беройския закон. И двете имена на посветителя са характерни за Беотия (средна Гърция). Допускам, че произхожда оттам и вероятно е привлечен от икономическия разцвет на Месамбрия през III в.пр.н.е.

Пак от Месамбрия произхожда и най-ранният надпис на гимназиарх за римския период (**кат. #25**). Мъжът е с римски корен. Той е бивш гимназиарх и агонотет[50], отдаващ почит на императора и на свързаните със спорта богове Херакъл и Хермес. Според декрета от Бероя на празника в чест на Хермес гимназиархът провежда атлетически състезания за всички до тридесетгодишна възраст, както и надбягвания с факли за момчета и юноши. Празникът отбележи изтичане на неговия едногодишен мандат. Възможно е гимназиархът Гней да е организирал по същия повод игри, което би превърнало надписа в последно свидетелство от българска територия за състезания в чест на Хермес. Съдейки по изображения върху ефебски декрети, култът на Хермес в гимназиона е засенчен през римския императорски период от почитане на Аполон (главно) и Херакъл. Последният е патрон и на професионалните атлети през I-IV век.

---

[48] Така например капиталът на гимназиона на град Иасос е отдаден срещу лихва на група лица, които впоследствие незаконно бавят нейното изплащане (Νίγδελης / Σουρής 2005, 109).

[49] Централната римска власт също прави целенасочени финансови проверки в провинциите. Така например Павел Фабий Персик е изпратен с екип от експерти да внесе ред във финансите на известното светилище на Артемида в Ефес, а Плиний ръководи ревизия на градовете в провинция Витиния. Що се отнася до гимназионите, дори отделни римски императори се занимават с техните материални ресурси – Траян с гимназиона на Никея, Хадриан с гимназионите на Атина, Смирна и Кирена (Νίγδελης / Σουρής 2005, 149-150).

[50] Виж точка I.2.2.

Уважаван щедър гражданин на Дионисопол (днес Балчик) е Марк Аврелий, син на Антиох (**кат. #17**). Когноменът не е запазен, но оцелелите имена подсказват, че е с малоазийски произход, а римско гражданство получава съгласно едикта на император Каракала от 212 година. Друг ориентир за датиране на паметника е споменаване на Пентаполиса[51].

С авторитет се ползва и друг гимназиарх от същия град (**кат. #19**). За разлика от предходния (жрец на Дионис) той е първожрец. Имената му насочват към елински/елинизиран корен. Споменатото пратеничество определя и сравнително точна датировка.

Одесос (днес Варна) е друг наш черноморски град с надписи на/за гимназиарси.

Според имената му Нумений, син на Агатенор, е от елински/елинизиран произход. Съпругата му носи лично тракийско и бащино гръцко име (**кат. #49**).

С такава етнокултурна принадлежност е и гимназиархът Асклепиад (**кат. #50**). Освен жрец на местното главно божество – Великия Бог Дарзалас – той е и архиатър, тоест „главен лекар". Титлата „архиатър" започва да се употребява за придворни лекари на Селевкидите (311-64 г.пр.н.е.). Постепенно в градове с гръцко устройство започват да обозначават с нея лекари, назначени и заплащани от градската община. Те са длъжни да лекуват безплатно бедните, но получават и частни възнаграждения. Пръв император Август (27 г.пр.н.е. – 14 г. от н.е.) освобождава лекарите в Рим от всякакви повинности, а Веспасиан (69-79) и Хадриан (117-138) разпростират тази привилегия и върху лекарите в провинциите. Антонин Пий (138-161) определя броя на лекарите, които градските управи имат право да назначават и да освобождават от граждански задължения: десет лекари за големи градове, седем за средни, пет за малки. Нов архиатър се избира само при освобождаване на място – починал или преселил се. Указ от 370 г. предписва при избор на нов да се иска съгласието поне на първите седем архиатри на града (в големите градове), като новоизбраният заема последното място във вътрешната йерархия, а останалите се придвижват с едно стъпало нагоре (Фридлендер 1914, 184-205). Съдейки и по важните постове, които заема, Асклепиад е най-вероятно един от седмината привилегировани лекари в Одесос, което несъмнено му помага да натрупа значително състояние. То му позволява да се кандидатира доброволно за свързаната с много разходи длъжност „гимназиарх", както и да има над гроба си майсторски изработена плоча. Любопитно е, че нищо в релефните изображения не подсказва лекарска професия. Името Асклепиад обаче е съвсем на място. То е теофорно – от Асклепий, бога на медицината.

Друг надгробен надпис от Одесос също споменава гимназиарх (**кат. #51**). Той отправя запитване до оракула на Аполон Клароски в светилището му на северния бряг на Ефеския залив (западна Мала Азия). Причина е епидемия (чумна?), която върлува в града – най-вероятно по време на принципата на Марк Аврелий (161-180). Очевидно синът на Апатурий е част от одесоския елит.

---

[51] Виж бел. 15.

От Пауталия (днес Кюстендил) и селище с тракийско име на нейна територия произхождат два надписа на гимназиарси. Първият е на лице с римски преномен и гентилно име и гръцки когномен (**кат. #64**). Оцелялото бащино име на втория гимназиарх е гръцко (**кат. #70**). И двамата са същевременно архонти – висши длъжностни лица на своя град. Луций Домиций Абаскант обаче издига олтар на/за щастието на герусията, което подсказва, че е твърде възможно да е неин гимназиарх, а не на гимназион. Известно е, че герусии в някои градове се създават във връзка с материална подкрепа на местен гимназион, поради което и ръководителят на такава герусия се нарича гимназиарх. По традиция титлата се запазва, без да има вече такава пряка връзка с гимназиона, тоест и със спорта.

Четенето на длъжностите „гимназиарх“ и „агонотет“ в почетен надпис от Филипопол е несигурно (**кат. #81**). Градът получава титла „метрополия“ още при Домициан (81-96), запазвайки я дори през християнско време.

От десет надписа на гимназиарси седем са от черноморски градове и три от вътрешността, като един от последните е несигурен. Това неравномерно разпределение не бива да ни заблуждава. Августа Траяна и Сердика също имат свои гимназиони, тоест и гимназиарси (**кат. ##7 и 69**). Ефебии, съответно гимназиони/гимназиарси притежават Филипопол и античният град под съвременен Сандански (**кат. ##66, 79**). Така че откриване на повече епиграфски свидетелства за гимназиарси във вътрешността е въпрос на време и шанс. Не може да се отрече обаче хронологическият приоритет на западночерноморските колонии, в които длъжността „гимназиарх“ е регистрирана за период от шестстотин години – III в.пр.н.е. – III в. от н.е. Налице е продължително поддържане на една чисто елинска магистратура, което безспорно отразява съответна етнокултурна принадлежност на преобладаваща част от тяхното население. Едва ли можем да очакваме надписи на гимназиарси във вътрешна Тракия преди II век – време на първи сериозни резултати от приобщаване на тази територия към класическата антична култура.

Запазените имена на гимназиарси говорят за техен гръцки произход. Един е с римски корен. Бъдещи открития, особено във вътрешността, би трябвало да извадят на бял свят и надписи с гимназиарси-траки. Такива са документирани в елинистически и римски Египет (Velkov/Fol 1977: #354, 150-149 г.пр.н.е.; #375, 286-308 г.; #421, 134 г.) и на остров Евбея (Detschew 1976, 66, I в.пр.н.е.).

I.2.5. ДРУГИ ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА СПОРТ

Единствена по рода си информация за българската територия дава надпис от Сердика (**кат. #67**). Жрец на Зевс Олимпийски, заемащ и друга длъжност, и съпругата му канят всички граждани на спортен празник за успеха и здравето на императорския дом. На този ден (6 май) всеки ще получи по един денар и масло за мазане. Текстът е най-ранното точно датирано свидетелство (138-161) за организирани спортни състезания във вътрешността на римска Тракия.

В Пауталия пък тринадесет отговорници (епимелети) организират атлетически и конни състезания в чест на Зевс и Хера (**кат. #62**). Епимелети са временни длъжностни лица, определяни за надзор и провеждане на конкретни мероприятия – строежи, празници и пр. В дадения случай те съответстват на curatores ludorum в градове с римско административно устройство, които отговарят през императорската епоха за уреждане на извънредни игри, каквито са несъмнено и тези в Пауталия. От тринадесет епимелети седем носят гръцко, четирима – римско и двама – тракийско име. Преобладаване на лица с елински (елинизиран) произход е разбираемо с оглед на доминираща роля на елинския елемент сред управляващите на града (Геров 1959-1960, 286). Засега надписът е единствено категорично доказателство за траки, организатори на спортни агони, както и за провеждане на конни състезания в римска Тракия. Многобройни антични автори, като се започне от Омир, славят траките като чудесни ездачи и коневъди (Извори 1949, 9, 10, 38, 267)[52]. В тази връзка е интересно сведение на Ксенофонт (430-354 г.пр.н.е.) – след военен сблъсък с витинци в Мала Азия одриси провеждат конни състезания в памет на свои убити воини (Извори 1949, 85). Като „нещо ново“ възприемат атиняните през втора половина на V в.пр.н.е. факелно състезание в чест на Бендида на коне, а не пешком (Извори 1949, 108). Логично е да се предположи, че това нововъведение става под тракийско влияние. За съжаление тази хипотеза се подронва от изображение върху сребърен статер на Тарент от III в.пр.н.е. (спартанска колония в южна Италия) – конно факелно надпрепускване. Разбира се, може да се допусне, че тарентци го усвояват чрез посредничество на полиси от континентална Гърция. Но най-правилен е изводът, че е много рисковано и често неоправдано да се търси етнически приоритет в широко разпространени спортни дисциплини, особено когато липсват уточняващи подробности. За тяхното установяване не помага и интензивно експлоатирано сведение на Херодот (484-425 г.пр.н.е.) за „разни състезателни игри“ и „единоборства“, които траките провеждат при погребване на свои първенци (Извори 1949, 24). С други думи, не мога да приема безрезервно неаргументирано твърдение (Тончева 1982, 11), че въпросните надпрепускваниия в Пауталия са вдъхновени от агонотети-траки. Населението на града се отличава с етническа пъстрота, а и гърци, и римляни организират конни състезания от дълбока древност. Смята се, че култът на Зевс и Хера в Пауталия е свързан с този на императора (Гочева 1982, 132). Въпросните състезания обаче едва ли са проведени и в чест на някой от римските владетели от втората половина на II век, когато е датиран паметникът (Геров 1959-1960, 291), защото не е споменато име на император.

В по-горе коментиран надпис от Филипопол (точка I.2.3, кат. #83) е споменат Аврелий Теодор от Кима – град в областта Еолида, западна Мала Азия (днес в Турция). Определен е като ἐπιστάτης, което заедно с παιδοτρίβης, ἀλείπτης е синоним на γυμναστής, тоест на треньор на професионални атлети през римската императорска епоха (Miller 1979, 108; Pleket 1975-1976, бел. 2). Някои съвременни автори употребяват „гимнаст“ в смисъл на „школуван треньор“, но липсват еднозначни аргументи за подобно разграничаване. Така или иначе, Аврелий Теодор е способен треньор, съдейки по успехите на неговия възпитаник, победител и във филипополските Питийски игри. Вероятно треньорът е бивш състезател в същите дисциплини – борба и панкратион. Според антични автори (Фридлендер 1914, 36) и епиграфски сведения повечето спортни наставници са гърци. Предполагам, че и Теодор е такъв. Името Аврелий подсказва, че получава римско гражданство в 212 година, което пък означава, че е свободен. И в античността треньорството е професия, съдейки и по обозначаването му в някои надписи с думата τέχνη. Треньорите са наемани с договори от отделни личности или община срещу възнаграждение. Като наемни работници те имат нисък социален статус в едно общество, доминирано от земеделски елит (Pleket 1975-1976, 85, 89). Но по-известните и безскрупулни от тях успяват да натрупат значително състояние. От съчинението на Флавий Филострат „За гимнастиката" (около 230 г.) научаваме, че такива треньори имат „джобове, пълни с пари", които те заемат на атлети с висока лихва, както и че често договарят изхода на спортни срещи. Книгата е треньорски наръчник, отразяващ и слабости, и постижения на античните спортни възпитатели. Водещите от тях съчетават у себе си атлет-методист с медик и психолог (Miller 1979, #69; Robinson 1955, 212-232). Последно античнo свидетелство за спортни треньори представя Прокопий Кесарийски (около 500 – след 565) – около 530 г. такъв е някой си Андрей – собственик на училище за борба в столицата на Източната империя Константинопол (Harris 1972, 42, бел. 42).

---

[52] Римската власт също цени високо конните умения на траките, когато ги включва в своята армия. Процентът на съотношение между конни и пехотни римски подразделения от траки (общо около четиридесет) е най-висок в сравнение със спомагателни войски, набрани от други покорени народи. Траките се появяват в римската армия като ударни бойни части, като дори много от техните пехотни формирования са смесени с конници – така наречените cohortes equitatae, които са комбинирани пехотно-конни части за бързи бойни действия (Банев 2003, 548-549, бележки 23 и 24). Любопитно е, че до 1658 година в град Катандзаро (Catanzaro), Южна Италия се провеждат някакви „тракийски игри“. Смята се, че включват конни състезания и византийските корени на града обясняват дългата традиция на този античен празник (информация от септември 1999 година от местния жител Джузепе Матарезе).

Според Г. Михайлов (IGBulg I, 1970, 217) е възможно надпис **кат. #54** да почита известен атлет победител. Ако е вярно, то в Ескус (римска колония край село Гиген, Плевенско) и в Дуросторум (днес Силистра) са организирани спортни състезания. Засега липсват сигурни свидетелства за такива в тези два града през римския императорски период. Надписът е много фрагментиран и не е надеждно доказателство.

В надпис от Никополис ад Иструм (днес край село Никюп, Великотърновско) са почетени победители химнопевци (**кат. #34**). Такива надпявания са редовна съставна част от големи спортни турнири, каквито са и споменатите „свещени игри". Особено чести са изпълнения, посветени на римския император. Такъв е репертоарът и на певците от Никополис ад Иструм, съдейки по определянето им като „обичащи императора". Победите може да са извоювани както в града, така и в други големи селища на империята. Посветителят Клавдий е преселник от Никея (в Мала Азия). От Никополис са известни още два посветителни надписа, свързани с химнопевците – олтар на Зевс Олимпийски, Хера Зигия и Атина Полиада (срв. Капитолийската триада), издигнат от друг никеец, Лука, син на Зенон, отново „за обичащите императора химнопевци", и посвещение на Зевс, Хера и Атина за щастието на императорите, поставено от „старшите химнопевци под ръководството на Теаген" (IGBulg II, ##666, 667)[53]. Други епиграфски данни потвърждават силно присъствие на емигранти от Мала Азия в града и неговата територия. Силно малоазийско влияние се открива както в архитектурната декорация и планировка на Никополис ад Иструм, така и в локалното керамично производство.

Посветителен надпис с качествен релеф (**кат. #101**) слави Антиной – красив младеж и любовник на Хадриан (117-138). Роден е на 27 ноември около 110 година във витинския град Витиний (в западна Мала Азия), наричан още Клавдиопол, а загива през 130 година (най-вероятно на 30 октомври) във водите на Нил по време на пътуване с императора. Последният съградил град с негово име в Египет, а в цялата римска държава се организират Антиноеви игри, включително и на Балканите: Мантинея, Атина, Аргос, Олимпия (Гърция), Томи (днес Констанца, румънско Черноморие). Самият Антиной често е наричан „ефеба" и е изобразяван като такъв. Плочата е открита преди 30 години до засводения вход на филипополския стадион, на нивото на пода му. Местонамирането внушава, че Антиной е почетен със състезания във Филипопол. Това е най-ранното свидетелство за спортни игри в града и сравнително надежден terminus ante quem за построяването на местния стадион[54]. Въпросният турнир е наречен условно Ἀντινόεια ἐν Φιλιπποπόλει. Имайки предвид връзката на игрите с личността на императора, се допуска, че и те, и по-късните Александрийски и Питийски игри са организирани от Общото събрание на провинция Тракия (κοινὸν Θρᾳκῶν). Това привлича изтъкнати атлети от други римски провинции (Шаранков 2002).

---

[53] Подобно на атлетите и химнопевците са били разделяни на възрастови категории. В Дионисопол е открит надпис (IGBulg I^2, #17), който „младшите химнопевци" издигат „за щастието, победата и вечното просъществуване" на император Елагабал (218-222), като едновременно почитат и своя благодетел Теаген, син на Деметрий.

I.3. НУМИЗМАТИЧНИ ДАННИ ЗА СПОРТ

Основен извор са медальони и монети (Вагалински 1994).

Медальонът от римската императорска епоха може да се определи като монета, толкова рядка и художествено изработена, че я прави неподходяща за редовна циркулация. Общо взето медальонът се отличава от монетата с по-голям диаметър, дебелина на ядрото и тегло. От времето на Хадриан до управлението на Александър Север включително централното изображение на медальона е обградено с релефен пръстен. От Хадриан до Галиен медальоните имат тегло между 30 и 80 г и най-често около 50 г. Поначало в римското императорско монетосечене няма строго разграничаване между монета и медальон, поради което съществуват „гранични“ екземпляри: монети-медальони, псевдомедальони. Приемам определението на пубикуващия автор, защото това не е от съществено значение за настоящата тема. Липсва единомислие сред нумизматите и относно поводите за раздаване на медальони. Разпространено е мнение, че са дарявани лично от императора на тесен кръг от видни хора при тържествени поводи. Възможно е в отделни случаи бронзовите медальони да са използвани и като разплащателно средство.

Засега от изследваната територия са известни медальони почти само от Филипопол (Пловдив). Надписите на тези, отсечени при Каракала, информират, че игрите се наричат Александрови Питийски, тоест те се провеждат в чест на Александър Велики, а програмата им копира питийския турнир в Делфи (светилище на Аполон във Фокида, Гърция). Херодиан (165-255) пише, че след военните лагери по Дунав Каракала „слязъл в Тракия, която е в съседство с Македония, веднага станал Александър, възобновил спомена за него навсякъде и наредил във всички градове да се поставят негови статуи и портрети“. Така Херодиан подчертава, че Каракала се почувствал като нов Александър за пръв път именно в Тракия и затова възобновил паметта му в тамошните градове. Игрите са една от формите за почитане на известния македонски пълководец, а и на самия римски владетел.

Подобни прояви имат и други римски императори. Гордиан III (238-244), например, основава в столицата на македонския койнон[55] Бероя (днес Верия, Северна Гърция) Александрови Олимпийски игри. Именно при Каракала (198/211-217) обаче се забелязва бум на разнообразни агони в източните области на империята. Прието е, че въпросният турнир във Филипопол се провежда в 214 година, когато на път за Мала Азия императорът посещава града, себеизживявайки се като Александър Македонски. Според надписи по реверса на медальони организатор на игрите е тракийският койнон, което обяснява епиграфски регистрирания международен престиж на филипополските Питийски игри – те са официалните игри на провинция Тракия (точка I.2). Информативни са и изображенията върху реверса.

---

[54] За стадиона във Филипопол виж точка I.1.1.

[55] В настоящия текст койнон е съюз на градове в източноримска провинция.

Понякога това е четирикрака маса с корона[56] и палмови клончета или пет топки отгоре ѝ, а под нея – палмово(и) клонче(та), амфора, пет топки (фиг. I.3/2-5, I.3/15). Същата композиция в различни варианти имат „спортни" монети на много други градове от източните провинции. Изобразяването само на една корона върху филипополските медальони показва, че в града е провеждан само един спортен конкурс, чието пълно име е Александрови Питийски. Понякога над короната са изобразени пет топки. У нас те продължават да бъдат разпознавани като „лозинки", тоест белязани топчета за теглене на жребий и определяне на двойки противници (Томова 2000, 24), въпреки че отдавна е доказано, че това са ябълки, давани като символична награда на всички питийски игри (Вагалински 1994, 8). Техният брой върху филипополски медальони и монети е винаги пет, какъвто е изобразен и на делфийска монета. Явно филипополци следват точно образеца на своя турнир. Невярно е и мнение, че въпросните топки означават „числото на петте вида изпитания и борби в Питийски и други игри", като „петте вида атлетически състезания (пентатлон) са се състояли в хвърляне на копие, диск, борба с юмруци, панкратион и бягане" (Герасимов 1958, 295). Преди всичко в античността няма авторитетни игри, чиято програма да включва такъв фиксиран брой от пет дисциплини. Питийският турнир в Делфи, например, включва към 314 г.пр.н.е. осем атлетически, шест конни и четири музикални дисциплини. На второ място пентатлонът е една дисциплина с един краен победител, като никога не включва панкратион и бокс, а борба и скок на дължина. Неточно е и твърдението, че въпросните топки „са винаги пет на брой" (Герасимов 1958, 294). Всъщност числото им варира върху монети и медальони на различни градове: три, пет, шест и най-често седем. То не може да бележи броя на дисциплините в Питийски игри на източноримските градове, още повече че те задължително спазват програмата на оригинала в Делфи. Питийските игри в Тесалоника (Солун) имат дори своя Амфиктиония[57]. Така че топките са ябълки. И ако е допустимо броят на тези символични награди да варира при монети на различни източни градове – митовете имат свои варианти още в античността – то не е възможно числото на спортните дисцплини на техните Питийски игри да е така променливо. Съдовете, изобразени под масата, служат най-вероятно за теглене на жребий. Що се отнася до палмовото клонче, то е символ на победата (виж по-горе точка I.2.1). Така анализираната композиция от изображения е един от двата основни типа агонистични нумизматични релефи от Северите (193-211) насетне. Дискохвъргач е друг образ върху реверса на филипополски медальони (фиг. I.3/2-1). Твърди се, че трите топки, които той държи, го характеризират като „три пъти победител в изпитанието хвърляне на диск" (Герасимов 1958, 295). Но мятането на диск не е самостоятелна дисциплина, а част от пентатлона[58]. Въпросната фигура е краен победител в античен петобой. Трите предмета в дясната му ръка са отново ябълки, а не утвърждаваните лозинки. Изображението на дискобол потвърждава епиграфски данни за включване на пентатлон във филипополската програма.

Надписи върху реверса на филипополски медальони, емитирани при Елабагал (218-222), вече не споменават тракийския койнон, а само „Кендрисийски Питийски игри в неокора Филипопол" (фиг. I.3/4b). Така филипополската управа набляга, че на града е дарена привилегия за практикуване в точно определен храм на култа към императора. Ставайки неокор на императорския култ, Филипопол получава известна самостоятелност от провинциалните власти и дори в някои свои официални надписи филипополската управа си позволява да не споменава името на управителя на провинцията, а само това на първия архонт на града. Неясно остава кой плаща за Кендрисийските игри – съюзната каса или филипополската община. Предходните Александрийски игри най-вероятно са финансирани от тракийския койнон заради личното посещение на императора в неговото седалище Филипопол. Вероятно Александрийските игри от 214 година превишават по блясък своя наследник – Кендрисийските.

---

[56] За тази корона (corona donatica) виж точка I.2.1.

[57] Амфиктиония е религиозно-политически съюз със седалище в Делфи.

[58] За пентатлона виж по-горе точка I.2.2 с коментар към кат. #84.

Броят неокорства на даден град зависи от числото на храмовете в него, посветени на императорския култ. Съгласно монетните надписи Филипопол определя само един храм за култа към Елагабал. Това е светилище на главното божество на града – Аполон Кендрисийски[59]. Изборът съвпада и с фанатичната преданост на младия император към култа на слънцето. Смята се, че култът на Кендрисос е местен, тракийски, каквото е и самото име (Gočeva 1981, 498; Gočeva 1981a, 189). Смущава обаче липсата на посвещения от територията на града, тоест от страна на местните траки. Такива надписи произхождат само от самия Филипопол (с изключение на един от близкия Асеновград), чието население по това време е етнически разнородно. В тази връзка заслужава внимание фактът, че Кендрисос е споменат и в надпис от Панония. Унгарски учени го причисляват към „по-второстепенни източни богове“ като Сирийската богиня, Ариман и Ваал (Lengyel/Radan 1980, 186). „С окончание –исос са образувани много местни имена в Стара Гърция и Мала Азия“, като „местните названия на –иссос в Гърция се свързват с предгръцкото население на тази страна“ (Бешевлиев 1992, 401). Така или иначе игрите са преименувани от Александрийски в Кендрисийски – масова практика в източните градове през елинистическия и римския императорски период е свързване на изопанелински игри с култ към местно божество. Несъмнено промяната е разрешена лично от Елагабал. Според надписи върху реверса игрите си остават Питийски, тоест без изменения в програмата. Най-вероятно първият Кендрисийски турнир е проведен в 218 година. Сред релефните изображения върху реверса на медальони, отсечени във връзка с него, отново се среща традиционната композиция от агонска маса, сферична корона, пет ябълки и амфоровиден съд. Върху опакото на някои екземпляри е представена друга сцена: Елагабал и Аполон (гол, в лява ръка лък и прехвърлена мантия), прави един срещу друг, държат заедно модел на храм; долу сферична корона и пет топки със или без агонска маса (фиг. I.3/4b). Композицията има аналог в бронзов медальон, сечен при Каракала във Византион (днес Истанбул; Sear 1982, #2481). Иконографията на гравирания Аполон го определя като Питийски, тоест липсват някакави специфични за Аполон Кендрисийски атрибути. Върху реверса на друг медальон са представени трима голи атлети, прави, крайните вдигат десница, докато средният бърка с лява ръка в амфора (фиг. I.3/5). Същата сцена носи и филипополски медальон, отсечен при Каракала, както и „спортни“ монети на редица градове в източни римски провинции (фиг. I.3/7-5 = фиг. I.3/18). Показано е теглене на жребий от атлети за определяне на двойки противници, като групата винаги се състои от трима състезатели. Третият е т.нар. ἔφεδρος, който е спортист без противник в първия кръг, ако участниците в дадена дисциплина са нечетен брой. Естествено ефедросът е със свежи сили във втория кръг от турнира, затова някои победители отбелязват изрично, че печелят без такова преимущество. Ефедрос е вероятно и бездействащият ефеб от **кат. #119**.

Надписи върху „спортни“ монети на Филипопол, пуснати при Каракала и Елагабал, не дават ново в сравнение с обсъдените по-горе медальони. Но реверсните им изображения са много по-разнообразни. Споменатата неколкократно сферична корона е с палмови клончета или пет ябълки (фиг. I.3/2-6, фиг. I.3/19). Изобразявана е често върху агонски монети на източни градове през I-III век. Представяне само на една корона означава, че във Филипопол е провеждан един спортен турнир по време на емитиране на съответната монета. Броят на короните може да достигне и пет, тоест пет турнира се организират в съответния град – в случая Аназарба (Киликия, Мала Азия). Сравнително често се виждат двойка борци като представените на фиг. I.3/7-7 = фиг. I.3/14. Това монетно изображение е известно още в класическата епоха, съдейки по монети на Аспендос от V-IV в.пр.н.е. Сцената потвърждава епиграфски данни, че филипополските игри включват дисциплината борба, въведена в Делфи още през 586 г.пр.н.е. Разпространен нумизматичен тип е и победител, слагащ на главата си венец със своята дясна ръка и държащ палмово клонче в лявата (фиг. I.3/9-4, 5). В същата поза са представени атлет и гладиатор върху надгробните им плочи. Съвпадението илюстрира някои външни прилики между тези две социални групи през императорската епоха. Иконографски към същия популярен кръг от монетни изображения на спортни победители принадлежи и релефът на фиг. I.3/9-1,2,3 и фиг. I.3/10 – гол атлет в ход държи венец и палмово клонче. Върху по-запазен екземпляр (фиг. I.3/10) ясно се разпознава типичната за професионалните атлети прическа cirrus in vertice[60] – нещо като т.нар. „кукуригу“ сресване на днешните момиченца. Както може да се очаква, спортистите във филипополския турнир са професионалисти. Този релеф има аналогии в монетосечения на градове в източните римски провинции. Усложнен вариант на фиг. I.3/9-5 е фиг. I.3/9-4 – прав атлет, гол, с дясна ръка полага на главата си венец, а в лява – държи палмово клонче, вляво до краката му стои амфора. Изказано е мнение, че е изобразена статуя с копие в лява ръка, на която урната служи за опора (Герасимов 1959, 297, обр. 4, #6). „Копието“ обаче е дъговидно извито и всъщност е палмова клонка. Възможно е прототипът да е статуя, но трябва да се отбележи, че урната не допира атлета и не би могла да бъде негова опора. Трудно е да се реши, дали урната (амфората) в краката на победителя е награда или съд за теглене на жребий. Първата интерпретация е логична с оглед идеята на гравьора да представи победител. От друга страна в сходно изображение върху монета на Анкира (днес Анкара, Турция) атлет бърка с дясна ръка в урна, сякаш тегли жребий. Според Н. Мушмов атлетът на фиг. I.3/7-4 топи ръка в „делва с масло“. Но съдът е сходен с урна за теглене на жребий (фигури I.3/5, I.3/7-5). Масло за мазане се черпи от специални корита с цилиндрични канчета за загребване. Такова е изобразено на „спортна“ монета на град Сиедра в Киликия, Мала Азия. Възможно е следователно сцената от фиг. I.3/7-4 също да представя теглене на жребий. Известни са паралели сред монетния репертоар на други балкански градове. Лавровият венец е също често изображение върху агонистични монети. Заедно с палмовото клонче той е най-разпространената символична награда през императорската епоха. Изображение на замахващ копиехвъргач (фиг. I.3/2-4 = I.3/16) е определено (Мушмов 1924, #518) погрешно като „вървящ борец, държащ пръчка“. Същата поза заема и „гол атлет с разкрачени крака, обърнат наляво с изпъната напред дясна ръка“ (Jurukova 1981, ##159B, 160B, табло 26/159, 160), изобразен върху монети на Бизия (днес Виза, турска Тракия), отсечени при Филип Младши (247-249). Смятам, че и той е копиехвъргач, въпреки че копието му не е различимо. Предвид на обсъдени по-горе данни за присъствие на петобоя във филипополските Питийски игри е очаквано изображение и на една от неговите съставни дисциплини – хвърляне на копие. Копията за хвърляне на разстояние са с тъп връх, като атлетическото е и по-леко от бойните и ловните. И трите вида обаче се хвърлят с помощта на кожена примка (amentum, ἀγκύλη), в която се мушка показалец или показалец и среден пръст. При полета на копието примката се изхлузва. Нейната употреба не само увеличава разстоянието и скоростта на полета, но и придава въртеливо движение, а с това и по-голяма устойчивост на копието. Нараства и способността за забиването му. Хвърлянето става след кратко засилване. Липсват сведения за постигнати резултати от антични атлети. Филипополски монети, емитирани при Каракала и Елагабал, представят и голи атлети с кожени ръкавици до и над лактите (фиг. I.3/2-2 = I.3/17). И в този случай се спазва програмата на делфийския първообраз, където боксът е включен от самото начало в 586 г.пр.н.е. И този нумизматичен образ на Филипопол има аналогии в иконографския репертоар на монетосечене на някои източни градове. По римски обичай ръкавиците са снабдени с цестус[61] (фиг. I.3/7-6). Фигура на Хелиос (фиг. I.3/7-1,2,3) стои и върху монети на Каракала, поради което появата му не може да се тълкува единствено с предаността на Елагабал към култа на бога на слънцето. Вероятно е резултат от синкретизиране на култовете на Хелиос и Аполон. Дионис и Хермес са представени върху „спортни“ монети от времето на Каракала. Дионис е свързан с поетичните и музикални състезания, присъщи на Питийските игри. Хермес е популярен като закрилник на спорта, а в частност и на глашатаите, които също имат свое състезание в рамките на игрите.

---

[59] За вярата на филипополските граждани в това божество като техен защитник дори след смъртта виж Sharankov 2007.

---

[60] За нея виж точка I.5.1.

Надписите и изображенията по агонските монети и медальони на Филипопол потвърждават и допълват епиграфската информация за спортната програма на местните игри. При тях се възпроизвежда точно образецът – Питийските игри в Делфи. Това предполага, че освен регистрираните досега четири дисциплини (панкратион, пентатлон, борба и бокс) във филипополския турнир трябва да присъства и бягане в трите му дистанции: стадион (или 600 стъпки, тоест една дължина на пистата), диавлос (2 х стадион, отиване и връщане по трасето) и долихос (дълго бягане, вероятно 24 х стадион, дължината му е несигурна дори за Олимпия). Участващите атлети са професионалисти. Смята се, че категориите[62] са две: младежи и мъже (Герасимов 1958, бел. 296). Но още от самото си начало игрите в Делфи включват и категория „момчета“. Така че най-вероятно категориите във филипополските игри са три. Според наличните сигурни нумизматични и епиграфски данни Питийските игри във Филипопол са основани при Каракала (211-217), продължават при Елагабал (218-222) и след него докъм средата на III век. Новопубликуван релеф с надпис (**кат. #101**, точка I.2.5) подсказва, че е твърде възможно градът да има свой спортен турнир още при Хадриан (117-138), провеждан на местния стадион (**кат. #125**; точка I.1). Дали тези вероятни игри доживяват до Каракала, когато са издигнати в ранг на изопитийски, е идея без сериозни основания за коментар засега. Върху бронзова монета на Филипопол, отсечена при император Комод (180-192), е представен Хермес като петобоец – държи диск, пред краката му са поставени две копия и чифт цилиндрични халтери за скок на дължина (фиг. I.3/1). Монетата е тълкувана като доказателство за наличие на спортен турнир в града по това време. Хермес-дискобол е изобразен върху монети и на други градове от източните римски провинции, но съответните монетни надписи не споменават спортни празници. Така че въпросната филипополска монета не е достатъчен аргумент за утвърждаване на спортен турнир в града при Комод[63]. Питийските игри във Филипопол са най-престижният спортен турнир в Тракия през римската епоха. Почти всички монетни образи, свързани с него, имат многобройни паралели сред нумизматичния репертоар на други източнопровинциални градове. Липсват специфични за филипополските игри изображения, каквито се виждат върху агонски монети от Изтока[64]. Прави впечатление, че върху филипополските екземпляри липсва дори и намек за несъмнено провежданите в рамките на празника музикални състезания. Обяснението може би се крие в думите на Павзаний (II век): „Повечето хора не се интересуват от музикални съревнования“[65]. Допуска се, че на победителите във Филипопол са раздавани и стойностни награди – торбичка с пари, съд с маслинено масло (Герасимов 1958, бел. 296) – освен символични призове (лавров венец, палмово клонче, ябълки, сферична корона). Такова пряко комерсиализиране на турнира е невъзможно не толкова поради липса на подобни изображения върху филипополски монети (амфорите са по-скоро съдове за теглене на жребий), но преди всичко поради самия статут на игрите – „свещени, иселастични, вселенски“[66], копие на втория по значение след Олимпийските игри панелински празник.

---

[61] За него виж точка I.2.1, коментар към **кат. #18**.

[62] За категориите в античния спорт виж точка I.2.3, коментар към **кат. #85**. Странната за нас липса на категории по тегло става разбираема, като си припомним, че античните атлети се мажат със зехтин. Това прави телата им много трудни за хват/задържане. Така добрата техника и издръжливост може успешно да компенсира по-малко тегло. Такава е картината и на т. нар. „мазни борби“ в Одрин (Турция) с тази разлика, че тамошните състезатели (задължително турски граждани) носят гащи от биволска кожа, което заедно със зехтина прави неконкурентни дори шампиони от традиционните днес класически и свободен стил.

Монети, посветени на проведени местни игри, са известни и от Анхиало (днес Поморие; Вагалински 1994, 13-14). Според надписите им в периода 193/197-217 в града се провеждат игри в чест на Септимий Север и местни нимфи. Турнирът се нарича Северов Нимфейски. Липсват други сведения за него. Спортни празници в чест на този император (първият от източния дял на римската държава) се организират и в други източни градове (точка I.2.3, **кат. #91**). В два от тях състезанията са „свещени и вселенски“, включително Питийски. В последния случай се предполага, че епитетът Северов е прибавен към съществуващи изопитийски игри. Трудно е да се каже, такъв ли е случаят с турнира в Анхиало, макар че на монета на града са изобразени пет ябълки под агонска маса (фиг. I.3/6). Нищо определено не може да се твърди и за техния статут – символични или материални награди? Култът към нимфите е свързан с известните минерални извори на Анхиало. Нимфейски игри организира и илирийска Аполония (днес Поян, албанско адриатическо крайбрежие) още през елинистическия период. И ако за последните се знае поне, че включват дисциплина панкратион[67], то за програмата на анхиалските може само да се гадае. Смята се, че последните са проведени заради привилегии, дарени на града от Септимий Север. Монетните изображения са шаблонни – агонска маса с награди (сферична корона и палмово клонче; фиг. I.3/3). Внимание заслужава двойка сферични корони, изобразена върху монети на Анхиало. По-горе е споменато, че броят на короните върху монета на даден град отговаря на броя турнири в него. Следва, че в Анхиало има два – Северов и Нимфейски. От друга страна обаче същите две наименования стоят под маса само с една корона. Допускането за две състезания отпада напълно, ако се вземе предвид, че такъв прецедент е вече известен – монета на град Анкира (днес Анкара). Според монети Анхиало организира отново спортен турнир при управлението на Гордиан III (238-244). След Каракала той е следващият император, при когото масово се провеждат атлетически игри в източнопровинциални градове. Името на този анхиалски турнир е неизвестно. Възможно е да е променено. Нумизматичните изображения са общоприети за източнопровинциалния репертоар (фиг. I.3/6, 11, 12). Върху фиг. I.3/12 се различава cirrus in vertice – характерна за атлети-професионалисти прическа. Естествено за епохата такива са атлетите и в този турнир. Предполагам, че игрите в Анхиало не са особено популярни. Те не са споменати в каменен надпис. Вероятно са с парични награди. Такива неголеми, местни игри започват да се създават през елинистическия период (края на IV – I в.пр.н.е.)[68]. Състезанията в Анхиало са поредно доказателство за стопанския напредък на изследваната територия през първата половина на III век.

---

[63] Подробно обсъждане на тази монета е направено във Вагалински 1994, 12-13.

[64] Кабир, Тесалоника (Солун); атлет със сферична корона на глава влиза в храм, Кима, Еолида; ковчеже, Перге, Памфилия; корито за масло с три канчета за загребване, Августа, Киликия; агонска маса с глава на овен, Дамаск; врана върху агонска маса, Делфи; колесница на Астарта, Сидон, Финикия (Вагалински 1994, бел. 97).

[65] Сведението се отнася за около 170 г.

[66] За този тип игри виж точка I.2.2, коментар към **кат. #82**.

[67] За нея виж точка I.2.1, коментар към **кат. #18**.

Всички известни „спортни" монети на Одесос (Варна) са отсечени при управлението на Гордиан III (238-244) и то вероятно в началните години на неговия принципат (Вагалински 1994, 14-16). Изображенията върху реверса са обичайни – лавров венец, маса с награди, призова корона (фиг. I.3/8, 13). Надписите им обаче поставят въпроси. Повтаряйки – най-вероятно грешното – разчитане на някои западноевропейски учени, Мушмов отбелязва три различни имена на игри, изписани върху сферична призова корона: Александрийски, Хелиеи[69], Дарзалеи (фиг. I.3/13). Принципно е допустимо да се отнасят към един турнир, но не се срещат взаимносвързани върху една и съща монета. Александрийските са посветени на Александър Велики подобно на филипополския спортен празник при Каракала. Гордиан III разрешава още един турнир в чест на славния македон – в столицата на македонския койнон Бероя (днес Верия, Гърция). Пълното му име е Александрийски Олимпийски, тоест организиран по олимпийски образец. Смята се, че лично посещение на Гордиан III в Бероя през 242 година е повод за тамошния турнир, който оцелява и при Филип Араб (244-249). Освен на остров Родос игри Хелиеи вероятно се провеждат и в Атина, и във Филаделфия. Твърди се, че върху монета на Одесос се чете „Хелиеи Питийски". Ако е вярно, то одесоските Хелиеи повтарят Делфийския празник и така имат висок статус. А това означава, че градът може да си позволи лукса да провежда толкова скъп турнир, за който се изисква и предварително императорско разрешение. Възможно е именно одесоските Хелиеи да са онези „велики четиригодишни състезания", чийто агонотет е видният одесосец Клавдий Аквила (**кат. #60**), а не Дарзалеите, както допуска М. Мирчев. Делфийските игри са най-масово копираният панелински празник през елинистическата и римската императорска епоха. При наличие на надпис „Хелиеи Питийски" одесоският агон ще бъде един от над четиридесетте известни питийски подобия в източнопровинциалните градове. Струва си да отбележа, че една четвърт от тях се провеждат на Балканите, а над половината от последните – в Тракия. Известен е и синкретизмът на култовете на Хелиос и Аполон. Произходът на споменатите Дарзалеи се търси в местни състезания от елинистическо време. Но трябва да се подчертае, че въпросните сребърни тетрадрахми от средата на II в.пр.н.е. не са категорично свидетелство за проведени игри в града в чест на Великия бог. Засега такива не са регистрирани и в около четиристотингодишния интервал до Гордиановия турнир. Сигурно е само, че последният е наречен на старо местно божество – Дарзалас. То е изобразено заедно с Атина и Херакъл върху аверса на един много рядък бронзов медальон, емитиран в Одесос също по време на Гордиан III (Youroukova 2000). Херакъл е признат патрон на атлетиката. Може би медальонът е свързан с лична визита на императора в града и с местен турнир. Жрец на същите три божества е и бащата на ефебарх от ефебски списък от 221 година от Одесос (**кат. #35**). Очевидно тази троица е популярна в римски Одесос и в частност сред тамошните атлети.

---

[68] Виж края на точка I.2.3.

[69] За тях виж точка I.2.3, коментар към **кат. #6**.

По-несигурна е утвърждавана от колеги неокорска титла на Одесос, тъй като не е спомената в епиграфски паметник. Липсват писмени данни и за статута, и за програмата на празника Дарзалеи. На помощ идва изображение върху една от агонските монети на Одесос (фиг. I.3/8), където призовата корона с две палмови вейки стои между две торбички с пари. Такива кесии имат и монети на други източноримски градове. Наличие на парични суми сред наградите определя одесоския агон като „сребърен", тоест с по-нисък ранг[70] от „свещените, иселастични, вселенски игри" като Питийските във Филипопол. Вероятно управата на Одесос се стреми да привлече известни атлети с парични награди. Практиката е широко разпространена и се прилага или при нови, търсещи популярност турнири, или спрямо западащи такива. В нашия случай първата възможност е по-приемлива, защото липсват по-ранни данни за подобни игри в Одесос. Около 100 година богат гражданин на град Пруса (Мала Азия) буквално купува участие на известен олимпийски шампион в местно състезание. Уредници на Олимпийски игри в сирийска Антиохия примамват през IV век атлети от целия Изток с щедри обещания за парични награди. С кой от трите (?) празника в Одесос трябва да се свърже въпросната монета (фиг. I.3/8) и дали липса на името на турнира върху нея подсказва, че празникът всъщност е само един по време на Гордиан III, е засега невъзможно да се реши аргументирано. Освен ако не приемем становището на Б. Пик, че разчитане на надписи „Хелиеи" и „Александрийски" е ненадеждно, защото и двете съответни монети са лошо запазени. С други думи, в Одесос се провеждат при Гордиан III само едни игри, чието име Дарзалеи показва сливане на култа на местно тракийско божество с Великия бог на полиса. Спортният турнир на Одесос илюстрира икономическа стабилност на града през първа половина на III век, а „спортните" му монети потвърждават епиграфската информация от точка I.2, очертаваща римска Варна като водещ спортен център през II-III век в изследвания ареал и особено сред западночерноморските градове.

Буди любопитство описание на реверс на монета на Марцианопол (днес Девня) от времето на Септимий Север (193-211): „юноша, гол, прав, държи клонче и копие" (Мушмов 1912, #400). Липсва илюстрация и съответен надпис, но може да се предположи, че е изобразен победител-петобоец. Това означава, че и в града на Марциана са организирани спортни игри.

Подобен е проблем с изображение върху монета на Никополис ад Иструм (край село Никюп, Великотърновско), датирана в 217-218 година: „фигура, гола, права (борец ?), държи палма" (Мушмов 1912, #1281). Ако описанието е вярно, монетата ще бъде единствено засега свидетелство за атлетически съревнования в града.

I.4. СПОРТНИ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ

I.4.1. СТРИГИЛИ

Стригилата е уред за почистване след спортуване или в баня. Състои се от дръжка и извита работна част, наречена лъжица. След остъргване на изцапаното тяло в улея на лъжицата се събира мръсотия, напоена със зехтин и пот, която се отстранява с палец или показалец. Известни са и ред второстепенни предназначения на стригилата. Чрез нея жени отделят депилиращи вещества от кожата си. Препоръчва се и масаж със стригила – кожата се търка до зачервяване, като за целта ръбовете на лъжицата се заострят допълнително. Чрез стригила лекари изливат лекарства в уши и гърла на свои пациенти. Понякога древните използват уреда като черпак за пиене на вино, като чесало за коне, като гребен и дори като оръжие. Известният математик Архимед (около 287 – 212 г.пр.н.е.) чертае със стригила фигури върху корема си в банята. Обичайната дължина на стригилата варира между 0.16 и 0.30 м, измерено между двете крайни точки – върха на лъжицата и долния край на дръжката. По-големи екземпляри са изключения. При производство се спазват поне два размера – за деца и за възрастни. Известни са и много малки стригили с дължина 0.05-0.07 м, които се тълкуват като вотивни или играчки. Като правило стригилите се изработват от бронз или желязо. В началото обаче ги правят от органична материя като тръстика и кост. Примери от олово, мед, сребро, позлатен бронз и електрон са много редки. При някои екземпляри дръжката и лъжицата са изработени от различен материал. Първите метални стригили са изковани от тънка ламарина. Сетне майсторите удебеляват ламарината или ги леят, за да устоят на корозията. Като правило долната половина на лъжицата при екземплярите преди новата ера лежи в една надлъжна ос с дръжката (фиг. I.4.1/4-3). Последната има отвор за вмъкване на пръстите (фиг. I.4.1/1) и за нанизване на стригилодържател. Извивката на лъжицата е плавна дъга. Обратно е при стригилите от римската императорска епоха – дръжката има тесен процеп само за нанизване и сключва ъгъл с основата на лъжицата, чиято извивка е рязка чупка (фиг. I.4.1/3). И докато предримските майстори заякчават мястото на прехода между дръжка и лъжица, техните наследници подсилват рязката извивка на лъжицата чрез удебеляване и разширяване на металния лист. Стригилите от императорската епоха се отличават и с по-голямо морфологично разнообразие от своите предшественици, в основата на което лежи формата на дръжката (фиг. I.4.1/4-1,5,6,7,10,12,15; фиг. I.4.1/5-24,25,26,27,28,29). Украсата по стригилите е най-често гравирана, но се прилагат и други техники като инкрустиране, емайл, ниело. Обикновено орнаментът е разположен върху издутия гръб на лъжицата и по съответната външна страна на дръжката. Растителни мотиви преобладават над животински и антропоморфни изображения. Нерядко стригили носят печат на производителя и/или врязано име на собственика – като правило върху дръжката[71]. Стригилата образува комплект със съд за зехтин и гъба. Носи се окачен на кожена връв, метална верижка или обръч – така наречените стригилодържатели. Преди новата ера комплектът включва обикновено една стригила. По-късно стригилите са най-често чифт, но се срещат и по три, четири броя заедно. В писмени извори стригилата се споменава от V в.пр.н.е. до XII в. от н.е. Археологически е позната от VI в.пр.н.е. Смята се, че гърци започват да я употребяват в VII в.пр.н.е., като първи са спартанците. Спорно е, дали елини изобретяват стригилата или заимстват идеята от други народи. Факт е, например, че древните индийци използват стригила от абанос. Някои африкански племена от началото на XX век почистват телата си със стригилоподобни уреди от кост или желязо. В гръко-римския свят стригилата се обозначава с гръцката дума ξύστρα, с негръцката στλεγγίς и с латинската strigilis. Първите две се използват още от V в.пр.н.е., а последната преобладава през императорската епоха. Изчезването на стригилата от бита протича с различна интензивност в отделните части на римската империя. Крайна хронологична граница за Източните Балкани е преходът между III и IV век. Вероятен принос за изчезване на стригилата има настъпващото християнство, защото по традиция уредът се свързва с езически спортни празници и голи атлети. Основна причина обаче е налагане на сапуна, заимстван от гали и германи. Вероятно той доказва бързо своите преимущества – дори император Август (27 г.пр.н.е. – 14 г. от н.е.) има струпеи по кожата си от стъргане със стригила (Kotera-Feyer 1993; Vagalinski 1995; Вагалински 1993а).

---

[70] Виж края на точка I.2.3.

---

[71] По времето на Марциал (ок. 42 – 101 или 104) два града се славят с производство на стригили – Пергам (днес Бергама, СЗ Мала Азия, Турция) и Сикион (северно крайбрежие на Пелопонес, Гърция)

В предримска Тракия е открит значителен брой стригили в некрополи на гръцките колонии Одесос (Варна), Аполония (Созопол) и Месамбрия (Несебър), което е логично с оглед на етно-културната принадлежност на техните жители. Повечето датират от IV-III в.пр.н.е. и произхождат от мъжки погребения. Изглежда по онова време стригилата все още се възприема в елинското общество преимуществено като мъжка принадлежност. Сюжетът „чистещ се със стригила младеж“ („апоксиоменос“) е масово експлоатиран в гръцкото изкуство от V в.пр.н.е. насетне. Но дори и за тази епоха стригилата не носи еднозначна информация за пола и занятието на своя собственик. Отделни могилни тракийски погребения в близост до споменатите колонии съдържат стригили като гробен инвентар, издавайки гръцко културно влияние върху притежателите им. Така трябва да се тълкуват и тракийски погребения[72] от вътрешността, включващи стригили: могила 22 в землището на с. Малък Поровец, Разградско; могила 1 при Мадарското плато, Шуменско; могила 3 край село Кралево, Търговищко; три гроба край тракийския град Севтополис (днес на дъното на язовира край село Копринка, Старозагорско); могила 7 край античния град Кабиле (край с. Кабиле, Ямболско); Свещарската гробница в Гинина могила край Исперих. Всички те датират от края на IV – началото на III в.пр.н.е. – кратък отрязък от време, в който Тракия се включва активно (търговски и военно) в новосъздадения елинистически свят. Притежатели на тези железни стригили са тракийски аристократи (мъже и момчета), чиито гробни съоръжения и гробен инвентар (освен стригилите) издават приобщаване към гръцката култура. Тези следи от елински тип физическа култура във вътрешността на ранноелинистическа Тракия изчезват през следващите 250 години[73], защото липсва основна предпоставка – градски центрове от полисен тип. Такива са създадени с налагане на римска власт в Тракия след новата ера.

Известни са над 200 стригили от римска Тракия, като броят им расте непрекъснато. За разлика от предходния период, когато находките са съсредоточени по Черноморското крайбрежие заради местните гръцки полиси, тези през I-IV век са сравнително равномерно разпределени и във вътрешността. Повечето са открити в градски некрополи или в могилни погребения. И в двата случая те принадлежат на съответно по-малко или повече богати хора. Наличие сред инвентара им на мастилница и стилус допълва тяхната характеристика – образовани за своето време лица. Очевидно притежателите на стригили са част от имуществения и интелектуален елит на тогавашното общество, живеещ в градовете. Само такива хора имат достатъчно свободно време и желание за физическо натоварване в палестра или за тонизиращи хигиенни процедури в баня. Почти половината от стригилите в римска Тракия произхождат от погребения на тракийски първенци. Както и през предримския период, стригили ползва тракийският аристократ, докато редовият тракийски общинник не възприема гръко-римската спортно-хигиенна традиция. Този факт обяснява донякъде липсата на данни за траки-спортисти през императорската епоха. Все пак, макар и частично, тракийското общество в римската държава е в много по-голяма степен приобщено към античната физическа култура в сравнение с елинистическия период. Основна причина за този процес е наличие на развити градски центрове от полисен тип във вътрешнотракийските земи – резултат от урбанизационна политика на римски императори, особено от Траян (98-117) насетне. Неслучайно повечето от стригилите и разнообразието на техни форми се отнасят към II-III век. Находки от I век във вътрешността на областта са открити в богати могилни погребения на тракийски аристократи-воини. Вероятно тяхната приобщеност към гръко-римската физическа култура, а защо не и богатство, се постига по линия на сътрудничество с утвърждаващата се в региона римска власт. Нито един от гробните комплекси със стригили в римска Тракия не може да се припише аргументирано на активно спортуващо лице, тоест на атлет. Принципно не е възможно и да се разграничи, кога стригили в дадено мъжко погребение служат за палестра и кога за баня, независимо от факта, че някои са украсени със символи на победа – например съд[74] с палмово клонче (фиг. I.4.1/4-18). Единствено при жени трябва да се допусне втората възможност (за баня), въпреки че автори и мозаични изображения от императорската епоха представят спортуващи жени. Накратко, пресилено е само по наличие на стригила в гробен инвентар съответното погребение да се приписва на мъж, още повече – на атлет. Пример за подобно едностранчиво тълкуване е разпознаване на притежател на подобен гробен инвентар от Бригецио (днес Сьони-Комаром, Унгария) като спортен треньор и бивш атлет. Едва ли е активен спортист и 55-годишен мъж с монголоевропеидни черти, погребан в края на II – началото на III век със стригила в Августа Траяна (днес Стара Загора). Стригили са открити и в повече или по-малко сигурни гробове на лекари, между които и един ветеринарен. Те не се отличават по нищо от останалите екземпляри. Единствено изключение засега е чифт твърде големи стригили от Караново, Новозагорско (фиг. I.4.1/8)[75]. Те са неудобни за почистване на тяло, но са подходящи за загряване на лекарства и наливането им в болно ухо. Засега двете карановски стригили са единствен сигурен пример за стригили, предназначени само за медицинска практика. Това обяснява и неукрасената им повърхност, предвидена да бъде нагрявана. Най-разпространена форма в римска Тракия са стригили с куха кована дръжка от пластина с полукръгло (фиг. I.4.1/10) или „релсовидно“ напречно сечение (фиг. I.4.1/12-14,16-18). Употребяват се през I-III век. Основното им преимущество е лекотата, обясняваща тяхната популярност. Дръжките на втория тип стригили имитират кривака на Херакъл (фиг. I.4.1/7-11, фиг. I.4.1/12). У нас се откриват в комплекси от II-III век, но в Панония (приблизително днешна Унгария) са регистрирани и в I век. Някои екземпляри от тип 2 имат гравирано изображение на делфин върху лъжицата (фиг. I.4.1/8,9; фиг. I.4.1/11). През античността този морски бозайник е символ на жизненост, радост и скорост. Свещено животно е на Аполон – един от покровителите (заедно с Хермес и Херакъл) на спорта. Затова делфини са гравирани и върху антични дискове за мятане. Врязани изображения на делфини имат и някои стригили от тип 1, открити на българското Черноморие (фиг. I.4.1/18). Под двата делфина на фиг. I.4.1/11 е гравиран платноход с привързана за него лодка (фиг. I.4.1/12). Същата декоративна комбинация (делфини с платноход и лодка) има стригила, намерена в гроб от II век в некропола на Томи (днес Констанца, румънско Черноморие; Lungu/Matei 1989). Възможно е част от тип 2 с такава морска украса да е произвеждан в черноморски град – предположение, направено от унгарски колеги по повод на такива екземпляри в Панония[76]. Плътната дръжка на тип 2 е една от новостите при производство на стригили през римската императорска епоха. Тя определя и относително голямото му тегло, което е вероятно обяснение за далеч по-малката му популярност в сравнение с тип 1. Противно на очакванията стригилите с дръжка-кривак се откриват и в женски гробове. Третата изявена форма стригили, обособена като тип 3, има плътна дръжка от сравнително крехка четвъртита пластина с къс прорез в задния край, завършващ с животинска глава (фиг. I.4.1/25,26,29). Според гробния инвентар на двата затворени гробни комплекса с такива стригили погребаните са жени. Типът се вмества в периода II – първа половина на III век. Контурът на тип 4 копира очертанието на предримските стригили (фиг. I.4.1/1,2,4-6). Нещо повече, екземпляр от Дионисопол (днес Балчик; фиг. I.4.1/5) има върху гърба на лъжицата си релефна украса, наподобяваща листовидния завършек на дръжката на предримския тип (фиг. I.4.1/3). Върхът на лъжицата при тип 4 сочи надолу, към дръжката, което е също предримска традиция (фиг. I.4.1/2,5). Обикновено този връх извива нагоре при римските стригили. Екземпляр от римския легионерски лагер Нове (4 км източно от Свищов) носи от вътрешната страна на дръжката си производствен печат във форма на удължен правоъгълник с вдлъбнати къси страни (фиг. I.4.1/1; фиг. I.4.1/13, 14). Тази форма на печата е характерна за римските стригили. Известни са екземпляри от СИ Италия (областта Венето), върху чиито дръжки стоят такива печати. Предполагаем техен производител е тамошният град Аквилея – основен изходен пункт за търговия на римска Италия със Северна и Източна Европа (Giovannini/Maggi 1994). Контекстът, в който са открити представители на тип 4 в римска Тракия, датира от I век, а в други римски провинции – I в.пр.н.е. – I в. от н.е. Голям брой стригили южно от Долен Дунав за периода II-III век са смесени форми (фиг. I.4.1/5-24,27,28). Съгласно налични данни, допускам известно предпочитание от страна на „слабия пол“ към стригили, чиято дръжка има зооморфен завършек.

---

[72] Две железни стригили са намерени и в сграда #III в централната част на гетска столица (вероятно Хелис) край Исперих в Археологическия резерват Сборяново. Датировката им е първа половина на III в.пр.н.е. (Stoyanov 2003, 567-568, фиг. 4).

[73] Единственото познато ми изключение е впечатляващ некропол при село Рупите (бивше Мулетарово), Петричко, използван от края на IV в.пр.н.е. до IV век от н.е. В него стригили произхождат и от погребения от II в.пр.н.е. В погребалния обряд обаче няма нищо тракийско, но се вижда силно гръцко влияние. Някои негови особености дават основание на проучвателя му (Юлия Божинова от Историческия музей в Благоевград) да го свързва с известно от писмени извори принудително заселване на автариати (илири) в района на планина Орбел от македонския владетел Касандър. Засега липсват находки на стригили от северозападна предримска Тракия, но тя е и най-отдалечена от гръцки селищни центрове.

---

[74] Гравираният кантарос също се вписва в кръга на атлетическите призове.

[75] Запазени са само лъжиците, имащи дължина 0.15 м, ширина макс. 0.075 м, дълбочина макс. 0.034 м, дебелина на листа 0.0009 м (при върха) – 0.0012 м (коляно). Железните им (днес липсващи) дръжки се прикрепват с нитове към лъжиците. Датировка – начало на II век (след 110 година). Комплект от четири масивни идентични стригили, съставени от бронзови лъжици и железни ажурни дръжки, нанизани на полукръгъл стригилодържател, са открити в гроб от последна четвърт на I век в некропол на римския град Улпия Новиомагус (днес Ниймеген, Холандия). Техните лъжици са по-малки от карановските. Подобна лъжица без дръжка се съхранява в Археологическия музей на Салона (античен Сплит; Хърватия), но не се знае местонамирането (Вагалински 1993а, 28). Добър аналог на карановския комплект са и две стригили със стригилодържател (неразпознат от публикуващия ги) от погребение от втората половина на I век (terminus post quem е 54 година според монета на Нерон в гроба), проучено на сръбския дунавски бряг (Jovanović 1996).

Налице са и други зависимости за римска Тракия. Украсата по лъжицата при ранни стригили (главно от тип 4) или липсва, или е сведена до релефни линии, докато през II-III век е врязана и далеч по-разнообразна. Разнообразието е плод не на голям брой мотиви, а на тяхно различно съчетание. Липсват орнаментални отклонения, каквито са известни от други области: храм с изправена змия върху стригили, открити в Охридско и античен Виминациум

---

[76] Стригила от тип 2 с врязана украса като тази на фиг. I.4.1/18 е открита в римския кастел Нове на Дунав (днес Чезава, Източна Сърбия). Авторът твърди, че са гравирани делфини (Чернач 1993), но муцуните им са рибешки, а не човковидни, каквито виждаме на фиг. I.4.1/8,9,18.

(днес Костолац); подвизите на Херакъл върху екземпляр, намерен в Уелс; гладиатор; боксьор. Като цяло не се наблюдава зависимост между форма и украса на стригили. Все пак прави впечатление, че стригили от тип 2 са като правило богато украсени, без да се взема предвид закономерният капковиден орнамент по дръжката, имитираща окастрено дърво. Датировъчен показател е и броят на стригилите в един комплект. Само в комплекси от I век той е четири, при това еднакви. Така е и в синхронна гарнитура от Помпей (Италия). През II-III век броят е една-две, инцидентно – три, като понякога стригили в един комплект са с различна морфология. За разлика от предримския през императорския период преобладават стригили от бронз, а не от желязо. Причина е по-високо равнище на металопроизводство: за пръв път е получен бронз с добавяне на цинк; то се масовизира; осигурен е достъп до калаени находища в Британия и Пиренеите. Бронзът е по-подходяща суровина за хигиенни принадлежности, каквито са стригилите. Но железни стригили също продължават да се използват масово. Понякога екземпляри от два метала са обединени в един комплект. Изборът зависи от вкуса на потребителя, а не от финансовите му възможности – железни стригили са открити и в много богати могилни погребения. Известни са и двусъставни стригили с бронзови лъжици и железни дръжки. Те произхождат от сравнително ранни комплекси – I-II (начало на II ?) век (Вагалински 1993а).

I.4.2. СТРИГИЛОДЪРЖАТЕЛИ

Стригилодържателите са метални обръчи, на които за по-удобно носене се нанизва комплект от хигиенни (бански) принадлежности – стригили, балсамарии (арибали) за маслинено масло, а понякога и тас с дръжка (Vagalinski 1995; Вагалински 2002, 440-443). Това приспособление засега не е засвидетелствано в предримска Тракия. Но от други области са известни предимператорски стригилодържатели от шнур, бронзови или железни верижки и по-рядко – метални обръчи. От българска територия познавам 11 бронзови и 4 железни стригилодържателя. Според тяхното устройство ги обособявам в две групи. Първата обединява бронзови екземпляри, състоящи се от плоска пластина, чиито свободни краища се затварят с пластично оформена подвижна част-закопчалка. Несъмнено най-хубавият сред тях е откритият в богато могилно погребение (гробница 3) край село Караново, Новозагорско (фиг. I.4.1/8,9). Това погребение на лекар-трак е извършено в началото на II век, след 110 година. Пластично оформена закопчалка (фиг. I.4.1/9) изненадва с висока художествена изработка, необичайна за подобен род изделия. Втора особеност на карановския стригилодържател е големият му размер, който съответства на принадлежащите му две бронзови стригили[77]. Не познавам аналогична композиция от друг стригилодържател[78] – представен е първият подвиг на Херакъл, душещ Немейския лъв. Героят е покровител на физическата сила и патрон на професионалните атлети. Негови изображения и атрибути се срещат като украса на стригили. От друга страна обаче, Немейският лъв е рожба на Тифон и Ехидна. Така че по-вероятно скулптурата е алюзия за победа на доброто, на живота (Херакъл) над лошото, над смъртта (лъва). Такова тълкуване съответства на професията на покойника.

---

[77] Полуелипсовидната плоска пластина е дебела 0.003 м, широка 0.018-0.02 м, украсена е с две врязани успоредни линии. Закопчалката е дълга 0.105 м, висока 9.8 см, максимално дебела 2.8 см. Стригилодържателят е запазен много добре. Липсват следи от продължителна употреба. За двете бронзови стригили виж точка I.4.1.

[78] В некропол на римското селище Aquae (днес Прахово, Сърбия) е открит комплект от две бронзови стригили и стригилодържател (Jovanović 1996, фиг. 2 и 3). Последният не е разпознат и хубавата му фигурална закопчалка (лъв поваля бик) е обявена за бронзова дръжка на съд. Изработката ѝ напомня на карановската закопчалка. Погребението от Прахово датира от втората половина на I век, след 54 година.

Интересна е закопчалка на стригилодържател[79], открит в богато могилно погребение край село Оряховица, Старозагорско (фиг. I.4.2/1) – две кучета, „излизащи“ от акантови листа, захапват глиган. Нямам точен паралел, но най-разпространеният тип закопчалки на стригилодържатели и в римска Тракия, и извън нея е оформен като две кучешки глави, хапещи объл предмет (фиг. I.4.2/2). Последният е може би крайно схематизиран глиган. Дръжките на някои стригили също завършват с кучешка (?) глава (фиг. I.4.1/24,25,27). Куче, нападащо глиган, е гравирано върху дръжка на друга стригила (Вагалински 2002, бел. 10). Нямам задоволително обяснение за налагане на въпросната ловна сцена като декоративен елемент при стригили и стригилодържатели. Погребението край село Оряховица е извършено в начало на II век.

Стригилодържател[80] от Филипопол произхожда от тухлена гробница, датираща от последна трета на II век (фиг. I.4.2/2).

Същата закопчалка – кучешки глави, захапали объл предмет – притежава и стригилодържател[81] от погребение чрез кремация от начало на II век в Августа Траяна (днес Стара Загора; фиг. I.4.1/5-20).

Вероятно местонамиране на стригилодържателя[82] на фиг. I.4.1/5-21 е Одесос (днес Варна). Кучешките глави са силно схематизирани.

Втората група стригилодържатели е по-популярна. Свободните краища на техните метални обръчи се вмъкват един в друг или „се закопчават“ взаимно, а понякога просто се застъпват.

На първия принцип се затварят стригилодържатели, представени на фиг. I.4.1/5-22,23. Първият[83] е открит в богато погребение чрез трупоизгаряне в могила между селата Гърчиново и Горско Абланово, Поповско, а вторият[84] – вероятно в Одесос (днес Варна).

Чрез „закопчаване“ се затваря бронзов екземпляр[85], съхраняван в Археологическия музей във Варна (фиг. I.4.1/4-19). Единият свободен край на металния обръч има отвор с диаметър 0.0035 м. В него се мушка куковиден завършек на другия край. Същия способ за затваряне има стригилодържател от предимператорско време, съхраняван в музея за праистория и ранна история във Франкфурт на Майн (Kotera-Feyer 1993, фиг. 38d).

---

[79] Плоската пластина е окръжност с външен диаметър 0.12 м, ширина 0.0145 м, дебелина 0.0028 м. Украсена е с три надлъжни успоредни канелюри. Нейните краища се вмъкват в странични жлебове на пластична закопчалка.

[80] Вътрешни диаметри 0.14 x 0.08 м. Плоска пластина, украсена с две врязани надлъжни успоредни линии, чиито краища се вмъкват в странични жлебове на пластично оформена закопчалка.

[81] Вътрешни диаметри 0.1385 x 0.0875 м. Плоска пластина с дебелина 0.0015 м и ширина 0.015 м преминава в обла хоризонтална част с диам. 0.0055 м. Украсена е с две врязани надлъжни линии.

[82] Плоската пластина е широка 0.017 м, дебела 0.003 м. Вътрешните ѝ диаметри са 0.156 x 0.076 м. Нейни изтънени краища влизат в жлебове на подвижна лята закопчалка.

[83] Бронзова плоска пластина с неправилна овална форма; вътрешни диаметри 0.0525 x 0.0815 м, дебелина 0.0015 м, ширина 0.0085 м; единият изтънен край се вмъква в жлеба на украсения и удебелен (дебелина 0.0032 м) друг завършек.

[84] Счупен е на три части. Плоският обръч е широк 0.013 м и дебел 0.003 м. Изтъненият завършек на единия край влиза в жлеба на профилирания друг край.

[85] Неизвестно местонамиране, счупен на две. Металният обръч е дебел 0.0015 м, широк 0.013 м, вътрешни диаметри 0.0935 x 0.069 м.

При трети начин на затваряне свободните краища на металния обръч просто се застъпват. Такъв е случаят с бронзов екземпляр[86] от богато могилно погребение край село Смочан, Ловешко, извършено по време на управлението на император Тиберий (14-37) или малко след това.

За разлика от стригилодържателите от първа група, тези от втора са изработвани не само от бронз, но и от желязо. Двете групи са синхронни – I-III век.

Както при стригилите, така и при стригилодържателите липсва зависимост между метала, от който са изработени, и имуществения ценз на притежателя – четири железни екземпляра са открити в богати гробове. Девет от десетте стригилодържателя, намерени в гробни комплекси, принадлежат на тракийски погребения. Между тях са и двата най-хубави екземпляра (фиг. I.4.1/9 и фиг. I.4.2/1).

Стригилодържателят и стригилите от един комплект могат да бъдат от различен метал – бронз или желязо. Явно те са продавани и поотделно. В два случая стригилодържатели не са придружени от стригили (фиг. I.4.2/1 и фиг. I.4.1/5-20). Ала и двата гроба са разкрити случайно, а не от археолози. Затова предполагам, че стригилите просто не са предадени от откривателите.

Десеторно по-малкият брой на стригилодържатели в сравнение с този на стригили подсказва, че първите често са замествани от по-нетрайни средства – шнурове, кожени ремъчета.

Прави впечатление, че известните стригилодържатели от римска Тракия са открити в мъжки погребения или в гробове, в чийто инвентар липсват типични женски вещи. Склонен съм да допусна, че стригилодържатели ползва главно силният пол.

I.4.3. ТЕЖЕСТИ

Много малко се знае за начина на практикуване на спортно упражнение вдигане или тласкане на тежест в античността. Част от сведенията имат съмнителна стойност. Например необработен каменен (пясъчник) блок в Олимпия с тегло 143 кг носи врязан надпис от VI в.пр.н.е.: „Бибон, син на Форис, ме хвърли над главата си с една ръка". На остров Санторин (Гърция) овален вулканичен камък, тежащ 487 кг, има следния надпис, пак от VI в.пр.н.е.: „Евмаст, син на Критобул, ме вдигна от земята" (Robinson 1955, 90). Останалите данни дават недостатъчна информация за вида на тежестта. Върху два рисувани съда от предримска епоха са представени: гол атлет вдига голям объл камък; гол атлет, леко приведен, държи във всяка ръка по един голям камък с неправилна форма, сякаш ще жонглира с тях (Jütner 1965, табл. V/a,c). Според надгробен латински надпис от Салона (днес Сплит, Далмация) „отличният Помпоний Секундин си играеше с камъни с тегло 13.600 кг, 17 кг, 34 кг". Съгласно сведение на Хиероним, превел около 400 година хрониката на Евсевий, в селища на Палестина младежи се състезават по стар обичай, кой ще успее да вдигне над главата си голям кръгъл камък. Епиктет (55-135/138) изброява три вида тренировъчни тежести: „кожен покрив", „хаван", „чукало" (Harris 1972, 148-150). Единствено последната се разпознава като първообраз на съвременните гири. Все пак липсват данни за редовни, организирани състезания у гърци и римляни по вдигане или тласкане на тежести.

---

[86] Плосък метален обръч, счупен на едно място. Диаметър 0.115 м, ширина 0.0118 м, дебелина 0.003 м (Вагалински 2002, бел. 21).

Каталожни номера 131, 132 са публикувани като „тежести за хвърляне“ с отвор, „през който минавал кожен ремък за усилване на размаха“ (Тончева 1957, 209). Формата им обаче не е подходяща за такова спортно движение, защото съществува опасност от неконтролируемо разместване спрямо ремъка. Неслучайно съвременният чук за хвърляне е сферичен. Предполага се още, че въпросните две тежести са мятани като гюлета или са оброци на Херакъл, или дори – награди (Минчев 2002-2003, 27-28). Тяхната яйцевидна форма и отвор в средата ги прави неподходящи за спортни гюлета. Спорно е и разпознаването им като вотивни или призови предмети. Само по себе си пластичното изображение на Херакъл върху **кат. ##131, 132** също не е категорично доказателство за атлетическо предназначение на двете тежести. Все пак може да се допусне, че, окачени на ремък, са използвани като тренировъчни гири. Така е обяснена и трета каменна тежест от Одесос/Варна, **кат. #156**. Подобна е открита при археологически разкопки в римската обществена баня на града от II-III век (Минчев 2002-2003, 28).

Спорно е предназначението и на тежест от Филипопол (днес Пловдив; **кат. #133**). Въз основа на нейното местонамиране Д. Цончев допуска, че служи за тласкане, а К. Колев уверено я определя като „каменно гюле“, показващо, че във филипополските Питийски игри „е била застъпена и дисциплината хвърляне на тежести“ (Tsontchev 1947, 32; Колев 1966, 58). И в този случай ме смущава яйцевидната форма на тежестта, отстъпваща по удобство на съвременното сферично гюле.

Спортното предназначение на тези четири тежести остава под въпрос.

I.5. СКУЛПТУРНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ СВЪРЗАНИ СЪС СПОРТ

I.5.1. КАМЕННИ ИЗОБРАЖЕНИЯ СВЪРЗАНИ СЪС СПОРТ

С най-висока художествена стойност е безспорно глава от мраморна статуетка, открита в римски Алмус (днес Лом; **кат. #126**; Vagalinski 1999). Характерната прическа – cirrus in vertice – е типична за атлетите през римска императорска епоха. Тя е засвидетелствана литературно и археологически от втора половина на I век до IV век включително. Повечето примери произхождат от III век. Деформираните уши, подутата вежда и мощният врат потвърждават, че е представен професионален атлет – вероятно борец. Скулптурата е дело на първокласен ваятел и вероятно е импорт. Тя илюстрира интерес на местното население към спорта. Трябва да подчертая, че запазени изображения на професионални атлети от императорската епоха във форма на свободна (кръгла) скулптура се броят на пръсти. Датировката на **кат. #126** е направена въз основа на стилов анализ.

По-трудно е тълкуване на релефни атлетически изображения върху две надгробни плочи – **кат. ##98, 99**.

Каталожен #99 принадлежи на двама братя, траки. При публикуване на стелата се допуска, че въпросният фриз представя техни „любими занимания“ или е включен просто като украса (Иванов 1962, 43). Първата възможност е трудно приемлива – загиналият брат е войник, а и от района на Среден Искър липсват каквито и да са данни за спортен живот през римския период. По-оправдано е второто обяснение. Подобни спортни релефи имат няколко саркофази и една гробница от Италия, датирани във II-III век (L’archeologia 1988, ##21, 32; Gassowska 1966, 425). В този контекст въпросните изображения се тълкуват като победа на живота над смъртта. Идеята за сравняване на човешкия живот с атлетически игри е популярна в античната философия още в класическата епоха, когато се появяват съчиненията на Платон (Залеская 1974, 43). Местонамирането на посочените аналогии съвпада със североиталийския произход на прототипа на обсъжданата надгробна плоча, представляваща усложнен вариант на група IV по типологията на М. Виану (Vianu 1986).

Втората надгробна плоча (**кат. ##98**) е също с гръцки надпис и римски тип тектоника. Погрешно се смята, че в долното релефно поле са изобразени гладиатори (Иванов 1962, 43; IGBulg II, #497). Всъщност това са три двойки атлети. Този фигурален фриз е почти идентичен с предходния. Впечатлява прилика между двойки атлети от двете стели, които условно определям в **кат. ##99** като „чистещи се със стригили". Разстоянието между двете села (местонамирания) е само 14 км по права линия. Налага се предположение, че двете надгробия са дело на едно каменоделско ателие. В неговия репертоар въпросните спортни релефи имат най-вероятно декоративен характер и не отразяват действителни занимания на починалите.

Другояче интерпретирам фриз с релефни изображения върху надгробна плоча от Одесос (днес Варна; **кат. #120**). Всички те са разпознати погрешно от издателя (Шкорпил 1940-1942, #156). Ще поправя и допълня направено по-късно и в общи линии вярно описание (Тончева 1957, 211). „Съдът с капаче" в левия ъгъл се изобразява и върху надгробни плочи на жени във Византион (днес Истанбул) и в Халкедон (азиатски бряг на Босфор, Турция), датирани в късноелинистическата епоха (Firatlı 1964, табло 64/5505, 72/7). Кутията е женска вещ и служи за съхранение на накити. Неслучайно в разглежданата композиция (**кат. #120**) въпросната пиксида е разположена под жената и настрана от останалите предмети, принадлежащи очевидно на починалия мъж. Следващото изображение на фриза е определено като „гребен", но всъщност е восъчна табличка (Firatlı 1964, табло 8/33). Среща се върху надгробни плочи на мъже и винаги се придружава от средства за писане, свитъци и правоъгълно сандъче. Последните две са изобразени и върху анализираната тук плоча от Одесос. Сандъчето служи най-вероятно за съхранение на принадлежности за писане и папируси. Тези изображения подчертават обстоятелството, че през античността образованието е приоритет на мъжете. Комплектът в десния ъгъл (стригилодържател с окачени на него две стригили и арибал с масло за мазане) е представен и върху други надгробия от римска Тракия (**кат. ##46-48**). Те също принадлежат на мъже. Налага се извод, че той се ползва главно от мъже. Такова заключение бе направено и по отношение на стригилодържателите (по-горе, точка I.4.2), които са ядро на гарнитурата. Заслужава внимание и фактът, че стригила не се изобразява върху женски надгробни плочи, макар че жените я използват като банска принадлежност. Вероятно в общественото съзнание стригилата си остава по традиция мъжки атрибут, поради тясната ѝ връзка с палестрата, тоест със спорта. В конкретния случай (**кат. #120**) определянето на починалия като атлет (Тончева 1957, 211) е пресилено. Фризът по-скоро символизира гръцката идея за „калокагатия" („красив и добър"), тоест за хармонично развита личност подобно на **кат. #48**, точка I.2.5. Въз основа на стилов анализ отнасям **кат. #120** към периода I – начало на II век.

Освен върху оброчна плочка (**кат. #147**) Аполон Питийски е изобразен и върху ефебски списъци (**кат. ##36, 39, 119**). В тази си иконография синът на Латона и Зевс се почита като покровител на спорта.

Релефи върху декоративни пиластри (**кат. #124**) потвърждават, че **кат. #125** е стадион. И Хермес, и Херакъл са традиционни покровители на атлетиката в античността, като последният е патрон на професионалните спортисти през императорската епоха.

Върху надгробна плоча на одесосеца Никий, син на Ксенандър, е изобразен комплект от две стригили и предмет, нанизан на стригилодържател (**кат. #46**). Предметът е разпознаван като „диск в калъф“ (Мирчев 1956, 127) или „балсамарий“ (Тончева 1957, 213). Всъщност това е тас с дръжка. Същият комплект, но с четири стригили[87] плюс арибал с масло за мазане, е намерен в термите (обществена баня) на форума (градски площад) на Vindonissa/Виндиш, Швейцария (Gesellschaft 1985, фиг. 3). Комплектът би могъл да служи както в палестра (за спорт), така и в баня. Според разположението на релефните изображения върху плочата венецът и гарнитурата принадлежат на Никий, а огледалото на съпругата му. Мъжът носи гръцки имена. Плочата е датирана без обосновка в началото на III век (Мирчев 1956, 127), III век (Тончева 1957, 212), средата на II век (Тончева 1964, 42). Аргументирани датировки – начало на II век, края на I / начало на II век – представят съответно Фуул/Мьобиус (Pfuhl/Möbius 1977, кат. 1612, фиг. 235) и М. Виану (Vianu 1986, група X, кат. #104).

Комплектът, който държи в лява ръка един от прислужниците на Агатенор (**кат. #48**), е определен първоначално като лира (Мирчев 1951, #23, 11). Г. Михайлов правилно поправя, че е балсамарий[88] (IGBulg I, 1970, #147). Ще допълня, че съдът е фланкиран от две стригили. Същите принадлежности държи и робът на атлета Хрисерос (**кат. #47**). Явно синът на Ахилас се занимава със спорт. Свитъкът, който държи, показва, че е образован мъж, интелектуалец. Накратко, починалият е представен като хармонично развита личност, въплъщаваща елинската калокагатия. Определянето на Агатенор Млади като „атлет, занимавал се с философия и реторика“ (Тончева 1957, 210) е пресилено. През императорската епоха думата „атлет“ означава практически „професионален атлет“. Но Агатенор не е представен като такъв, тоест подобно на Хрисерос (**кат. #47**). Починалият носи гръцки имена. По стилови особености плочата е отнесена към II век (Pfuhl/Möbius 1977, кат. 208, фиг. 42) или в неговия край (Мирчев 1951, 11). Типът композиция е характерен за периода I – начало на III век (Vianu 1986, кат. #9, фиг. 2/2).

Два значително повредени релефа от Несебър чакат своята датировка. Движението на фигурата от **кат. #149** подсказва, че релефът едва ли е създаден след III в.пр.н.е. След тази дата господства така нареченият „статуарен тип“, при който фигурите са във фас и спокойна поза (Pfuhl/Möbius 1977, 60). Склонен съм да отнеса изображението към времето IV – III в.пр.н.е. Хермата в случая символизира хтоничните божества, както и тези на палестрата. По паралели отнасям **кат. #150** към периода края на V – III в.пр.н.е. (Pfuhl/Möbius 1977, кат. 33, кат. 108; Felten 1993, 414, фиг. 9; Conze 1900, кат. 1035, кат. 1040). Ако датировката е правилна, то релефите илюстрират спортния живот в дорийската колония Месамбрия през късната класика или ранния елинизъм. Засега те са най-ранните скулптурни свидетелства за гръцки тип атлетика от българска територия.

Релефът **кат. #157** илюстрира популярността на атлетиката от гръцки тип във вътрешността на Тракия през римския императорски период.

I.5.2. МЕТАЛНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ СВЪРЗАНИ СЪС СПОРТ

Релефните сцени по бронзовия балсамарий (**кат. #148**), намерен заедно със стригили, илюстрират приобщеност на тракийската аристокрация от римския период към гръцката атлетика и гръко-римската хигиена.

---

[87] За стригили виж точка I.4.1.

[88] По-точно, съдът е арибал.

„Тук съм положен аз, Виктор Левакът, а родината ми е Тесалоника.
Уби ме някой бог [т. е. съдбата], а не клетвопрестъпникът Пинас.
Нека не се хвали повече, защото аз имах за другар по оръжие Полиник,
който отмъсти за мен, като уби Пинас...“

(надгробен надпис на гладиатор, убит във Филипопол/Пловдив,
втора половина на II – началото на III век)

ГЛАВА II

ГЛАДИАТУРА

Римляните възприемат практиката на провеждане на гладиаторски игри от етруските[89]. Най-ранният запис за организиране на такива в Рим е от 264 г.пр.н.е., когато синовете на починалия Юний Брут Пера изкарват на погребението му три двойки гладиатори. Те се сражават на един от римските площади (Forum Boarium). Традиционната връзка на тези игри с култа към мъртвите се запазва в общи линии до края на републиката, тоест до края на I в.пр.н.е., но отделни нейни прояви са известни и за императорския период. Още в 105 г.пр.н.е. двама консули провеждат първите официални игри. В 44 г.пр.н.е. сенатът включва официално гладиаторските борби в обществените игри. Общата продължителност на публичните празници при Август (27 г.пр.н.е. – 14 г. от н.е.) е 77 дена годишно, а през средата на IV век достига 175, от които 10 дена за гладиаторски и ловни борби, 64 – за циркови състезания (с колесници) и 101 за театрални спектакли. Така с времето munera et venationes се превръщат в зрелище, което е почти изпразнено от първоначалното си предназначение – умилостивяване душите на умрелите с човешка кръв. Все пак игрите на арената запазват връзка с култа, но вече към императора.

Още съвременникът Цицерон (103-43 г.пр.н.е.) отбелязва, че освен любими зрелища гладиаторските игри са място, където римският народ изразява политическо мнение, те са и социален отдушник. Това е една от причините римските управници да избягват да дразнят зрителите с непопулярни решения. В 15 г. от н.е. Друз, син на император Тиберий, като организатор на гладиаторско представление заповядва да бъде убит победен участник въпреки настояването на зрителите да бъде пощаден. Решението на Друз отприщва такъв обществен гняв, че баща му се принуждава публично да го укори (Flaig 2007, 88).

В Италия последните гладиаторски игри са проведени през 439/440 година – четиридесет години, след като император Хонорий затваря (399 г.) гладиаторските школи[90] в Рим и забранява (в 404 г.) официално *мунуси* в западната империя. В интересуващите ме източни провинции тяхна горна хронологична граница е средата на IV век, тоест около сто години по-рано. Общият упадък на гладиатурата през IV век се дължи и на икономически причини – криза в античния начин на производство, задълбочена от зачестяващи варварски грабителски нахлувания. Специално за източния дял на империята осезаема роля за умирането на гладиатурата играе и победилата войнстваща християнска идеология[91]. Парадоксално е, че последното сведение за наличие на гладиатори в източните провинции ги представя в услуга именно на новата религия – епископ на Апамея (Фригия, Мала Азия) наема по време на управлението на Аркадий (395-408) гладиаторска група, за да атакува голям местен езически храм (Ville 1960, 318, 319, 331). Известието показва, че замирането на гладиатурата в отделните източни провинции става по различно време. Допълнено със сведение за гладиаторски игри в Антиохия (днешна Антакия, малоазийска Турция) само две години след тяхната забрана от Константин Велики в 325 година, то илюстрира дълбока привързаност на местното население към този вид кърваво зрелище. Налага се император Теодосий II (402/408-450) да издаде в 407 година нова забрана (Boatwright *et al.* 2004, 388). В хода на своето дълго около 700 години съществуване гладиаторските игри се превръщат в символ на езическата римска култура и на самото римско общество. Като техен зрител ти се чувстваш римски гражданин. Показателно е, че раннохристиянските интелектуалци протестират именно срещу тях, но не и против зрелищата с животни и конните състезания. Защото гладиаторите са алтернатива на християнската символика за християнска саможертва. Неслучайно папа Либерий обявява в 354 година 24 декември и вечерната литургия като коледен празник – същият ден е от векове последен за гладиаторските игри (Wiedemann 1995, 156). Така Коледа става алтернативен празник на победата на светлото/живота над тъмното/смъртта. Спектакълът на победа над смъртта чрез военната доблест на гладиаторите (бият се храбро и умират достойно/безмълвно) е заменен от Великден и Коледа. С други думи не само императорски забрани и църковен натиск водят до края на гладиатурата. В известен смисъл тя просто става излишна.

---

[89] Напоследък се лансира теза, че южноиталийски племена (оски, самнити) първи организират двубои до смърт във връзка с култа към мъртвите, а етруски ги превръщат в професионални изяви (Golvin 1988, 15).

[90] А те са следните: ludus Magnus (свързан с Колизея чрез подземен коридор), ludus Dacicus, ludus Gallicus и ludus Matutinus (изглежда за обучение на бестиарии) (Scobie 1988, 202).

Подобно на изследователи преди мен и аз разглеждам ловните игри под „гладиаторско заглавие“. Това е оправдано, доколкото те се организират от същите лица и по същите (не и във връзка с погребения) поводи както гладиаторските спектакли. С думата venatio се обозначава всякакъв лов. Този на арената се появява в Рим по-късно от гладиатурата – в хода на Пуническите войни се докарват големи животни от Африка. В 252 г.пр.н.е. Л. Метел представил слонове в Circus Maximus в чест на победата си над пуните/картагенците. В целия римски свят venationes обикновено придружават ludi gladiatorii. Като правило първите се провеждат сутрин, а вторите – следобяд, подир тях. Рядко е определен цял ден само за κυνηγέσιον (Robert 1940, 309-312). Ловните игри включват както битки между хора и животни, така и само между последните. В Рим са проведени за пръв път през 186 г.пр.н.е., а за последен – през 523 година (Boatwright *et al.* 2004, 388). И техният произход се търси в етруски обичаи, за което свидетелстват някои етруски гробни стенописи от VI в.пр.н.е. Подобно на munus gladiatorum и munus venatorum добива широка популярност в източните провинции след падане на техните територии под римска власт. През 499 година източноримският император Анастасий I (491-518) забранява борбите с диви зверове, но след смъртта му те продължават да се организират. Основно свидетелство са изображения върху диптихи, които новоизбрани консули подаряват на високопоставени лица (Gabelmann 1980). Тези късни (края на IV – първата половина на VI век) релефи върху слонова кост носят обаче информация за столиците Рим и Константинопол, а не за провинциалните градове, където по всичко личи IV век е горна хронологична граница за провеждане на ловни игри. Последното сведение за шоу с животни (но не истинско венацио, а акробатични номера) в Рим е от януари 537 година. Що се отнася до Константинопол, Прокопий Кесарийски (около 500 – след 565) съобщава, че по негово време все още някои осъдени на смърт се хвърлят на диви животни на арената (Golvin/Landes 1990, 225; Theodorides 1958, 75). Игри с животни се провеждат във византийската столица до края на XII век.

---

[91] Мнозинството известни случаи на разрушения на културни и религиозни езически паметници се отнасят до източния дял на империята. Имайки предвид и острите атаки на раннохристиянските отци срещу кървавите зрелища, както и близостта на новата имперска столица Константинопол – символ на християнския ред – предполагам, че на изток са спазвани по-строго църковните разпоредби, забраняващи на вярващи да посещават гладиаторски игри и изключващи самите гладиатори от кръщение (Ville 1960, 319). Любопитно е, че папа Дамас (367 година) взима за лична охрана гладиатори (Golvin/Landes 1990, 225). За раннохристиянски атаки срещу езически символи виж Anghel 2007.

II.1. АРХИТЕКТУРНИ СЪОРЪЖЕНИЯ СВЪРЗАНИ С ГЛАДИАТУРА

II.1.1. АМФИТЕАТРИ

Въпреки своето наименование днес се смята, че тази архитектурна конструкция не се развива от сливане на два театъра. Някои учени търсят произхода ѝ в етруски амфитеатри (Гречина 1957, 43), а други – в римския форум (Dimitrijević *et al.* 1979, 65). Както бе споменато, най-ранните известни ни гладиаторски борби в Рим се провеждат под открито небе, на площад, на десния бряг на Тибър близо до храм на Херакъл – божество, което според римския архитект Витрувий (средата и втора половина на I в.пр.н.е.) също е свързано с амфитеатъра (Scobie 1988, 196). Пак той обяснява, че разстоянието между колоните на портиците около площадите (форуми) в Италия е по-голямо от това на площадите (агори) в елинизираните източни провинции, за да могат италийските зрители да наблюдават удобно гладиаторски борби, провеждани на тях. За малък град с ограничени финансови ресурси местният площад е единственото място, където могат да се изявят пътуващи гладиаторски трупи. Такава импровизирана арена обаче има доста недостатъци, основен сред които е малкият брой зрители, които могат да се съберат около площада. А ако се издигнат временни дървени трибуни, то намалява значително пространството за бойците. При това много форуми са силно издължени правоъгълници, което лишава мнозина зрители от добра видимост. В допълнение гладиаторски борби на площада нарушават нормалния обществен ритъм на града, защото бизнес, административни и религиозни дейности са съсредоточени именно около тази централна част на селището. Още по-трудно е да се проведат ловни зрелища на площада, защото трудно се постига ефикасна защита на зрителите. Теоретично може да се издигнат предпазни дървени бариери, но липсват сигурни доказателства за такава практика. Големи хищници от семейство котки въобще не могат да се обезопасят достатъчно на площад и затова се налага да ги убиват в клетки, което намалява забавлението. Изглежда само Римският форум (Forum Romanum) е снабден с подземни коридори, свързани с вертикални шахти, по които участниците излизат на повърхността с помощта на примитивни асансьори (фиг. II.1.1/4). Предпазните мерки срещу участиците на арената – истинска или пригодена – са добри. Няма данни за избягали от нея животни. В 55 г.пр.н.е. Помпей представя слонове на игри в Големия цирк. Животните успяват да съборят ограничаващите ги железни решетки, предизвиквайки паника сред зрителите. Затова Цезар нарежда да се изкопае по края на пистата на цирка ров с ширина и дълбочина по 3 м. Срещу гладиаторите са достатъчни стража и подиумът на първия ред седалки. На арената работят прислужници. Трудът им е тежък и опасен. Например, бутат голи хора, осъдени на смърт и привързани на колички, към изгладнели хищници от семейство котки. А са въоръжени само с бич. Тези, които извличат мъртвите тела, почистват арената. Римският поет Марциал (около 42 – 101 или 104) разказва за лъв, който позволява на дресьора да пъха ръката си в устата му. Но веднъж освирепява и убива двама млади прислужници, събиращи пропит с кръв пясък от арената. За организатора това е само парична загуба, защото са от нисък произход. В подземията пък е душно, а прислужниците трябва да изкарат хищниците от клетките на повърхността (арената), при това едновременно. В противен случай разгневеният организатор може да ги изпрати на арената.

В края на II в.пр.н.е. гладиаторските и ловни зрелища са доста популярни в Италия. Логично се стига до създаване на подходящ за тях тип сграда – амфитеатъра. Тя е несъмнено градско и римско явление. Доскоро се смята, че най-стар е амфитеатърът в Помпей (80 г.пр.н.е.), но изглежда с малко го предхождат тези на градовете Куме, Капуа, датирани в края на II в.пр.н.е. И трите селища са в Кампания, Южна Италия, където гладиаторски игри се провеждат още от началото на IV в.пр.н.е. Амфитеатрите от периода на късната република (края на II-I в.пр.н.е.) имат удължена форма. Помещенията им за участници (хора и животни) са на повърхността, а не под земята. Първият постоянен (от камък) амфитеатър в Рим е издигнат чак през 29 г.пр.н.е. от богаташа Статилий Тавър на Марсово поле. Дотогава се използват дървени конструкции или площади. Днес са известни около 200 амфитеатъра, половината от които са в Италия (фиг. II.1.1/1). Общото при всички тях е елипсовидна арена, обградена със защитна стена, висока от 2.18 (Помпей) до 4 м (Трир). По-висок подиум увеличава слепия ъгъл за зрителите. В двата края на дългата ос има входове за участниците. Елипсовидният (рядко кръгъл) план на римския амфитеатър е резултат от съчетаване на две изисквания: първият ред от трибуните трябва да лежи върху висок подиум заради безопасност на зрителите му; от това възникват „слепи“ участъци от арената, особено за зрители от първите редове, което неудобство се намалява значително с елипсовидна форма на конструкцията. При кръгла арена също има добра видимост, но участниците се движат навсякъде, което създава дискомфорт за зрителите. Това е избегнато при елипсовидна арена, където бойците се групират спонтанно по дългата ос. Обикновено тя е с ориентация С-Ю, което създава еднакви условия за осветяване на сражаващите се гладиатори. Нуждата от добра видимост и защитеност на зрителите налага по-силно профилиране на трибунните редове на амфитеатъра (0.40-0.42 м) в сравнение с тези на стадиона (0.36-0.38 м; Гречина 1957, 48, 50, рис. 63). Мястото за зрители (auditorium, cavea) се състои от концентрично разположени седалки-редове, обикновено разделени на три зони (maeniana/caveae), отделени една от друга чрез хоризонтални пътеки (praecinctiones) и ниски вертикални стени (baltei). Местата са разделени на сектори (cunei) от вертикални стълбища, водещи към входове/изходи (vomitoria). Колизеумът има 80 входа, от които 76 са номерирани. Тези номера отговарят на входните билети (tesserae), на които са означени съответни зона, сектор, място. Не се знае как се раздават тези билети. Мястото на всеки зависи от социалния му статус. Най-добре се вижда в краищата на късата ос. В Колизеума тези две места са запазени за императора и градския префект. Следващите по авторитет – сенатори в Рим и декуриони/булевти (градски съветници) в провинциите – заемат най-долната зона (ima cavea). Някои имат запазено място с гравираното им име. Зад сенаторите се разполагат представители на конническото съсловие. В средната зона (media cavea) сядат мъже с римско гражданство, за които император настоява да носят *тога* по време на игрите. Жените сядат в най-отдалечения горен пояс (summa cavea) заедно с поданици без римско гражданство (peregrini), бедняци, деца и роби. Все пак жените на сенатори са до мъжете си, а весталките се разполагат до императорската ложа. Войници са отделно от цивилни, мъже от жени, граждани от чужденци и малки от големи. На човек се пада около 0.40-0.50 м място за сядане. Редовете-седалки са широки обикновено 0.60-0.70 м. Някои първенци имат мраморно кресло или двойно място. Плитки врязвания ограничават отделните места. Правилник предвижда солена глоба от 500 сестерции за заемане на чуждо място. За реда следят разпоредители (в Колизеума са войници), а той е забележителен – известен е само един сблъсък между зрители (в 59 г. в Помпей)[92]. Този инцидент е един от малкото в 700-годишната история на гладиаторските и ловни зрелища. Изглежда римските власти организират много по-добре от настоящи институции масови прояви. Иначе как да се обясни фактът, че кървавото насилие на арената не ражда сблъсъци сред зрителите, а „цар-футбол“ го прави. Вярно е, че римските деца свикват отрано с насилието – сцените в амфитеатъра, сурови наказания в училище и над роби – а военните качества са издигнати в култ в римското общество. Както пише около 400 година Вегеций: „Правилно обученият войник не изпитва ужас на бойното поле, а удоволствие“ (Scobie 1988, 231). Парадоксално е, че римските зрители се сбиват често на състезания с колесници и още повече на пантомими. Изглежда римското общество опровергава съвременната теза, че насилието на терена/ринга/екрана и т.н. ражда насилие сред зрителите.

В 61 г.пр.н.е. започва практика да се излиза навън за обяд. Тъй като шоуто на арената продължава и по това време[93], мнозина предпочитат да останат, купувайки си храна и пиене[94] в амфитеатъра или носейки си от дома. Бедните пък се боят и да не загубят местата си. Случват се и комични ситуации – например Нерон забранява на зрителите да излизат преди края, за да не пропуснат личните му музикални изяви. Тласкани от естествени нужди[95], едни се преструват на внезапно починали, а други рискуват, спускайки се по високите външни стени на сградата.

Разграничени са два типа амфитеатри според тяхната конструкция (Golvin 1988). При първия седалките са разположени върху естествено наклонен терен или върху изкуствени насипи, а арената е повече или по-малко вкопана в подходящия терен. Разграничени са варианти според вида конструкция, крепяща насипа: дървена, зидана (фиг. II.1.1/2). Тя образува отделения (клетки) с различни размери. Тази икономична конструкция се прилага до III век в цялата империя. При втория тип седалките лежат върху система от поддържащи стени, осигуряващи при най-оптималния вариант подтрибунни пространства, заети от стълбища, проходни коридори, помещения за животни, гладиатори и помощен персонал. Това е скъпа и сложна конструкция. Неин най-изтъкнат представител е Колизеят в Рим, изграден между 75-80 година, побиращ около 50000 души, което обаче е едва 5% от милионния през I-II век град. Тип II се прилага през I – начало на III век. Из цялата империя се строят и временни дървени амфитеатри. Военни амфитеатри се издигат от Август (27 г.пр.н.е. – 14 г. от н.е.) насетне. Смята се, че всички големи военни лагери по границата имат амфитеатри. Те имат малки размери, проста конструкция и скромен строителен материал. Не се отличават от малките цивилни амфитеатри. Изразът „военен амфитеатър“ означава, че е построен от военни близо до военен лагер и за негови нужди. Използва се и за тренировка на войниците. Липсва пряка връзка между неговата вместимост и числеността на съответната армейска част. Постепенно военните амфитеатри се превръщат в цивилни, тоест и цивилни лица ги посещават (Golvin 1988, 154, 155). Специфичен тип – амфитеатър със сцена – е разпространен в Централна и Северна Галия, в Британия (фиг. II.1.1/3). Появата му е предизвикана от съображения за икономичност (Bouley 1984). На изток е известен само един театър-амфитеатър – в Гортина (Крит). В източните елинизирани римски провинции известните амфитеатри се броят на пръсти, макар че първият е построен в Цезарея (Палестина) от Ирод още в 8 г.пр.н.е.: Коринт (II век, Гърция), който е римска колония по това време; Пергам (западна Мала Азия); Дура-Европос (216 г., среден Ефрат); Птолемаида (Киренайка, Либия); Кизик (днес Балкиз, южен бряг на Мраморно море, Турция); Антиохия (в Сирия). Затова пък масово в източния римски дял се пригаждат театри и стадиони за нуждите на ловни и гладиаторски зрелища (Bieber 1961, 208-222; Collart 1928). Известни са около 100 такива смесени по предназначение сгради, повечето от които са локализирани в западна Турция (древна Мала Азия). Към източнопровинциалните амфитеатри се числят и българските представители (Vagalinski 2002). Доскоро те са непознати за чужди и даже за някои български учени[96].

---

[92] Свадата между жители на Помпей и съседния град Нуцерия е атипична, защото и двете страни идват в амфитеатъра подготвени за сблъсък, носейки хладно оръжие и камъни.

[93] Обикновено по обяд на арената се представят ритуални екзекуции, наречени meridiani. Те не са истински гладиаторски борби. В екзекуциите осъдени хора (noxii, damnati, sacri) се сражават помежду си или с диви зверове без защитни средства. Техният брой е много по-голям от убитите гладиатори, които са тренирани за арената въоръжени бойци. На осъдените се гледа като на замърсители на територията на града в неговите свещени граници (pomerium), както и на нормалните некрополи извън нея (Kyle 1998, 3, 12, 13).

[94] Алкохолът (вино) е разрешен. Той обаче е забранен в района на атлетическите писти, съдейки по наредба, изсечена върху подпорната стена на стадиона в Делфи (Miller 1979, 42, #26).

[95] Като правило амфитеатрите са снабдени само с писоари (и за двата пола).

Амфитеатърът на Марцианопол (**кат. #140**) спада към тип I.2.2 по Голвен (Golvin 1988). Той е скромно архитектурно решение, напомнящо на цивилните амфитеатри в Аквинкум (Будапеща, Унгария) и Карнунтум (Петронел, Долна Австрия). Представителите на тип I.2.2 често имат не особено правилна форма, издаваща тромаво, недобро изпълнение. Разположението на **кат. #140** в покрайнините на града е обичайна римска практика, за да не се задръства центърът при провеждане на зрелища. Прилагайки формули на Дж. Форни (Forni 1975), изчислявам седящите места на 4000 броя, което означава около 10000 жители на града по време на изграждането на амфитеатъра му. Предположения, че голям военен гарнизон е причина за строежа, са безпочвени, защото липсват данни за такъв военен отряд преди тетрархията, тоест преди края на III век. Неслучайно философ ръководи отбраната на града срещу готи и техни съюзници в 248 година. Марцианопол се превръща във военен център, след като в него се разполага военна фабрика (284-305) и особено с войните срещу готите в 322 и 367-369 година. Датировката на сградата е спорна от самото ѝ разкриване. Сава Бобчев я поставя в началото на III век, базирайки се на смесения градеж и по-специално на броя тухлени редове в тухлен пояс, както и на бял хоросан като свързващо вещество. В последвали публикации на Т. Петров и Г. Тончева обаче броят на тухлените редове скача от три на четири, а хоросанът вече съдържа счукана керамика, тоест не е бял. Разкопвачът на сградата Г. Тончева я датира във втората половина на III век въз основа на монети „открити в рамките на амфитеатъра“, но не дава нужните детайли. Немотивирани са и датировки на Т. Петров и Б. Геров – съответно III век и начало или среда на III век. Понеже липсват надеждни стратиграфски наблюдения, ще прибягна до косвени аргументи. При Галерий (305-311) в местен „театър“ е проведен публичен наказателен процес срещу трима християни. В източните провинции думата „театър“ често се отнася до реален амфитеатър. Така управлението на Галерий е terminus ante quem за строежа. Марцианопол се издига, след като става столица на провинция Долна Мизия при Диоклециан (284-305)[97]. Дотук може да се предположи, че амфитеатърът е построен в края на III век. Налични епиграфски данни, обаче, показват, че скъпи гладиаторски борби, изискващи амфитеатър, се провеждат в града още във втора половина на II – начало на III век (**кат. ##23, 24**). Кризата в империята по време на Маркоманските войни (166-180) засяга и Източните Балкани. А знаем, че при Северите (193-235) те преживяват стопански и културен бум. Предполагам, че тогава градът издига свой амфитеатър (Vagalinski 2002, 279-280). Архитектурната украса на марцианополския амфитеатър също датира от края на II – началото на III век (Димитров 2007, кат. ##82-84). Твърдения за реконструкция през IV век и за разрушаването му през втора половина на същото столетие не са аргументирани. Може само да се предположи, че евентуални поправки са наложени от готското нахлуване в средата на III век. Една от седалките е запазена за някой си Александър, наречен „лампротатос“, което съответства на латинското „кларисимус“. Палеографски надписът може да се датира в периода края на III – IV век. Тогава въпросната титла може да се тълкува като висш чиновнически имперски ранг, заеман от хора, произхождащи като правило от водещото сенаторско съсловие. Император Константин Велики (306-337) организира през втората половина от своето управление шестстепенна висша чиновническа система, на която вероятно принадлежи и споменатият Александър, разполагащ неслучайно със запазено място[98]. Надписът показва, че марцианополският амфитеатър функционира и през късноримския период. При Юстиниан I (527-565) върху арената му е построена раннохристиянска трикорабна базилика, използвайки амфитеатъра като кариера. Подобна картина е регистрирана в испанския град Тарагона (античен Tarraco). Епископ и двама дякони са изгорени на клада през 257 година в местния амфитеатър. През IV век върху последния е вдигната раннохристиянска трикорабна базилика, ползвайки го за строителен материал (Schlunk/Hauschild 1978, 160-161, обр. 92). И в двата случая спомен за раннохристиянски мъченици определя най-вероятно избора на място за християнски храм.

---

[96] Виж например Weeber 1994, фиг. 21, където липсва посочен амфитеатър от България, и Angelov *et al.* 1996, 142-143, където се твърди, че амфитеатърът в Марцианопол е единственият у нас.

За разлика от амфитеатъра в Марцианопол този в Диоклецианопол (Хисаря; **кат. #141**) зависи изцяло от терена, което определя странната, крушовидна форма на арената. Не познавам друг амфитеатър с толкова неправилна арена, макар че и други римски арени използват преимуществата на релефа. Например амфитеатърът в Трир (Августа Треверорум; сградата е построена малко преди 100 година) е правилна елипса, въпреки че неговата източна половина използва ската на хълм край града (Hönle/Henze 1981, 154, фиг. 130, 137-139). Без съмнение през четирите северни входа (фиг. 141/3-6) са пускани диви животни на арената. Може би в ниша (фиг. 141/9) под ложата стои изображение на Немезида, съдейки по многобройни аналогии от други амфитеатри или пригодени за „кървави“ зрелища театри и стадиони (Collart 1928, 108, 111-112; Laur-Belart 1988, 78, фиг. 63/N). Вероятно гладиатори и борци с животни излизат на арената през южния проход (фиг. 141/7), търсейки в последния момент закрила от богинята. Тя бди над изхода на двубоя, осъществявайки справедлив изход и възмездие, вдъхва сила и кураж, така нужни на арената и в живота. Връзката между култа към Немезида и амфитеатри или трансформирани театри по Среден и Долен Дунав е изявена. Нейни олтари, релефи и посветителни надписи се откриват в тези сгради. Парадоксално е, че посвещения от страна на гладиатори, *венатори* и персонал на амфитеатри са редки. При това не се уточнява поводът за посвещенията (Bouley 1994). Като правило посвещенията на Немезида се правят от видни лица, които използват амфитеатъра като място, където богинята е особено активна (Coulston 1998, 6). Това и обяснява близкото местоположение на споменатата ниша и ложата. Гладиаторите почитат и други божества, съдейки по надгробни и посветителни надписи – Марс, Диана, Херакъл, Силван и Фортуна (Wahl 1977, 109, 114). Странични помещения (фиг. 141/13, 17, 18) са за помощния персонал. Според правилата мъртвите тела са извличани през входове, разположени по късата ос (Гречина 1957, 43) – в нашия случай вероятно през вход 15 (фиг. 141). Ложа за мунерарии и първенци е ситуирана в помещение 11 (фиг. 141). Оттук се вижда най-добре арената. Връзка с нея чрез тясна врата и стълбище има и ложа на амфитеатър в Мерида, Португалия (римския град Емерита Августа, провинция Лузитания; Golvin/Landes 1990, 96). Дървени (?) седалки са разположени върху естествено наклонения терен западно от арената[99]. Липсват данни за наличие на каменни стъпала или каменна облицовка. Тук скатът е изсечен отвесно в долната му част, за да се изгради предпазната стена, обграждаща арената. Вероятно източната половина на *кавеата* е дървена конструкция. Водопроводът доставя вода за почистване и освежаване на арената, както и за втвърдяване на нейния пясък, което намалява праха и дава по-добра опора на сражаващите се. Такива тръби са открити и в арената на Путеоли (Италия; Scobie 1988, 224). Външните размери на нашата сграда не са известни, поради което не мога да изчисля капацитета ѝ според формулите на Дж. Форни (Forni 1975). Все пак, подобни размери на арената има военният амфитеатър в Micia (днес Вецел, Трансилвания, Румъния), който побира около 1000 души (Forni 1975, 154; MacKendrick 1975, 134). Допускам, че подобна вместимост има и нашата сграда. Разкопвачът смята, че амфитеатърът е издигнат при управлението на Диоклециан (284-305): защото при него селището получава статус на град; открити са две износени монети от IV век (Маджаров 1993, 123-124). Ще добавя още няколко съображения в подкрепа на тази датировка. Надлъжната ос на арената има азимут 20 градуса. Тази ориентация съвпада с отклонението от оста север-юг на новата планировка на селището при неговото възстановяване в края на III-началото на IV век. Същата техника на градеж (четирипредови тухлени пояси, камък и розов хоросан) имат построените по това време крепостна стена и споменатата баня (фиг. 141а/2). Помещение 13 лежи върху субструкцията на по-ранен римски градеж. Косвено свидетелство за хронологията на амфитеатъра са датировките на **кат. #116** (намерен по време на разкопки на 50 м южно от амфитеатъра) и на **кат. #122** (представящ скачачи като **кат. #116**). Предполагам, че релефът от Диоклецианопол (**кат. #116**) е също част от покана за игри в местния амфитеатър през първа половина на IV век. Трудно е да се аргументира, докога е използван амфитеатърът по предназначение. Вероятна горна граница е трета четвърт на IV век. Тогава готите нанасят тежки поражения на града. Така сградата в Диоклецианопол е един от най-късно изградените римски амфитеатри, заедно с военния амфитеатър на Виндониса (днес Виндиш в Щвейцария). Последният е построен също около 300 година, като част от правилната му кавеа е изградена от дърво (Hönle/Henze 1981, 207, фиг. 143)[100]. Наред с това амфитеатърът на Диоклецианопол е един от най-малките. Вероятно от мерки за сигурност е построен в рамките на укрепената площ, ала в нейната периферия, както изисква римската градоустройствена традиция. Допускам, че амфитеатърът задоволява нуждата от развлечения преди всичко на местен гарнизон. Последният наброява около 500 човека, съдейки по войнишки бараки покрай северната и източната крепостна стена (фиг. 141а).

---

[97] Твърдение (Angelov *et al.* 1996, бел. 1), че градът е такава столица още преди Аврелиан (270-275), няма сериозни основания.

[98] От Марцианопол е известен и друг надпис на кларисимус (Μαρκια[νός– – –] vir c(larissimus) t[- - -]), датиран от издателя във втората половина на III век (IGBulg V, #5336).

---

[99] Разкопвачът не споменава за евентуална терасирана подложка (например от хоросан и малки камъни) за дървени седалки.

[100] Твърдението на безспорния авторитет за амфитеатрите Жан-Клод Голвен, че „няма нито един амфитеатър, построен след 235 година“ (Golvin 1988, 268), е крайно.

Разкритите останки от амфитеатър на Сердика (днес София; **кат. #142**) лежат на около 300 м източно от източната порта на римския град. На това място и днес още теренът се спуска стръмно от юг на север. Разкритите останки подсказват, че южната половина на трибуните на амфитеатъра лежи върху склона, спускащ се от улица „Московска" на север към улица „Княз Ал. Дондуков". Дългата ос е ориентирана изток-запад, за да може да се използва максимално склонът от юг като естествена подпора за зрителски редове, което осигурява по-бърз и по-евтин строеж. Стратиграфски наблюдения на проучвателя дават следна картина. В западната половина на арената са проучени римски зидове от предходна сграда, тълкувана от проучвателя като вероятен театър, функциониращ в периода края на II – средата на III век. В източната половина на амфитеатъра са разкрити няколко погребения без инвентар с несигурна датировка. Върху единственото подово ниво на амфитеатъра в източната му половина са намерени монети на Константин Велики (306-337). Има и няколко по-ранни монети (Аврелиан, 270-275; Максимиан, 286-305), но те не са стратифицирани. Към късноримска датировка насочва и наличието в градежа на преизползвани каменни квадри от по-ранни римски сгради. Предполагам, че строителите са издълбали част от естествената падина, за да изравнят терена на арената. Това обяснява, защо липсва хомогенен културен пласт от I-III век на такова оживено място – недалеч от източната порта и непосредствено до пътя, водещ към нея. Първоначално проучвателят е склонен да отнесе изграждането на амфитеатъра в края на III век, вземайки предвид и факта, че Сердика става тогава столица на новосъздадената провинция Вътрешна Дакия. Впоследствие (след разкопаването на западната половина на амфитеатъра) се заключава, че окончателното му изграждане приключва в периода 313/316-320/322. От друга страна наличните епиграфски данни ни убеждават, че в града се провеждат гладиаторски борби още в средата на II век (**кат. ##71, 72**)[101]. Това означава, че градът или е имал още тогава амфитеатър (по-малък и на мястото на разкрития късноримски?), или че през II век е адаптирана обществена сграда (стадион или театър?) за нуждите на популярните кървави зрелища. Заради датировките им може да се предположи, че покана **кат. #122** се отнася за **кат. #142**. Амфитеатърът се използва сравнително кратко време по предназначение, съдейки по единственото му подово ниво. През късната античност[102] стените му служат за жилища – преграждат се помещения, запушват се входове, изграждат се кладенци и пещи. Липсват следи от опожаряване. Проучвателят предполага, че амфитеатърът престава да се използва по предназначение в 394 г. с едикт на Теодосий I, забраняващ езическите култове (Величков 2007, 256). Тази исторически обоснована горна хронологична граница е само една от възможните хипотези[103].

Няколко епиграфски и скулптурни паметника ни убеждават, че през II-III век (особено при управлението на Северите, 193-235) във Филипопол са провеждани гладиаторски и ловни зрелища (Вагалински 1991а). Не е ясно обаче в каква сграда[104]. Дълго време някои учени смятат, че античното архитектурно съоръжение на площад „19 ноември“ (Джумаята) е амфитеатър. Преди дванадесет години е аргументирана теза, че тази сграда е стадион, а не амфитеатър или цирк. Стадионът не е пригаждан за кървави зрелища (Вагалински 1997, 26-31). В същата публикация се стига също до извода, че *ludi gladiatorii et venationes* са провеждани в местния театър (**кат. #143**). За съжаление липсва археологическа, тоест стратиграфски изведена датировка на сградата. Затова съм принуден да разчитам само на епиграфски сведения. Върху сегашния първи ред седалки е гравиран надписът: „филарх Тиберий Клавдий Дорзинтес“. Лицето е знатен трак, чието семейство получава римско гражданство около 50 година от н. е. Шест реда по-нагоре е запазен надпис с аналогична палеографска характеристика, гласящ: „място на филата Хераклеида“. Най-вероятно и филата,и нейният ръководител Клавдий Дорзинтес получават тази привилегия заради участие с пари и/или труд в изграждането на театъра (Шаранков 2004, 151-152). Формата на изписване на тези два надписа е идентична с фрагментиран строителен надпис върху фриз-архитрав на театъра, гравиран в 116-117 година при управлението на император Траян (Sharankov 2005a, #2, 237-241). Следователно театърът е или изграден, или реконструиран по това време. Евентуален аргумент за по-ранен етап на театъра е друг надпис от около 85-95 година, с който съветът и народното събрание на Филипопол почитат управител на провниция Тракия (Sharankov 2005a, #1, 235-237). Тази мраморна база за статуя обаче е намерена преизползвана в стълбище на театъра, оформено през III-IV век, тоест не е сигурно, че е била издигната в него. Засега е по-оправдано да се приеме, че сградата е построена в 116-117 година. По-късни надписи от първата половина на II век и от началото на III век показват, че по това време театърът се използва и като заседателно място на народното събрание на града[105], както и че ролята на филите в неговото управление намалява (Шаранков 2004, #4, 153-154). Гравиран върху един от парапетните блокове на театъра надпис информира, че вероятно по време на Северите (193-235) е изградена или реконструирана ложата над входа при *диазомата* със средства на герусията на Филипопол[106]. Нов ремонт на театъра е проведен около 270-310 година според друг непубликуван надпис от театъра[107]. Вероятно тази поправка е наложена от разрушенията, направени от готите, превзели в 250 година Филипопол. Според наличната информация театърът функционира през II-IV век, през който период претърпява поне два ремонта/реконструкции. Твърди се, че е опожарен в края на IV век. Най-сериозният ми довод, че в театъра са провеждани гладиаторски и ловни зрелища, е подземен коридор, който минава под проскениона (сцената) и достига до орхестрата (фиг. 143А). Към повърхността на последната води вертикална шахта, чийто правоъгълен отвор има размери 4.90 х 3.50 м (фиг. 143А). Отворът е затварян с хоризонтална дървена плоскост. Споменатият тунел е отчасти засводен и има едно помещение, иззидано с тухли[108]. Подобни подземия имат амфитеатрите и в тях държат хора и зверове до излизането им на арената. Тези „силози“ осигуряват надежден контрол върху участниците, държат ги далеч от очите на зрителите. Същевременно чрез тях е постигана търсена изненада, когато в желан от организаторите момент бойци и животни изскачат на арената, готови за битка. Някъде участниците са повдигани по вертикалната

---

[101] Досега известните покани за спортни и гладиаторски игри в Сердика са открити в участък, заключен между ЦУМ, бившия Партиен дом, хотел Балкан-Шератън, черквата „Света Неделя" и Македонския дом в източния край на улица „Пиротска". Колкото и да е относително, тяхното местонамиране подсказва, че форумът на града е в този район – вероятно под и около днешния площад „Света Неделя".

[102] Сигурните данни са за края на V – първа половина на VI век.

[103] Виж втори абзац на глава II, както и коментара към **кат. #122** в точка II.4.1.

[104] И в едно сравнително ново, обобщаващо изследване само се допуска наличието на някаква подходяща сграда във Филипопол. При това градът е приписан погрешно на Македония, докато Томи (днес Кон-

---

станца, румънско Черноморие) е включен в България (Golvin/Landes 1990, 9, 160, 164).

[105] След обявяването на Филипопол за метрополия на провинция Тракия в края на I век в театъра заседава и новосъздаденият тракийски койнон или съюз на градовете на провинцията (Sharankov 2007a, #2a, 521).

[106] Информацията дължа на Николай Шаранков (катедра „Класическа филология“ на СУ).

[107] Информацията дължа на Николай Шаранков (катедра „Класическа филология“ на СУ).

[108] Мои лични наблюдения.

шахта с помощта на примитивен „асансьор“, изтеглян с хаспел и лебедка (Golvin/Landes 1990, 120; Scobie 1988, 119; фиг. II.1.1/4). С такава система от подземни коридори, свързани с повърхността чрез вертикални шахти, е снабден допълнително дори Forum Romanum, където също са организирани кървави спектакли[109]. Античните театри имат такива подземия само когато са адаптирани за munera et venationes. Типичен пример за такова пригаждане са гръцките театри в Ефес, Афродизия и Тавромений (днес Taormina в Сицилия). При адаптирането им (съответно през I век, II век, вероятно началото на III в.) получават същия подземен коридор, какъвто има филипополският театър (Golvin/Landes 1990, 185, 224; Graefe 1979, 47, фиг. 40; Enciclopedia 1996, 598-599; Sear 1996). В източните елинизирани провинции, към които принадлежи и Тракия, по финансови съображения масово се пригаждат театри и стадиони за нуждите на ловните и гладиаторски зрелища (Bieber 1961, 208-222; Collart 1928; Sear 1996, 73-77). За целта площта на орхестрата се разширява, като се премахват първите зрителски редове, а понякога и сцената. Получената арена е обграждана задължително с предпазна стена или по-рядко с метална решетка. Тази защитна стена трябва да бъде достатъчно висока, особено когато са провеждани ловни зрелища. Затова често подиумът, получен при премахването на долните зрителски редове, има защитна преграда на върха. И в това отношение филипополският театър отговаря на изискванията за арена. Площта на орхестрата в нейния сегашен вид е достатъчна за munera. В подиумите на двата пояса седалки и в настилката на пътеката между тях от двете страни на всяко стълбище са открити „четвъртити отвори“, които не са тълкувани. Те са маркирани с поредни букви от гръцката азбука, което предполага някаква разглобяема конструкция. Обичайно е да се свържат с дървени мачти, носещи предпазващо от слънчев пек платно (*велум*, velum). Такава интерпретация е валидна обаче само за отворите в подиума на горния пояс седалищни редове, както и за тези в диазомата. Както показват изчерпателните реконструкции на Р. Греф (Graefe 1979), тези носещи мачти стъпват високо горе – в специални конзоли по фасадата на summa cavea и на гърба на скенето. Като изключение, и то в някои малоазийски театри, подпорите са монтирани в дупки, разположени по-ниско – в средата на кавеата, но никога край самата орхестра или арена. Това е обяснимо, защото в противен случай се ограничава видимостта на зрителите. Пък и евентуално монтиране на едни твърде високи мачти, разположени най-долу, налага допълнителното им укрепване, а с това и нови неудобства за зрителите. И при театри, и при амфитеатри покривалото (velum) не покрива първите редове, да не говорим за орхестрата/арената, тъй като е нужен отвор за светлина и вентилация. Затова зрителите от първите редове се бранят срещу силното слънце (покритието се издига при горещини, а не срещу дъжд, сняг или вятър) с чадъри и широкополи шапки[110]. Допускам, че в споменатите отвори в парапета на долния пояс седалки е изправена предпазна бариера. Въпросният подиум се издига на 1.75 м над орхестрата (фиг. 143В). Толкова е висока предпазната стена на театъра в Термесос (Пизидия, Мала Азия), използван и за кървави зрелища (Collart 1928, 119; Bieber 1961, 218). За такива забавления служи и театърът в Пергам, чийто подиум е висок 1.60 м (Collart 1928, 116). При амфитеатрите този ограждащ арената зид (тоест подиумът на първите зрителски редове) е висок от 2.18 м (Помпей) до 4 м (Трир). По-високи предпазни стени не са желателни, защото нараства „слепият ъгъл“ и на повечето зрители ще се наложи да се изправят, за да видят какво става в периферията на арената, пречейки така на останалите наблюдатели. Споменатата дървена бариера може да се разположи и на самата орхестра, пред подиума. Но в досегашните предварителни публикации за филипополския театър липсват такива данни, а и без това орхестрата няма площта на истинската арена, за да я намаляват допълнително. Евентуална липса на отвори в подиума или пред него подсказва по принцип, че опасни хищници от семейството на котките са показвани или убивани в клетки. Изглежда такъв е случаят с несъвършения като конструкция амфитеатър на Помпей (Scobie 1988, 210). Обезопасени са и трите стълбища, които пресичат подиума на филипополския театър – по вертикални жлебове се спускат падащи врати (фиг. 143С). Такова затваряне на входове е обичайно за амфитеатрите. Несъмнено двата странични, засводени входа (πάροδοι) също са надеждно обезопасени със здрави врати[111]. Върху тях лежат ложи за организатори на зрелищата и за отбрани зрители. Входовете в проскениона са обезопасени чрез двойно затваряне. И така обсъжданата обществена сграда във Филипопол принадлежи на клас театри, преобразувани в полуамфитеатри, запазвайки своята сцена (προσκήνιον) и декоративна фасада зад нея (scaenae frons). Друг е въпросът дали е проектирана така от самото начало. Отговорът ми е отрицателен, защото три от стълбищните пътеки пресичат долния подиум, тоест оригиналната театрална сграда е пригодена впоследствие за кървавите римски игри[112]. При това адаптиране са премахнати първите зрителски редове и е прокопано подземието. Липсват данни, кога е извършено това пригаждане, ала вече бе споменато, че някакво преустройство е правено около 200 година. Повечето известни трансформации на готови театри в сгради с двойно предназначение се правят през късен II – III век, тоест по същото време. Възможна причина за това преобразуване на театъра в арена е визитата на император Каракала във Филипопол през 214 година. Всички градове, които посещава той, го посрещат с готови за ловни зрелища театри (Sear 1996, 77, бел. 75). Още няколко конструктивни особености на филипополската постройка я отличават от римския театър и едва ли могат да се обяснят чрез силата на елинистическата културна традиция в града. На първо място това е голямата височина на сцената. Тя е характерна за гръцките театри (между 3 и 4 м), докато съответстващият римски pulpitum е висок до около 1 м. В една от досегашните предварителни публикации се загатва, че филипополската сцена е добавена в нейния сегашен вид (Матеев 1993, 49). Възможна цел на това преустройство е да осигури защитна стена пред сценичния дял. Сцените на театрите в Сагаласос и Термесос са дори по-ниски (съответно 2.77 м и 2.36 м), а в тях са провеждани munera et venationes (Collart 1928, 119; Bieber 1961, 218). Подковообразната форма на кавеата също сближава с гръцките театри – тя е полукръгла при техните римски наследници. От друга страна отделни театри, изградени през императорската епоха, също имат подковообразна кавеа[113]. Неясно остава дали пародосите са засводени от самото начало, което е римска черта. Разполагането на нашия театър върху хълм се среща рядко при римски градежи, но е правило при гръцките. Все пак засега липсват убедителни доказателства за по-ранен строителен етап на сградата. Представените тук идеи и въпроси подчертават необходимостта от цялостно публикуване на театъра във Филипопол[114].

---

[109] За тези подземия виж: Scobie 1988, 199, 215, note 136; Golvin/Landes 1990, 106, 114, 122, 134-137, 141-145.

[110] Любопитно е, че шапки с голяма периферия са известни като „тракийски“ (Scobie 1988, бел. 178).

---

[111] Следи от затваряне личат от вътрешната страна на западния parodos – лични наблюдения.

[112] Неоснователно, да не кажа романтично, е мнението на отделни чужди и български учени, че в източните римски провинции, към които принадлежи и древна Тракия, повечето от местните жители се отвращават от смъртоносните гладиаторски и ловни зрелища. Така мислят например Bieber 1961 и Матеев 1993, 37. Може да е вярно, че в столицата Рим състезанията с колесници са най-обичани и затова Големият цирк побира с около 100000 повече зрители от Колизея. Но в провинциите единични градове могат да си позволят строеж на цирк/хиподрум, така че в тях гладиаторите са лидери в обществените забавления.

[113] Кавеата на театъра в Сагаласос, построен в последна четвърт на II век, надхвърля значително полукръга, достигайки 250°: Sear 1996, 76.

II.1.2. АРХИТЕКТУРНИ СЪОРЪЖЕНИЯ СЪС СПОРНО ГЛАДИАТОРСКО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ

Римски площад край западна порта на Августа Траяна (днес Стара Загора; **кат. #144**) е едно от тези спорни места. Доскоро преобладава мнение, че площадът е завършен при Северите, 193-235 г. (Nikolov 1987, 104; Буюклиев 1992, 74; Conrad 1993), тоест около 30 години след изграждането на първата крепостна стена на града и на термите. Тази датировка се основава на косвени нумизматични, епиграфски, градоустройствени и общоисторически съображения. Изказано е и неаргументирано предположение, че на площада са провеждани гладиаторски игри (Иванов/Станчева 1981, 101). Централното положение на масивния пиедестал за конна статуя (фиг. 144/Е) прави това допускане малко вероятно – не остава достатъчно място, намалява се видимостта за зрителите. Същевременно резултати от нови археологически проучвания на площада оборват досегашната му датировка. Предварителният отчет за тях предлага друга хронология, базирана на стратиграфски наблюдения. Първоначално на това място съществува „голяма сграда с неясен засега план“, която е разрушена в средата на III век във връзка с нападения на готи и техни съюзнически племена. След това са построени термите и оформен площад с настилка от чакъл. В началото на IV век термите са реконструирани, изградена е кавеата, поставен е пиедесталът и площадът е настлан с плочи. Площадът функционира най-късно до хунските нападения в средата на V век (Буюклиев et al. 1994). С други думи нито планът на площада в сегашния му вид (фиг. 144), нито неговата датировка подкрепят идеята, че е използван и като арена (Vagalinski 2002, 283-284, фиг. 7). От друга страна обаче се допуска, че четири каменни ари с гладиаторски изображения **кат. ##107, 108, 110, 114** поддържат дървен парапет, ограждащ временна арена на този площад[115]. Засега Августа Траяна дава най-многобройни данни (епиграфски и скулптурни) за гладиаторски и ловни зрелища от изследваната територия[116]. Те подсказват, че градът има специално архитектурно съоръжение за тези кървави представления през периода Хадриан – Севери (117-235), което се намира именно в района на въпросния площад[117] и което може да бъде споменатата „голяма сграда с неясен засега план“. Предполагам, че заради нея древните строители издигат втора западна (по-точно югозападна) порта, докато укрепват града през периода 170-180 година[118].

Някои автори допускат, че в *одеона* на Никополис ад Иструм (край село Никюп, Великотърновско) са провеждани гладиаторски и ловни зрелища (Бобчев 1948, 120; Кобылина 1977). Единственият довод е, че кавеата е отделена от орхестрата чрез подиум, висок 1.50 м.

---

[114] Сградата е разкопана и консервирана през 1968-1984. Открит е богат епиграфски материал – също непубликуван (виж тук **кат. ##80, 89**). Прави впечатление, че засега не са известни други свидетелства (стенописи, скулптура, надписи) от сградата, които да подкрепят предложената от мен хипотеза.

[115] За тях виж точка I.4.1.

[116] Предполага се, че император Септимий Север и по-големият му син и бъдещ римски владетел Каракала посещават Августа Траяна в 202 година (Буюклиев 1992, 74). Такава визита е едно от обясненията за този факт.

[117] В отбранителен ров пред портата към този площад са намерени **кат. ##110, 114**.

[118] Тази порта (фиг. 144/В) е разположена в ЮЗ ъгъл на укрепения град. Въз основа на нови археологически разкопки се предполага, че на около 150 м северно от нея има втора (главна) западна порта, през която минава decumanus maximus (Калчев 1992, 50-51; Kaltschev 1998, Abb. 1).

Тази височина обаче е намалена до 1.08 м в последната, изчерпателна публикация върху одеона (Дремсизова-Нелчинова 1987а, 16), което е недостатъчна защита за зрителите. Липсват следи от допълнителна бариера върху подиума. Страничните входове (πάροδοι) също не са затворени към орхестрата, както е направено с трансформираните театри във Филипопол (**кат. #143**), Сиракуза и Тасос (Collart 1928, 116, 118). Площта на орхестрата (9.54 x 5.70 м) не е достатъчна за въпросните зрелища. Малкият капацитет на сградата (около 400 места) също не съответства на големината на града. Кървавите спектакли са много популярни сред неговите зрители, съдейки по наличните епиграфски и скулптурни паметници (**кат. ##29-33, 118**). За сравнение, одеонът на Коринт побира 3000 зрители (Bieber 1961, 222), което оправдава преустройството му в арена. Очевидно другаде трябва да се търси арената на Никополис ад Иструм. Въз основа на самолетна снимка се допуска, че такава е една все още непроучена сграда на около 100 м извън западната порта (Иванов/Иванов 1994, 114).

Въз основа на геофизични методи и сателитни снимки са локализирани вероятни амфитеатри на римската колония Деултум (днес Дебелт, Бургаско)[119] и на римския легионен лагер Нове (край Свищов; Vagalinski 2002, 284). Разкопаването на последните три сгради ще разшири нашите познания за арените на римска Тракия.

II.2. ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ

II.2.1. ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА ОРГАНИЗАТОРИ НА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ

Деля гладиаторските игри на частни и официални. Първите са непериодични и незадължителни. Провеждат се във връзка с погребения или угощения, давани от знатни лица (включително от императора), а също и с цел печелене на обществена популярност. Трупане на политически капитал чрез тях е масова практика, особено през късната република. По принцип всеки римски гражданин, включително и магистрат, може да даде като частно лице гладиаторски игри, но след получаване на специално разрешение от сената с определено времетраене на зрелището и фиксиран брой гладиатори. Единствено императорите не са ограничавани.

Още през 65 г.пр.н.е. централната власт налага строг контрол върху частните гладиаторски зрелища. След поредица от все по-строги ограничения в това отношение Домициан (81-96) забранява на частни лица да притежават в Рим собствени гладиатори. Забраната не включва провинциите. По-малко сведения има за частни платени гладиаторски зрелища, организирани за парична печалба (munera assiforana), а не за чест (ob honorem). В 27 година дървен амфитеатър се срутва в град Фидене, Италия, защото мунерарият пуска повече зрители от допустимото, а и си спестява пари от строежа, гонейки висока печелба. В резултат хиляди са убити и ранени. Тогава сенатът определя минимум 400000 сестерции имуществен ценз за всеки организатор, за да спре активността на тепърва замогващи се хора (Scobie 1988, 227-228). Сенатското решение задължава и да се провери здравината на терена, където ще се издига временен амфитеатър. Този вид платени игри са споменати и в сенатско постановление от 177 г. (Oliver/Palmer 1955, 341), в което изрично се потвърждава стар разходен лимит до 30000 сестерции. Очевидно централната римска власт ограничава възможността за реализиране на голяма печалба от такъв род игри, защото лимитът за безплатните се движи от 30000 сестерции нагоре.

---

[119] **Кат. #15** ни информира за проведени ловни зрелища в Деултум.

Официалните игри се посещават безплатно. Провеждат се от магистрати и императори. Обикновено са задължителни (за длъжностното лице) и регулярни. Що се отнася до Рим, Август (27 г.пр.н.е. – 14 г. от н.е.) нарежда в 22 г.пр.н.е. преторите да ги организират само два пъти годишно с не повече от 120 бойци. При Клавдий (41-54) ги подпомагат квесторите. Окончателните дати на провеждане уточнява Домициан (81-96). Тези разпоредби важат и за провинциите. Член от споменатото сенатско постановление от 177 година задължава жреците на провинции да организират по време на едногодишния си мандат гладиаторски игри за своя сметка (Oliver/ Palmer 1955, редове 59-61). Тези жреци набират участници или с помощта на *ланист*, или купуват гладиаторите на своя предшественик. Сенатът подчертава, че последната сделка се извършва по цени, не по-високи от определените за самите ланисти, тоест бившият жрец не може да изнудва своя наследник по служба.

Заможно лице, произхождащо от днешен Наблус в Израел, дава гладиаторски игри със собствени („укротени от мен" – бел. моя) бойци в Томи (днес Констанца, румънско Черноморие) в качеството си на понтарх на града (два пъти) и вероятно на първожрец (Robert 1940, #41; Inscriptiones 1987, #188). Според Л. Робер за разлика от провинциалните първожреци градските не са задължени, но имат право да провеждат гладиаторски игри. При това той смята, че не всички муниципални първожреци имат тази привилегия (Robert 1940, 273, 275). В източните римски провинции, към които принадлежи и разглежданата в тази книга територия, гладиаторските игри са почти винаги свързани с култа към императора, като организатори са негови жреци и първожреци. Известните изключения произхождат от римски колонии: дуумвир в Антиохия Пизидийска (Мала Азия), друг магистрат (квинквенал) в Коринт, откриване на библиотека в Дирахий (днес Дуръс, Албания). Инцидентна проява са и гладиаторски игри, които първенец на илирийска Аполония провежда на погребението на своя загинал брат, който е офицер в римската армия. Тяхното семейство обаче е римско, а и градът се намира в периферията на елинистическия свят и твърде близо до Италия (Robert 1940, 267-271).

В някои италийски градове (Пренесте, Помпей) самите общини са собственици на гладиатори и организират с тях игри (Сергеенко 1964, 232). В източните провинции обаче гладиаторските битки не се включват между агоните на града, а сред литургиите на гражданите. Организаторът е лице, което поема разходите и предлага спектакъла на своите съграждани, тоест това е munus (Robert 1940, 267-268).

За известно време гладиаторски игри могат да организират и римските провинциални управители, но впоследствие Нерон (54-68) забранява тази практика (Grant 1967, 57).

По хронологични причини ще започна с надпис, открит в Атина (**кат. #10**). Научаваме, че тракийският владетел Реметалк[120] организира таврокатапсия. Очевидно това е Реметалк III, който дава това зрелище в отговор на избирането му за архонт-епоним на града. Въпросното представление е известно от дълбока древност в Тесалия. След като Цезар го въвежда в Рим, то получава широка популярност в целия елинизиран Изток през римската императорска епоха (Robert 1940, 318-319). Антични автори го описват подробно: конници преследват бикове, докато животните се изтощят, след което скачат в движение върху гърбовете им и като извиват с голи ръце вратовете им, хващайки ги за рогата, ги повалят. Упражнението е безкръвна демонстрация на ловкост, сила и бързина. То често съпътства гладиаторски и ловни зрелища. Това съвместителство потвърждава и паметник от Бизия (днес Виза, турска Тракия; Sayar 1983; първа половина на III век). Неговите релефи са второ известно за цялата Римска империя пластично изображение на таврокатапсия. Макар и малка, съществува вероятност римският гражданин Реметалк III да организира подобно зрелище поне в последната тракийска столица – Бизия.

---

[120] Известен ми е и друг надпис, в който един Реметалк е жрец и агонотет на учредени от него игри в чест на Август в Тесалоника (IG X, II, 1, #133). Допуска се, че това е Реметалк II (Тачева 1987, 87), а според издателите на надписа е боспорският цар Тиберий Юлий Реметалк (131-154 г.). В личен разговор М. Тачева сподели своите основателни доводи: първите две имена са възстановени хипотетично, тоест възможно е да пише Гай Юлий или дори да е именуван само Реметалк, още повече, че е титулуван като „династ"; в имената на останалите лица от надписа (ефебарх, гимназиарх и други) липсва очакваната за средата на II век романизация. С други думи е напълно възможно и в този случай да става въпрос за тракийски владетел, който е агонотет в Гърция. Двата надписа с Реметалковци оправдават допускане за организиране на игри с подобен

В повечето случаи първожрец, който организира гладиаторски игри, е разграничим в надписи по определението „ди хоплон" (Robert 1940, 24, 275):

Имената му в надпис от Августа Траяна (**кат. #1**) показват, че е римски гражданин от гръцки произход. Паметникът е датиран в края на II век (Robert 1940, 265, #31), но според името на първожреца надписът датира по-скоро от начало на III век и то след 212 година.

На този период принадлежат и надписи **кат. ##2, 3, 4,** отнасящи се до едно и също лице – Аврелий Терес, син на Скелес – с тракийски произход. В **кат. #4** е почетена и съпругата му Аврелия Марцела, дъщеря на Битиник – също с тракийски корен и аналогично определена като първожрица ди хоплон. Надписът на Марцела е издигнат от нейните родители, а не от града. Това поставя под съмнение възможността тя самостоятелно да е изпълнявала функциите на първожрица ди хоплон, тоест на организатор на гладиаторски игри, независимо от обстоятелството, че в елинизираните източни провинции, към които принадлежи и Тракия, ролята на жените-жрици е по-независима и жива, отколкото в романизираните западни области. Смята се, че жените-първожрици в друга източна римска провинция – Азия – дължат тази титла на своите влиятелни родители, а не на съпрузите си (Kearsley 1986), но в нашия случай е по-скоро обратното.

Богат авторитетен гражданин на Августа Траяна е и Марк Аврелий Азиатик (**кат. #7**). Той заема най-висшите за града обществени и религиозни длъжности: първи архонт, първожрец ди хоплон и жрец на богинята Рома. Култът към последната е един от символите на римската власт и е тясно свързан с култа към императора. Неслучайно Азиатик обслужва и двата култа. Той организира четири пъти гладиаторски игри именно като първожрец на императорския култ. Името му показва, че е преселник от Мала Азия. Неговата изключителна щедрост към новата му родина е повод за подставка с настоящия надпис, върху която стои негова статуя, най-вероятно разположена на форума или до построените с парите му сгради. Има още два надписа на Азиатик (Буюклиев/Шаранков 2007). Единият е метричен от Двуколонната стоа, в който Азиатик е наречен и „баща на отечеството", а в другия четем името на баща му Атюс (тракийско) и може би се споменава отново, че той е първожрец ди хоплон. Според представената информация етническият произход на Азиатик е вероятно смесен – азиатско-тракийски.

характер и в Тракия. До известна степен те могат да обяснят наличието в нея през I век на стригили, които са недвусмислено свидетелство за приобщаване на тракийската аристокрация към елинската физическа култура.

Септимия Сейте пък е първият случай у нас на първожрица ди хоплон, почетена самостоятелно, при това не от кого да е, а от зет си (**кат. #8**). Той е натоварен с това задължение от градската управа, която така спестява разноските по паметника. Най-вероятно Септимия Сейте лично финансира гладиаторски игри. Сейте е тракийско име, което насочва и към същия етнически произход. Надписът може да се датира след 212 година (едикта на Каракала) заради римското гентилно име Аврелий и най-вероятно преди 235 година (край на династията на Северите), защото името Септимия очевидно произлиза от номена на император Септимий Север.

Първожрец ди хоплон в Никополис ад Иструм (край село Никюп, Великотърновско) е Тит Елий Оклаций. Имената му насочват към римски корен (**кат. #33**).

Римляни са и Публий Хадрианий Салустий, и Тит Флавий Присциан, регистрирани като първожреци ди хоплон във Филипопол (**кат. ##87, 88**). Относно втория надпис се смята, че „свързването на *архиереус* ди хоплон с неокора на провинцията говори за едно по-широко значение на устройваните във Филипопол гладиаторски игри, свързани с културния живот на цялата провинция“ (Гочева 1982, 131). Филипопол обаче не е единственият град неокор в провинция Тракия. По същото време такъв е например и Перинт, съдейки по монетите му (Мушмов 1912, 261). Все пак Присциан е по-скоро първожрец на провинция Тракия, отколкото само на Филипопол, съдейки по титлата му тракарх. Налице са основания за приписване на общопровинциално значение на игрите, платени от Присциан.

Според изтъкнатия изследовател на гладиаторската проблематика Луи Робер *мунерарий* (munerarius) е и жрец, определен като φιλότιμος (щедър; Robert 1940, 276-280). Така са означени няколко първожреци:

Сред тях е Миниция Фирмина, която заедно с баща си Миниций (също първожрец) кани жителите на Никополис ад Иструм на ловни и гладиаторски игри (**кат. #30**). Двамата носят римски имена. Вероятно Миниция реално изпълнява задълженията си, както Септимия Сейте (**кат. #8**). Подобно семейство е регистрирано в град Ефес (западна Мала Азия) – родителите са първожреци на града, а дъщеря им – на провинция Азия (Kearsley 1986, бел. 25). Думата κυνήγια (**кат. #30**, ред 10) е преведена[121] като „лов с кучета“, но тя се използва като термин, означаващ ловно зрелище, *венацио*/venatio (Robert 1940, 310). Според Л. Робер използването на кучета в него е несигурно (Robert 1940, 325), но споменатият по-горе надпис с релефи от Бизия (турска Тракия) представя двама бестиарии, водещи на ремък по едно голямо куче (Sayar 1983, табло 13b). Възможно е следователно кучета да са пускани на арената и в други градове на римска Тракия.

Статуи на император Гордиан издигат в Никополис ад Иструм други двама „щедри“ първожреци – Антоний Феликс (**кат. #31**) и Публий Елий Мениан (**кат. #32**). И двамата имат римски имена.

Епитет „щедра“ носи и първожрица на императорския култ в Пауталия (днес Кюстендил; **кат. #63**). Засега надписът е единствено сведение за вероятно организиране на гладиаторски игри в града. Първоначално е датиран във втора половина на II век (Геров 1959-1960, 350). Но надпис от Филипопол/Пловдив разкрива, че нейният съпруг Публий Анций Терес е тракарх в периода 222-235 година (Sharankov 2007a, #8). Анции са романизиран знатен тракийски род, вероятно от района на Пауталия.

---

[121] Г. Кацаров в Известия на историческото дружество в София 4, 1915, 6.

В няколко други надписа мунерарият е наречен само първожрец или просто е запазена единствено тази част от титулатурата му. Всъщност при поканите първожрецът още не е станал ди хоплон и затова не е споменат като такъв.

Първожрец или първожрица канят одесосци на гладиаторски игри (**кат. #44**). Датата на провеждане е отбелязана съгласно римския календар.

Покана за гладиаторски игри (invitatio ad munera) е и **кат. #56.** Организатори са двама – първожрецът на Одесос Марк Аврелий Симон, син на Симон, и лице, чиято длъжност и пълно име не са запазени. И двамата са дарени с римско гражданство с Едикта на Каракала от 212 година. Вероятно Симон има елински/елинизиран произход. Игрите са насрочени за пролетта.

Първожрец и първожрица – вероятно съпрузи – канят жителите на Сердика на ловни и гладиаторски зрелища (**кат. ##71, 72**) в чест на тогавашни държавни глави. От втория надпис се разбира, че шоуто е планирано за есента. В първия текст е отбелязано, че игрите ще траят два дена, тоест колкото организирани в Никополис ад Иструм зрелища (**кат. #30**). Засега това е минимално времетраене за такива забавления в източните римски провинции. Обикновено те продължават три-четири дни в провинциите. В Рим са провеждани и над 100 дни (120 дни в 108/109 г.). По изключение броят на дните достига тринадесет в някои източни градове. Безпрецедентен случай остава продължителността на празник в Анкира (днес Анкара, Турция) – петдесет и един дни – независимо че включва както кървави, така и театрални представления (Robert 1940, 280-281). Такава смесена програма е регистрирана и в други римски центрове (Scobie 1988, бел. 8). Името на първожреца от **кат. ##71** завършва на –иан и най-вероятно е римско.

Според непубликуван надпис от Деултум – единствената римска колония в южна България – организатор със запазено римско име Секунд (преноменът и гентилното липсват) и неизвестна длъжност кани съгражданите си от името на управителя на провинция Тракия на ловни игри и борби с бикове (**кат. #15**). Това означава, че Секунд е принуден да заплати тези игри, поръчани лично от провинциалния управител, може би защото градът е колония. С такъв висок статус са само петнадесет селища на Балканите през римско време, три от които се намират на територията на България. Борбите с бикове са означени в текста като таврокатапсия, тоест безкръвни упражнения за ловкост и сила, описани при коментара погоре към **кат. #10.** Те са разграничени изрично в текста от стандартните ловни игри (venatio). Надписът е първо доказателство за гладиаторски игри в Деултум и за таврокатапсия на българска територия. Оцелялото изображение на конник с кожени предпазители трябва да се причисли към безкръвната таврокатапсия, при която ръцете на ездачите са свободни. В този смисъл прави впечатление, че конят е без юзда. Развятата му назад грива и изнесена напред глава показват, че животното е изобразено в бяг. Ездачът е в приповдигната позиция с изнесена назад дясна ръка, докато лявата е опряна върху коня. Предполагам, че венаторът се готви за опасен скок върху бик.

Надпис-покана информира гражданите на Филипопол, че в града ще бъдат проведени гладиаторски игри, които ще траят в продължение на поне три пълни дни (**кат. #90**). От трите имена при изображенията на гладиаторите е изцяло запазено само едно – Масхалис. То вероятно е не име, а прозвище на гладиатора – „осакатител". Не е сигурно, че името Флавий Монтан принадлежи на организатора-първожрец.

В следващите три фрагментирани покани не са запазени имената и длъжностите на организаторите. От първата (**кат. #55**) се разбира, че представлението е насрочено за април, а от втората (**кат. #57**) и третата (**кат. #73**) – за късна есен. В третия надпис ловните игри са обозначени[122] с термина κοντροκυνηγέσιον (контрокюнегесион), което означава, че бестиариите ще се борят с копие срещу дивите зверове на арената (Robert 1940, 312, 324). Леко ловджийско копие (venabulum – лат.) е основно оръжие на венаторите в амфитеатъра. Държи се с две ръце. Обикновено в основата на върха му има напречна преграда, която не позволява на прободеното животно да се доближи до ловеца. Същевременно използваният термин оповестява, че венациото включва (или се състои единствено от) битки между човек и животно – борбите само между животни се наричат „театрокюнегесия" (Robert 1940, 312).

От коментираните надписи следва, че всички[123] организатори на ловни и гладиаторски игри от изследваната територия са първожреци – някои на своите градове, а други на провинция Тракия. Косвено потвърждение за последните са **кат. ##2** и **3**, където лицето е „неокор като дете". Въпросните зрелища са организирани в чест на императора, тоест свързани са с неговия култ. Всъщност титлата архиереус (ἀρχιερεύς) обикновено означава първожрец на императорския култ, а не на дадено божество (Hellenica 11-12, 598, бел. 1). Сред регистрираните мунерарии има и жени. Тези изводи не излизат извън рамката на очертаната погоре картина на въпросните забавления в източните провинции на римската империя, към които принадлежи и днешната българска територия. Единствената особеност е фактът, че сравнително често първожреците-мунерарии са обозначени с израза „архиереус ди хоплон". Известни са ми още два такива примера, но и те произхождат от тракийски земи – остров Тасос (Robert 1940, #48) и Бизия (Sayar 1983). От Абдера в Тракия е познат надпис за един „филотимесаменос ди хоплон" (IAegThr, #68).

Териториално надписите, свързани с организатори, се разпределят така: шест от Августа Траяна (днес Стара Загора), по четири от Никополис ад Иструм (край село Никюп, Великотърновско) и Одесос (днес Варна), по три от Филипопол (днес Пловдив) и Сердика (днес София) и по един от Пауталия (днес Кюстендил) и Деултум (село Дебелт, Бургаско). Вижда се, че гладиаторските забавления са доста популярни във вътрешността на Тракия. Надписите с точна датировка сочат, че девет са от времето на Северите (193-235), четири са от втората половина на II век и два датират от управлението на Гордиан III (238-244). Макар и относителни, тези данни съвпадат с познатата картина за стопанското развитие на Тракия през императорската епоха – възходящо през II век (управление на Антонините), максимален разцвет в края на II – началото на III век (управление на Северите), криза след средата на III век. Римската власт провежда интензивна урбанизация във вътрешността на Тракия през периода втора половина на I – начало на II век, която дава плодове през следващото столетие. От средата на II век местните градски центрове са достатъчно стабилни икономически и улегнали организационно, за да си позволят чрез свои граждани да организират скъпоструващи, но силно желани гладиаторски игри.

Очевидно тези забавления траят обикновено два-три дни – доста кратка продължителност, съответстваща на все пак скромните стопански възможности на римска Тракия в сравнение с други римски провинции. Провеждат се през пролетта или късна есен.

Съдейки по запазени имена на част от организаторите, седем са с вероятен римски, трима – с възможен гръцки, трима – с тракийски и един със смесен (тракo-малоазийски) етнокултурен произход. Всички принадлежат на местния обществен елит – заемали са длъжностите първи архонт (висш градски магистрат), булевт (общински съветник), герусиарх (ръководител на *герусия*), тракарх (ръководител на тракийския койнон).

---

[122] Все пак това сведение не е съвсем сигурно, защото от въпросната дума са запазени само две букви.

[123] Длъжността на организатора на таврокатапсия в Деултум не е запазена в текста (**кат. #15**).

II.2.2. ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА ГЛАДИАТОРИ

Латинската дума gladiator означава „човек на меча", професионален фехтовач.

Участниците на арената се набират измежду (Вагалински 1991):

А. Осъдени престъпници (noxii)

Присъдата е да се бият с диви зверове (ad bestias) или като гладиатори (ad gladium). Законът предвижда това сурово наказание за грабеж, убийство, палеж, светотатство, бунт, дезертьорство. За светотатство се смята и неуважително отношение към императора и неговото семейство[124]. Присъдата е смъртна или за определен срок[125]. В първия случай осъдените се бият помежду си без предпазно въоръжение или се изправят голи или вързани срещу изгладнели хищници. Във втория – губят свободата си до изтичане на определения срок, през който трябва да се сражават на арената след предварително обучение в школа. За блестящи прояви в битките понякога публиката изисква предсрочно освобождаване на някои от тях. Ключови фигури при рекрутиране на noxii за арената са провинциалните управители за територията извън Италия и градският префект и преторианският префект в Италия и в Рим. Именно те продават осъдени на ланисти или мунерарии[126]. Първият случай на damnatio ad bestias датира от 168 г.пр.н.е. Тогава римският пълководец Павел Емилий смачква със слонове свои дезертьори въпреки победата[127] си над македонската войска при Пидна.

Б. Военнопленници (captivi)

Използват се постоянно, докато се организират такъв род зрелища. Съдбата на всеки един зависи от капризите на зрители, организатор, *ланист*, както и от личните му качества. Осъдени и военнопленници се охраняват строго. Някои предпочитат самоубийство пред публична агония. Философът Сенека Млади (4 г.пр.н.е. – 65 г. от н.е.) разказва за затворник-герман, когото обучават в школа за бестиарии. Рано сутринта[128] в деня на изявата му на арената той успява да се самоубие, като натиква с пръчка дълбоко в гърлото си тоалетна гъба (замества нашата тоалетна хартия), бидейки в клозета.

---

[124] Римската власт е толерантна към чуждите религии, но изпраща християни на арената срещу диви зверове, защото отказват да почитат императорския култ (равносилно на държавна измяна) и да носят оръжие (тоест да защитават държавата).

[125] Според някои учени срокът е три години на арената и още две в школата като помощен персонал (Вагалински 1991, бел. 2).

[126] Ноксиите са унизени и мъртви – телата на арената се проверяват с нагорещено желязо за евентуален живот и после се извличат с куки, за да се избегне контакт с оскверненото тяло. За сравнение, паднали с чест гладиатори от другите групи се изнасят на носилки.

[127] Тази победа слага край на древното македонско царство. Плячката е толкова голяма, че на римските граждани са опростени част от данъците. Въпросното гладиаторско зрелище е организирано в Амфиполис, Македония, в чест на тази победа. Любопитно е, че римският противник цар Антиох Епифан провежда в 167 г.пр.н.е. конкурентен тридесетдневен пищен мунус, а в столицата си Антиохия (в Сирия) създава национална гладиатура (Golvin/Landes 1990, 204).

[128] Ловните зрелища се провеждат сутрин, защото тогава е традиционното време за лов.

В. Роби

През I век всеки може да изпрати свой роб на арената, когато пожелае, като го продаде или заеме на ланист. В първия случай цената е 1000 денара. При наемане се плаща по 20 денара на битка, но ако робът бъде убит или тежко ранен, на собственика се изплащат 1000 денара. Хадриан (117-138) забранява да се изпращат роби на арената или в гладиаторски школи[129], без господарят да посочи основателна причина (провинение) за това си решение. При липса на такава робът може да откаже да стане гладиатор. Марк Аврелий (161-180) разширява забраната и спрямо набиране на бестиарии по този начин.

Понякога роби търсят спасение на арената от наказание, полагащо им се заради извършено тежко престъпление. Император Антонин Пий (138-161) нарежда такива бегълци да се връщат на стария им собственик, независимо от евентуалното им участие в гладиаторски или ловни игри.

За отлични изяви в амфитеатъра публиката може да изиска освобождаване на роба. Едва Марк Аврелий (161-180) обявява за невалидни такива решения на мунерария, взети под натиск на зрители, ако собственикът на съответния гладиатор не е съгласен.

Роб-гладиатор може и сам да откупи своята свобода. Според сенатско постановление от 177 година, важащо за цялата империя, в случай, че организатор предвижда парична награда за победители гладиатори, то тя трябва да бъде в размер на една пета от тяхната покупно-продажна цена, ако са роби. Според изтъкнатия римски юрист Улпиан (средата на II век – 223) роб може да предаде парите си на друго лице, което се задължава да му върне свободата, след като го откупи с тях от господаря му. Съгласно друг римски правист – Гай (130-180) – роб, който е освободен от арената, не може да получи римско или латинско гражданство, а попада в числото на така наречените дедитиции. Последните са изключени и при масовото даряване на римско гражданство с Конституцията на Каракала (212).

Г. Доброволци (auctorati)

Надписи върху погребални урни на гладиатори, открити в антична Салона (днес Сплит, Хърватия), показват, че част от тези освободени роби се връщат отново на арената, очевидно вече по свое желание. Като доброволци могат да се наемат и *либертини* без подобен гладиаторски стаж. Нерядко причина за такова опасно решение е желание на техния патрон.

В гладиатурата се наемат и свободни хора. Най-ранното сведение за такива в западните провинции датира от 14 г.пр.н.е. По закон договор, сключен между ланист и свободен римски гражданин, трябва да се одобри от народен трибун, който може да го анулира, ако прецени, че възраст и физическо състояние на кандидата не са подходящи за изяви на арената или ако изплатената му от ланиста сума е недостатъчна. Стремеж на централната римска власт е да ограничи приема на свободни хора в гладиатурата. Строги мерки се вземат срещу гладиаторски изяви от страна на представители на двете водещи съсловия – сенаторското и конническото[130].

---

[129] Освен големи императорски гладиаторски училища съществуват и множество частни школи из цялата империя. Собственик на такава, например, на остров Тасос е някоя си Хекатея, тоест жена-ланист (Golvin/Landes 1990, 159). Известни школи на Изток има в Кизик, Пергам, Анкира (в днешна малоазийска Турция).

[130] В 11 година Сенатът постановява, че конници, били се на арената, губят всички почетни права на своето съсловие. В 19 година Тиберий разширява забраната, като тя обхваща сенатори и конници, техните деца и внуци, и дори техните роднини. Предвиждат се строги санкции срещу провинилите се. Калигу-

Според решение на сената от 177 година (Aes Italica) при наемане доброволецът получава 2000 сестерции. При повторно постъпване в гладиатурата, след като веднъж е освободен от нея, сумата, която му се изплаща, не трябва да надхвърля 12000 сестерции[131]. Някой си Флама от Сирия се записва четири пъти в гладиатурата!

Смята се, че доброволецът се освобождава от нея след девет битки на арена. Мнозинството се записва за пари, а някои заради тръпка. При постъпване доброволецът като всички гладиатори полага клетва (sacramentum gladiatorum), че приема да бъде „горен, окован, бит и да умре от меч" – без последното все действия в разрез с достойнството на един гражданин.

Плутарх (около 46 – 127) ни информира, че вечерта преди спектакъла на всички гладиатори (дори на noxii) се дава обществена гощавка (cena libera), където всеки може да ги види. Вечерята е традиционна подготовка на жертвите (Kyle 1998, 82).

Всички гладиатори са infames, тоест опозорени хора без граждански права[132] съгласно Lex Aelia Sentia от 4 г. от н.е. Бивши гладиатори могат да притежават много пари и слава, но заедно с ланистите са на ръба на обществото. Според Августов закон освободените гладиатори и венатори получават статус на peregrini dediticii, тоест на мъже, които се предават на Рим, след като воюват с него. Те не могат да станат римски граждани, да правят или получават завещание. Триста години по-късно (около 300 година) друг закон (на Аркадий Кар) повелява, че свидетелство в съда от страна на гладиатор може да се приеме само ако е изтръгнато след мъчение. Според надгробен надпис от Сицилия гладиатор умира на 30-годишна възраст[133] след 34 битки, включващи 21 победи, 9 равенства и 4 загуби. Учени твърдят, че един гладиатор се сражава средно един-два пъти годишно. През това време има покрив над главата, осигурена храна и лекар, защото в него е инвестирано. На практика гладиатор може да се жени, да има деца, да завещава и дори да има свои роби. Ювенал (ок. 60 – след 127) съобщава, че деца на богати освободени гладиатори седят в театъра сред представите-

---

ла (37-41) потвърждава тези ограничения. След него сведенията за гладиатори конници или сенатори са много редки (Flaig 2007). Очевидно забраните постигат търсения възпиращ ефект срещу авантюристични римски аристократи, търсещи слава или пари на арената.

[131] За сравнение някои цени и доходи за периода средата на I – средата на II век: хляб от 5 кг – 5 сестерции; ястие в заведение – 2 сестерции; говедо – 800 сестерции; офицерска униформа – 220 сестерции; погребение – 180 сестерции; надгробен паметник – 12000 сестерции; голяма къща – 130000 сестерции; годишен доход на работник – 1500 сестерции; годишен доход на войник (милес – редник) от помощна част – 1000 сестерции; годишен доход на стотник (центурион) – 40000 сестерции; годишен доход на управител на провинция Горна Германия – 200000 сестерции; минимално имотно изискване за сенатор – 1000000 сестерции. Естествено тези цени и част от доходите варират в различните части на империята, но в общи линии дават добра база за ориентиране на читателя. По време на Римската република сестерцията е сребърна монета от малък номинал, а при Римската империя (след края на I в.пр.н.е.) е бронзова монета от голям номинал. Четири сестерции се равняват на един денар, който е най-популярната римска сребърна монета. Денари се секат от края на III в.пр.н.е. През II век от н.е. започва да се добавя мед, като в края на века нейният дял достига 50%. Затова търговците заменяли един стар за два нови денара.

[132] Към тази категория се включват и ланисти, актьори, престъпници, прахосници, длъжници. Атлетите са с по-висок статус.

[133] Средната продължителност на живота на гладиаторите съвпада със средната за цялата Римска империя – едва 20-30 години. Трима от всеки пет римски поданици умират преди да достигнат 20 годишна възраст. Оцелелите до 5-годишна възраст имат средно още 40 години живот (Kyle 1998, 113, бел. 75; Golvin/ Landes 1990, 174).

ли на второто по авторитет римско съсловие – конническото (Golvin/Landes 1990, 174). Но това са изключения, заострили перото (всъщност металния стилус/писалка) на прочутия римски поет-сатирик. Собственици застраховат скъпите си гладиатори срещу евентуална смърт или тежко нараняване. Изчислено е, че през I век около 20% от двубоите завършват с гибел на един от бойците, а през III век половината от двубоите са смъртоносни. Причина за нарастване броя на битките с летален изход се търси в развиване на вкус към смъртта у зрителите и в популяризиране на игри без право на пощада (Kyle 1998, 83-86).

На арената се появяват и жени. Първите гладиаторки са регистрирани в 63 г. при управлението на Нерон. Тацит (ок. 55 – ок. 120) споменава, че дори знатни жени се сражават в амфитеатъра. Петроний (неизв. – 56) пише за жена-еседарий, което подсказва, че и преди 63 г. има случаи на гладиаторки. Еседарии са гладиатори, биещи се на колесница. Тази категория се появява след окончателното покоряване на Британия в средата на I век. На острова римските легиони се сблъскват с воини-брити, качени на леки колесници – един е кочияш, а втори мята копия. Не е ясно дали и гладиаторите-еседарии се бият по двойки. Гладиаторките са особено популярни при управлението на Домициан (81-96). По време на игри в чест на Септимий Север жени-гладиаторки се сражават с такава ярост, ругаейки пътем аристократи в ложата, че предизвикват безредици. В резултат обезпокоеният император забранява в 200 година женски гладиаторски изяви (Golvin/Landes 1990, 169-170). В Британския музей се пази релеф от Халикарнас (днес Бодрум, ЮЗ Турция), представящ двубой между жени-гладиатори (Robert 1940, кат. 184, табло XII). Въоръжени са като тежка категория – колан и *сублигакулум*, *скутум* в лява ръка и къс меч в дясна, наколенник на ляв крак, дясна ръка с *маника* (manica). Нямат шлем, което е изключение, направено вероятно заради публиката, която вижда и голата им гръд, и лицата им. Техните гравирани имена са многозначителни и най-вероятно рекламни (гладиаторски, а не рождени) – Амазонка и Ахилия. Надпис над фигурите информира, че и двете са освободени след двубоя. Известни са случаи и на жени-венатори – такива например участват при откриването на Колизеума в 80 година, когато за един ден на арената са избити 5000 хищни животни.

Ще започна преглед на епиграфските данни за гладиатори от римска Тракия с надгробен надпис от Августа Траяна (Стара Загора; **кат. #5**). Починалият е изобразен като победител – често прилагана иконографска схема за такива паметници. Издателят го определя като секутор (Буюклиев 1971, 33). По-вярно е да се разпознае като тежковъоръжен гладиатор, защото е невъзможно по изображение да се разграничи секутор от мурмилон, провокатор или да речем хопломах. Носенето на нагръдник е често срещано у гладиаторите. Доскоро някои разчитат имена на починалия, въз основа на които се определяше етническият му произход. Всъщност в текста липсва информация за погребания. Възможно е да е била гравирана върху днес унищожената долна рамка на плочата. Между фигурата на починалия и палмовото клонче в дясната му ръка са врязани четири успоредни вертикални ивици, които могат да означават негови четири битки. Надгробието е издигнато от група хора, наречени скутларии. Терминът се извежда от латинската дума scutulum – малък щит – в смисъл на гладиаторска категория, биеща се с такъв, или на привърженици на тази категория (IGBulg V, 1997, #5584). Първото обяснение е приемливо, доколкото са известни подобни примери на гладиаторска задружност. От друга страна изправеният щит на гладиатора е наистина малък в сравнение със стандартния *скутум*. Малък щит е отличителен белег на гладиаторската категория „*трак*“[134], но тя има и два наколенника за разлика от боеца на **кат. #5**. Ако се приеме, че привърженици издигат надгробието, то убитият гладиатор е без близки и приятели – поне в Августа Траяна. Издателят датира паметника във времето на „Каракала или малко след това", тоест в начало на III век, въз основа на стилови белези (Буюклиев 1971, 34). Свързването му с гроба под него е несигурно.

---

[134] Изворите споменават две основни групи поддръжници в амфитеатъра: скутарии (scutarii), подкрепя-

Далеч по-информативно е надгробието на гладиатора Виктор Левака, родом от Тесалоника (Солун, Гърция), убит най-вероятно във Филипопол (**кат. #9**; Вагалински 2006). И той е представен като победител. Според шлема е тежка категория, тоест не е *рециарий*. Предметът в долния десен ъгъл е разпознат като подставка (Robert 1940, 94, бел. 1). Л. Робер се мотивира с подобно изображение от релеф, открит в Томи (днес Констанца, Румъния), но всъщност това е избитият щит на сражаващ се тежък гладиатор. Затова предполагам, че и в нашия случай е щит. Върху него е изобразено кученце. Фигура на това животно се среща сравнително често върху надгробни паметници на гладиатори (Robert 1940, 48)[135]. Известно е, че кучето се свързва с хтонични божества (Юрукова 1974, бел. 40), което оправдава присъствието му по тези плочи. Върху една от тях обаче е изписано име на кучето – Мурдон. Следователно е по-вероятно тези кучета да са реални приятели (питомци) на загиналите гладиатори. Върху надгробна плоча на рециарий в Смирна (днес Измир, Турция) дори са изобразени само кученце (явно традиционен спътник на гладиаторите) и тризъбец (отличителното оръжие на рециариите) (Pfuhl/Möbius 1977, 294). Птицата досега не е разпозната. Вероятно е алюзия за отвъдния свят. Такава е изобразена и върху надгробна плоча на гладиатор от категорията „трак", намерена в Ефес, западна Мала Азия (Robert 1940, #241) – разпозната е като кеклик (Pfuhl/Möbius 1977, 294). Поради своята етимология името на починалия – Виктор, тоест „Победител" – е най-вероятно псевдоним. Носят го и други гладиатори. Виктор е наистина левак, защото държи палмовото клонче в лява ръка. Такива са и гладиатори, които държат камата с лява ръка или щита с дясна, или наколенникът им е върху десния крак. В цялата римска империя са известни надписи на гладиатори-леваци. Те са неудобни противници, защото при двубой атакуващите оръжия на двамата са едно срещу друго, а не по диагонал. Такава ситуация е позната само за леваци, които редовно се сблъскват с многократно по-многобройните десняци. Сенека Стари (ок. 54 г. пр.н.е. – 39 г. от н.е.) пише: „едни се сражават най-добре с тежковъоръжени (хопломахи), други – с "*траки*", някои желаят да се състезават с леваци така, както други пък се страхуват" (Coleman 1996, бел. 16). Император Комод (180-192) е известен като опасен фехтовач-левак. Епитафията на Виктор е често коментирана. Според някои изразът „някой бог" предава жестокостта на Пинас, който убива Виктор в разрез с професионална етика, тоест можел и да не го прави (Hönle/Henze 1981, 82, 84). Всъщност въпросният израз предава фатализъм, отразен в редица гладиаторски епитафии. Тази е дело на много лош поет и въпросната дума „даймон" е банален поетизъм вместо съдба; идеята е да се омаловажи противникът и по този начин да се запази славата на гладиатора. Още император Август (27 г.пр.н.е. – 14 г. от н.е.) забранява гладиатори да се бият без победеният да има право да моли за пощада (munera sine missione). Знае се също, че решение, дали да бъде убит или пощаден повален гладиатор, се взема от публика и мунерарий, а не от победителя. В тези критични минути обикновено последният е възпиран от съдията. Възможно е, разбира се, ожесточен победител да убие противника си, без да му даде възможност да поиска милост. В този смисъл съм склонен да приема, че Пинас

щи мурмилони, и палмуларии (palmularii) – фенове на „траките" (Scobie 1988, 206). С кавички ще обозначавам гладиаторската категория, за да я разгранича от етникона.

[135] Виж и **кат. #24**.

е наречен „клетвопрестъпник" заради погазване на това правило. Вероятно то е негласно и скрепено с индивидуална клетва на членовете на една гладиаторска фамилия. От такива добри взаимоотношения между своите бойци е финансово заинтересован и съответният ланист. Документиран е и случай, в който гладиатор иска пощада, тоест признава се за победен, и в същото време неочаквано наранява смъртоносно победителя (Pfuhl/Möbius 1977, 294). Според друга версия (Попов 1975, 35) Виктор и Пинас „са били свързани с клетва да не умират за наслада на зрителите, но при някакъв двубой (между тях – бел. моя) Пинас ще се е съблазнил от допълнителната награда, която знатните давали на гладиаторите в двубой до смърт". Наивно е да се твърди, че гладиатори могат да се обвържат с такива неизпълними обещания. Двубои, при които е забранено помилване на победения, се обозначават с термина „апотомос", тоест обречени в жертва. В нашия надпис обаче липсват данни, че Виктор умира в такава схватка. Според Л. Робер името Пинас е илирийско, но в случая трябвало да се разглежда като прякор, изведен от латинското pinna, с което се обозначава перото върху гладиаторската категория „самнит" (Robert 1940, 298). Като доказателство Л. Робер посочва надпис от Помпей, където е споменат гладиатор с име Пина от категорията *„трак"* (Robert 1940, 110). Ала помпейският надпис датира от I век, когато перата са чести върху гладиаторски каски, съдейки по синхронни изображения. Перата обаче са много редки сред гладиаторски изображения от II-III век, откогато датира и асеновградската ара. Самата категория „самнит" изчезва най-малко като име още в началото на императорската епоха, тоест края на I в.пр.н.е. – начало на I в. от н.е. (Savi 1980, 29). Пинас се казва и рециарий, чиято надгробна плоча е открита в Амасия (Robert 1940, #76). А рециариите се сражават винаги гологлави, тоест едва ли и той има прякор „перо". Възможността и тежки, и леки гладиатори да носят един и същи прякор – „перо" в смисъл на лек, подвижен боец – е също трудно приемлива. Накратко, по-вероятно е нашият „клетвопрестъпник" да носи илирийското име Пинас, което насочва към възможен етнически произход. Обсъжданият пасаж от епитафията на Виктор Левака се тълкува и като свидетелство, че „между гладиаторите има договорни отношения, определящи кой срещу кого да се бие" (Gočeva 1981, 494), тоест гладиаторът има „право да издири сам своя противник за борбата" (Gočeva 1981a, 189). Липсват всякакви сведения за такива договорки. Определянето на двойките става чрез жребий и то публично (Grant 1967, 74). Името на отмъстителя – Полиник – е гръцко и поради своята етимология („Многопобеждаващ") е често срещан псевдоним в гладиаторската ономастика. Допуска се, че Пинас е убит в същите гладиаторски игри (Robert 1940, #305). Трябва да се отбележи, че чувството за другарство е много разпространено сред гладиаторите. Често надгробие е издигано от такъв приятел на убития, обикновено с пари на покойника, а по-рядко със собствени средства. Понякога цялата гладиаторска фамилия събира пари помежду си, за да помогне на свой другар да погребе подобаващо детето си (Robert 1940, 306) или за да издигне надгробна плоча на свой член (Robert 1940, #241; Garcia y Bellido 1960, #5). В конкретния случай арата е издигната от лицето Клавдий Талос с оставени от Виктор пари. Явно те не са малко, съдейки по вида, материала и прецизната изработка на надгробието. Талос е гръцко име. Смята се, че Клавдий също е гладиатор и приятел на убития (Robert 1940, #45). Надгробният паметник на Виктор Левака може да се отнесе към периода средата на II – началото на III век (евентуално края на II – началото на III век), от което време датират почти всички данни от българска територия, свързани с гладиатурата (Вагалински 1991а, 37, бел. 11).

В далечна Анкира (Анкара, Турция) загива гладиаторът Пейтерос, родом от римската колония Ескус (край село Гиген, Плевенско; **кат. #13**). Епитафията е едно от малкото сигурни свидетелства за местни гладиатори. Тя подсказва, че най-вероятно в Ескус също са провеждани гладиаторски забавления. Името на убития е гръцко. Стелата е издигната с негови средства от съпругата му Месения – гръцко име, произлизащо от град Месена в южен Пелопонес (Bechtel 1917, 554). Двата венеца, гравирани върху плочата, сочат, че Пейтерос е двукратен победител. Възможно е броят на двубоите, в които участва, да е по-голям, ако е помилван или не е излъчен победител в някой от тях. Интересно е, че не всяка победа на арената се удостоява с венец (Robert 1940, 295), а вероятно само най-впечатляващите, най-майсторските успехи. Във всеки случай Пейтерос си остава гладиатор с неголям опит и кратка кариера. От известните ми примери рекордът за източните провинции е двадесет и осем победи (Иасос в Киликия, Мала Азия, в залива на днешен Искендер, Турция; Robert 1940, 295), а за западните – осемдесет и осем победи (Помпей, Кампания, Италия; Robert 1940, 110). Прави ми впечатление, че надписите от западната половина на империята дават по-често гладиатори с дълга кариера в сравнение със сведенията за източния дял. Най-приемливо е обяснение, че в редица епитафии от елинизираните области, където по традиция релефът е по-важен от надписа, тези подробности просто не са отбелязани. В противен случай почти всички гладиатори от римска Тракия трябва да се обявят за новаци (tirones – лат.), което е малко вероятно.

В главния град на македонския койнон[136] – Бероя (днес Верия, Гърция) – е убит гладиаторът Сулпиций Мидий, родом от Пауталия (днес Кюстендил; **кат. #14**). Мидий се нарича и един рециарий, изобразен в мозайка на остров Кос (Robert 1940, 192). Името е гръцко. Възстановката му в текста е несигурна. Сулпиций е римско име, засега без паралели в гладиаторската ономастика. Паметникът е издигнат от друг гладиатор – Юлиан от Никея (Мала Азия). Може би преди гибелта си Сулпиций се сражава и на родна територия.

Рядко надгробни плочи[137] на рециарии представят починалия в атакуваща поза, както е изобразен погребаният в Дионисопол (Балчик) Деметрий (**кат. #16**). Името е гръцко и е често срещано. Така се казва и гладиатор, споменат в надпис от Амисос (Мала Азия; Robert 1940, #79). Споменатата жена с източното име Апфия е вероятно негова съпруга. Вероятното име на баща ѝ (Фанер) е гръцко. Това е и аргумент срещу твърдение (Robert 1940, 43), че жените на гладиатори никога не носят бащино име. Херма с опрян на нея щит е изобразена и в мозайки от Злитен (Либия; Hönle/Henze 1981, фиг. 8) и Реймс (СИ Франция; Robert 1940, 101, бел. 1), представящи арена с гладиаторски игри. Предполагам, че в тази среда Хермес се почита в хтоничен аспект и като водач на душите на мъртвите. Скулптиране на херми върху надгробни плочи е характерно за Тесалия, където надгробната формула гласи: „На Хермес Хтоний“ (Robert 1940, 45-46). Единствената аналогия – гладиаторска надгробна плоча с херма – произхожда също от тази северногръцка област (Robert 1940, #57, Лариса). Допустимо е Деметрий да е родом от Тесалия, още повече че тамошни гладиатори са търсени за участие в съседни територии (Robert 1963, 285). „Рециарий“ е лека гладиаторска категория, лесно разграничима по тризъбец и мрежа, които притежава. Нападателното въоръжение включва и кама. Боецът е винаги гологлав. Бие се само срещу тежковъоръжен противник. Прави впечатление, че в надгробни надписи на рециарии значително по-рядко се срещат примери за дълга кариера, отколкото в епитафии на тежки гладиатори, на които принадлежат и рекордите по брой на спечелени победи. Очевидно рециариите са по-уязвими – трудно се компенсира липса на защитни средства (освен кожен нараменник – galerus, лат.) с бързина и ловкост. От друга страна римското общества гледа на рециариите като на по-долна категория, като на страхливци и женствени, прави чрез тях намеци за хомосексуализъм и може би затова рядко изобразява победител-рециарий (Coulston 1998, бел. 103).

---

[136] Съюз на градовете в римска провинция Македония.

[137] Предположение, че тази плоча е част от фриз на сграда (Pfuhl/Möbius 1977, кат. 1246, фиг. 186), не е убедително.

В надпис от Еге (Еолида, западна Мала Азия; **кат. #20**) е споменат роб мурмилон, казващ се Битюс. Това е най-разпространеното тракийско име (Detschew 1976, 66; IGBulg I, 1970, 447) и не разбирам защо Л. Робер го отнася към гръцките имена (Robert 1940, 298, бел. 5). Неразрешим обаче е въпросът за родното място на тези мурмилони – в Тракия или в Мала Азия. В последната се регистрират често тракийски имена и през императорската епоха. Те принадлежат на местни траки и то не само във Витиния, но и в Пизидия и във Фригия (Robert 1963, 111-112, 114, 357, 360/бел. 3, 380). Във Фригия например през римската епоха има град, наречен Бриа (Sear 1982, карта 5), което е тракийска дума за град.

Подобна информация носи и епитафия от далечна Испания (**кат. #21**), гравирана в памет на гладиатор от тежката категория хопломах. Тя е неразграничима по изображения от други тежки гладиатори – секутор, мурмилон и други. Името на починалия не е запазено, но по латински модел е отбелязана народността му – от тракийското племе беси. Длъжен съм да направя уговорка, че често през императорската, а и късноантичната епоха „беси“ се използва като синоним на *„траки“*. Със своите двадесет победи хопломахът доказва още веднъж, че траките са отлични воини. Смята се, че е роб или освобожденец (Fol 1968, 249, #1086). В последения публикуван коментар към надписа са разпознати нови четири букви, въз основа на които се застъпва втората възможност – либертин/освободен роб (Garcia y Bellido 1960, #12). Надгробната плоча е датирана в I век (Fol 1968, #1086). Но е възможно лицето да е поробено по време на голямото въстание на бесите в 15-11 г.пр.н.е. Склонен съм да отнеса епитафията около новата ера.

Тракиец е и Телиф, който загива в Рим (**кат. #95**). Името му е гръцко (Bechtel 1917, 577). Надписът е датиран в първа половина на I век (Tumolesi 1988, 78, #88) или по-общо в I век (Fol 1968, #672; Ricci 1993, 157, T. 20). Но гладиаторската категория „самнит“ не се среща след управлението на Август (Сергеенко 1964, 232), когато е спомената за последен път от Хораций (Robert 1940, 65). Не познавам и гладиаторски надгробен паметник, който да е по-стар от управлението на Цезар. Затова приемам за по-оправдана датировка втора половина на I в.пр.н.е. – начало на I в. от н.е.

В Марцианопол (днес Девня) е погребан Смарагд (**кат. #23**). Същото гръцко име носят и други гладиатори (Robert 1940, #180; Garcia y Bellido 1960, #B). То изразява пожелание за богатство и блясък, и е псевдоним (Robert 1940, 301). Смарагд е убит чак в своята двадесета битка, което го прави гладиатора с най-дълга кариера в изследваната тук територия. Ако деветият двубой действително бележи почетния край на една гладиаторска кариера (Robert 1940, 42), то следва, че не може да е убит като гладиатор-роб. Вероятно е освобожденец. Според закона от 177 година цената на такъв първокласен боец варира според общата стойност на *мунуса* между 5000 и 15000 сестерции (Oliver/Palmer 1955, 329-335). Следва, че в Марцианопол се провеждат големи гладиаторски игри, чийто организатор не жали средства, за да наеме чрез ланисти видни гладиатори. Надписът е датиран във втора половина на II век (Геров 1952-1953, #750). Както отбелязва В. Бешевлиев (Бешевлиев 1952, 26), текстът на **кат. #23** „има поразително сходство“ с друг надгробен гладиаторски надпис от Лариса, Тесалия (Robert 1940, #56), което подсказва вероятно наличие на сборник с готови епиграми.

Вероятно в „града на Марциана“[138] умира неговият жител Марциан. Гладиаторското му име е Полиник[139] (**кат. #24**) – псевдоним, който носи и гладиатор от **кат. #9**. Глаголът πυκτεύω означава в буквален превод „боксирам се“, но често се използва и в гладиаторски надписи в смисъл на „боря се, сражавам се“. Същото се отнася и до думите πύκτης („гладиатор“ вместо „боксьор“) и πυγμή („гладиаторска борба“ вместо „бокс“) (Robert 1940, 16). Нужно е да се подчертае, че надпис **кат. #24** е в стихове, което предполага по-голяма свобода на изказа. Марциан/Полиник сменя две тежки гладиаторски категории – първо е секутор, а после става мурмилон. Както вече писах по-горе, „трак“ е единствената тежка гладиаторска категория, която може да се разпознае поради специфика във въоръжението. Известни са и други примери за преминаване на гладиатор от една в друга тежка категория – например Смарагд от Кадис (Испания) е мурмилон и хопломах (Garcia y Bellido 1960, #B). Много по-трудно е да се сражаваш и в лека, и в тежка категория, където оръжията и съответно тактиката на боя са различни. Марциал (ок. 42 – 101 или 104) пише за такъв талантлив гладиатор Хермес, който е добър и като рециарий, и като „трак“ (Golvin/Landes 1990, 168). Марциан има две победи (равенства?) като секутор, а като мурмилон – една победа (равенство?), следва загуба и накрая победа („участвах в отлична борба“) в родния Марцианопол. Причината за смъртта на Марциан е неясна. Във всеки случай той не умира на арената. Изображението върху плочата е стандартно за гладиаторски надгробни паметници. Релефът е изработен старателно. Фигурата е пропорционална, личи подчертан стремеж към уравновесяване на основната композиция. Издателите датират надгробието около 200 година въз основа на стилов анализ и палеографски особености. От друга страна един от съавторите и проучвател на гробницата, в която е преупотребена плочата, датира първата между 117 и 161 година (Ангелов 1988). Ако тази предварителна датировка е вярна, то надгробието и съответните гладиаторски игри в Марцианопол трябва да се отнесат към първа половина на II век. Палеографски обаче надписът датира най-рано от средата на II век.

Графит от Никополис ад Иструм (**кат. #29**) повдига въпрос, дали е възможно гладиатор да се дарява с гражданство поради свои впечатляващи победи на арената. Защото според издателя на надписа любимецът на никополци Валент (името е римско) е именно такъв случай. Как да се обясни тогава липсата на други подобни сигурни примери? Предложеното разчитане на надписа е съмнително[140].

Имена на трима гладиатори са запазени и в плоча-покана от Одесос (**кат. #56**)[141]. Вероятно и трите са прозвища. Пардос означава „пантера“, тоест набляга се върху ловкостта и свирепостта на гладиатора. Същото име носят и други гладиатори от двата дяла на империята (Robert 1940, 300, бел. 4). Тевкър е митологично име – по известния гръцки герой, безпогрешен стрелец с лък. В този смисъл прозвището е по-подходящо за гладиатор от категорията „сагитарий“ (Savi 1980, табл. 9, 48). Засега обаче тя е регистрирана само с един паметник и то от Италия. Името Лией също е митологично – така е наричан Дионис. То означава „развързващ, освобождаващ“[142]. И трите имена са гръцки. Изображенията на **кат. #56** са обичайни. Парчето плат, което държи *бестиарий*, е също известен прийом за дразнене и покриване главата главно на хищници (Robert 1940, 325). В нашия случай то се използва срещу бик подобно на съвременните тореадори. Мнението (Минчев 1974, 91) за бестиарий с шлем е спорно, не само защото е уникален случай в екипировката на ловците от арената, но и поради безполезността му срещу животни.

---

[138] Марцианопол носи името на Марциана – сестра на император Траян (98-117).

[139] Преводът на издателите (Angelov *et al.* 1998, 78) „Марциан, многопобеждаващият гладиатор“ е неточен, каквото е и твърдението им, че Марциан се бие четири пъти като секутор.

[140] Виж и коментар към **кат. #12** в точка II.2.3.

[141] Виж и точка II.2.1, коментар към същия паметник.

[142] Лией се споменава в житието на св. Димитър като най-добрия солунски гладиатор, който бива победен от подпомогнатия от светеца Нестор. Историята фигурира във всички жития. Ето една кратка версия (Менологий на император Василий II, 26 октомври): „Всеславният Христов мъченик Димитрий живя

Смята се, че запазеното окончание от име „-ос“ и цялото „Левкаспис“ принадлежат на рециария[143], изобразен на **кат. #58** (Минчев 1974, 88). В ненадгробните гладиаторски паметници обаче – какъвто е фризът – бойците носят по едно име, обикновено прякор. Следва, че окончанието се отнася до друг от изобразените. Що се отнася до цялото гръцко име, то означава в превод „носещ бял/блестящ щит“, тоест е неподходящо за рециарий. Левкаспис се нарича и един тежковъоръжен гладиатор, представен на мозайка на остров Кос (Robert 1940, #191a). На такъв принадлежи то и в разглеждания фриз. Приема се, че **кат. #58** представя три последователни фази на един двубой (Robert 1940, 54; IGBulg V, #5571). Релефът завършва вляво без фигура на противника на тежковъоръжения гладиатор. На това място горе личи добре профилирана рамка. Вероятно вляво има продължение на фриза, което застъпва тази рамка, използвайки я като сглобка. Само при такъв начин на свързване релефът и надписът (името, завършващо на –ос) ще се развиват плавно без загрозяваща вертикална цепнатина. Явно **кат. #58** е част от голям декоративен фриз на сграда в Одесос, където се провеждат подобни зрелища. Определено мисля, че изобразените двойки са повече от три върху целия фриз.

Надгробният паметник от гробището на село Маломирово, Елховско (**кат. #61**), е интересен главно със своето местонамиране – в радиус от 50 км наоколо няма известен римски градски център. Трудно е да се допусне, че плочата е взета от некропола на Хадрианопол (днес Одрин, турска Тракия, отстоящ на около 52 км), към чиято територия принадлежи местното антично селище. От последното са известни още два надписа от римската епоха (IGBulg III, #1797, 1799). В първия е споменато лице, чиито предци са дарени с римско гражданство при Флавиите (69-96), като палеографски надписът датира най-рано от средата на II век. Интересно е, че два от тези общо три надписи са метрични[144], което показва, че селището е значително и в него може да са се устройвали гладиаторски игри. Възможно е следователно **кат. #61** да принадлежи на неговия некропол. Напоследък в Елховско бяха археологически проучени богати тракийски погребения от римския период, които подсказват, че по това време районът има своите заможни жители, способни да финансират гладиаторско представление. Възможността загиналият да е погребан в родното си място, където е докаран тежко ранен или вече мъртъв, е по-трудно приемлива. Епитафията в стихове разказва, че гладиа-

---

при управлението на император Максимиан и беше от град Тесалоника; той беше благочестив и учител в Христовата вяра. Когато Максимиан пристигна в Тесалоника и научи за свети Димитрий, че е християнин, нареди да го заловят, и след като го измъчва, го затвори. Тогава Максимиан имаше един гладиатор на име Лией, и обичаше да се хвали с него, като казваше, че не може да се намери никой, който да победи Лией. Като научи за това, един младеж на име Нестор се въодушеви, отиде в затвора при свети Димитрий и получи подкрепата на неговите молитви. И така победи Лией и го уби. Максимиан се наскърби заради смъртта на гладиатора, и сетне, като научи, че виновник за смъртта е бил Димитрий, изпрати в затвора хора, които да го убият...“

[143] Твърдение (Тончева 1957, 216), че този рециарий носи шлем и „ботуши до над колената“, е неприемливо, защото рециариите са винаги гологлави (всъщност това е буйната му коса), а такива „ботуши“ не носят гладиатори.

[144] При метричното стихосложение се редуват дълги и кратки срички.

торът с гръцко име Телеф убива на арената своя противник Иасидат (също гръцко име, но четенето му е несигурно), но сетне умира от получените рани. Името Телеф е избрано по известния аркадски герой и син на Херакъл. Релефът е доста изличен, а и днес надгробието е изгубено. Но ако вторият вариант е верен (рециарий срещу тежък гладиатор и съдия), то каменоделецът скулптира популярна гладиаторска композиция[145].

Името на гладиатора от **кат. #74** е поводът да го включва в каталога. Освен че е гръцко (Bechtel 1917, 555; Robert 1940, 298, бел. 5), то и производните му показват връзка с дунавски области (Robert 1963, 345). Съществува възможност Истрос да произхожда от наша територия. Може би по подобен начин трябва да се тълкува когноменът Местос на гладиатор в надпис от Сицилия (Fol 1968, #948) и името Ефрат на гладиатор (вероятно Смирна, днес Измир Турция; Pfuhl/Möbius 1977, 294). Латинската дума palus бележи дървен кол (фигура), който замества спаринг-партньора на трениращия гладиатор или войник. Всяка гладиаторска категория или вид оръжие (секутор, „трак", хопломах, еседарий, мурмилон, рециарий, провокатор и т.н.) има във всяка гладиаторска школа йерархично подреждане на своите членове по *палуси* в зависимост от броя на техните победи (Grant 1967, 100; Robert 1940, 28-31). Отделните разряди/класове се обучават в различни зали. Като секутор първи палус император Комод, например, тренира в първа зала на школа в Рим. Като правило не се противопоставят гладиатори, които се бият за първи път (tirones; Robert 1940, 289). Надпис от остров Тасос разкрива, че това ограничение не се спазва стриктно (Robert 1940, #54). Известни са четири класа палуси, като Истрос принадлежи към най-високия първи в своята тежковъоръжена категория „трак". Последната разпознавам по три белега – малък щит, два наколенника и закривена кама – сред които най-характерен е първият (Robert 1940, #67-68).

Два основни въпроса поставя скулптурата от Първомайско (**кат. #75**): в какъв смисъл и към кого са употребени двете гравирани думи; какво е нейното предназначение. Започвам с първия. Епиптас се извежда от гръцкия глагол „удрям", „нападам", тоест „удрящ", „нападащ". Смята се, че е прякор на тежковъоръжения гладиатор вляво (Hellenica VII, 138), защото стои под него. Пулсатор е производно от лат. pulso „удрям, блъскам, чукам, правя впечатление, безпокоя, свиря на". Според Л. Робер „пулсатор" е новооткрито наименование на вид тежък гладиатор (Hellenica VII, 138). Мнението му се застъпва и в следващи научни изследвания (Hönle/Henze 1981, 218). Така и двете имена се приписват на тежковъоръжения гладиатор. Г. Михайлов също подкрепя такова тълкуване, „поради обстоятелството, че паметникът е издигнат в чест на едно лице" (Известия на Археологическия институт 17, 350). За мен такова е тежковъоръженият Епиптас, не само защото е победител. Неговата фигура доминира по размер и изработка над останалите две. Сцената е композирана така, че именно той привлича първоначалния зрителски поглед. Двете гравирани думи са производни на глагол с еднакво значение – „удрям" – изразен на гръцки и латински, но с гръцки букви[146]. Възможността да се срещнат в двубой гладиатори с точно такива имена е толкова минимална, че изглежда преднамерена. При това и двете имена не са регистрирани в гладиаторски надписи. Едва ли и гладиатори с коренно различна тактика – рециарият пробожда с тризъбец и оплита с мрежа, а тежкият удря и мушка с меча – ще носят еднозначен прякор „Удрящият". Дотук двете имена се свързват с тежкия боец. В следваща публикация Л. Робер допуска, че двете думи са гладиаторски имена, с обяснение, че гладиаторите са двама (Hellenica VII, 245). Звучи логично с оглед практиката на обозначаване на бойци по гладиаторски ненадгробни релефи – покани за игри, възпоменателни фризове за вече проведени такива. Но заради посочените предходни съображения не е достатъчно убедително. Приемам, че гравираните думи трябва да се тълкуват като „[Гладиаторът] Епиптас [от категорията] пулсатор". Мнението, че „пулсатор" принадлежи на треньор или органист (Герасимова-Томова 1987, 112, бел. 28; Геров 1945-1946, 36; Геров 1946-1947, 120), е незащитимо, защото: един треньор или съдия на гладиатори не свири на инструмент; глаголът pulso се прилага за струнни инструменти, а за орган се използва обикновено modulor. Твърди се, че сцената на **кат. #75** „представя подготовка за гладиаторски бой, изпълняван под такта на музика" (Тончева 1982, 16). Няколко популярни мозаични композиции информират, че музикалният съпровод се изпълнява по време на истинския бой (Hönle/Henze 1981, фигури 8, 40). Музикантите подчертават драматични момента в двубоя. Свирят на рог, тръба, а по време на Нерон (54-68) е включен и воден орган. Сред музикантите има и жени. Всъщност нашата скулптура представя края на двубой, когато победеният рециарий моли пощада от зрителите и мунерария, а арбитърът възпира ожесточения тежък гладиатор до момента на тяхното решение[147]. Подобна гладиаторска сцена между победител и победен съдържа каменен релеф, открит в Херсонес Таврически (Кримски полуостров). Откривайки паралели в **кат. #75** и в стела от Амисос, авторът го обявява за проконеско или западнопонтийско производство (Щеглов 1966, рис. 1, 102). Същата сцена обаче се среща в релефи и от западните римски провинции (Savi 1980, табло 19). Най-вероятно тя е композиционна схема, разпространена в цялата империя, въз основа на която едва ли могат да се определят производствени центрове. Според запазено име – Ксант – херсонеският фриз е определен като част от надгробен паметник на високопоставено лице (Щеглов 1966, 104). Със същата вероятност релефът може да краси обществена сграда, а самото име принадлежи без съмнение на един от изобразените гладиатори. Плочата от Амисос е разпозната като надгробна според девет редов надпис (Robert 1940, #79). Краткият текст на **#75** обаче не позволява подобно категорично идентифициране. При това посочените примери нямат третата фигура на съдия. За съжаление релефът на коментираната по-горе плоча от село Маломирово (**кат. #61**) остава несигурен като сюжет. Така нямам достатъчно аргументи за определяне на татаревския паметник като надгробен. Наименованието на местността, в която е открит – Аязмото – показва, че там има минерален извор (от новогръцкото ἁγίασμα), а според Иван Велков – и светилище на нимфите (Велков 1940-1942/1943, 216). От същото място произхожда и оброчна плочка на „вслушващите се" Зевс и Хера (IGBulg III, #1453). Но определянето на кат. **#75** като посветителен дар остава несигурно: липсват аналогични примери[148]; патрони на гладиаторите са Арес, Нике и Немезида, а не нимфите; липсва задължителният посветителен надпис. Въз основа на стилови белези кат. #75 е датиран в края на II – началото на III век (Robert 1940, 118).

---

[145] Виж по-долу **кат. #75**.

[146] Би могло, разбира се, да се открие известна разлика: „епиптас" е по-скоро „който поваля, събаря, спъва", т. е. евентуално прозвище на гладиатор, разчитащ по-скоро на по-добра техника, отколкото на сила; „пулсатор" е „който удря, блъска, бие", тоест залагащ на мощта си. Едва ли обаче леко въоръженият рециарий ще разчита на груба сила, а тежковъоръженият ще набляга на техника в двубой с него, както би следвало според мястото на гравиране на двете думи – виж фиг. 75.

---

[147] Обикновено мунерарият се съобразява с желанието на зрителите, защото една от целите му е трупане на обществен авторитет. Но само негова заповед определя съдбата на победения: „Да бъде пуснат/пощаден!" („Stans missus!") или да умре („Iugula!", „Убий, заколи!"). Понякога битката е зрелищна и равностойна. Тогава и двамата бойци остават живи. Например в 117 година на постумния триумф на император Траян се срещат двама новаци (tirones) – свободният гладиатор М. Антоний Екзох и императорският роб Аракс. След забележителна битка без изход и двамата са обявени за stantes missi. Седем дни по-късно Екзох участва в нов равностоен двубой и отново получава живота си (Golvin/Landes 1990, 194-195). При забележителна победа спечелилият получава освен възнаграждение и венец. Случва се противниците да се убият взаимно, както правят провокаторът Нимферос и мурмилонът Калиморф в Пергам, днес Бергама в Турция, СЗ Мала Азия (Hellenica VIII, 335).

Във Филипопол загива гладиатор с гръцки прякор Феропс (**кат. #76**). Името на вдовицата, която поръчва паметника със средства на Феропс, е често срещано сред роби. Издателят предполага, че тя е либертина, а съпругът – „свободен, пълноправен гражданин" и „гладиатор-професионалист" (Балканска 1965, 33). Засега ще отбележа, че двете определения за Феропс са взаимно изключващи се. Плочата е датирана по стилови особености в края на II – началото на III век (Балканска 1965, 34). Изобразяването и на съпругата е рядък случай за гладиаторски надгробни паметници.

В най-големия град на провинция Тракия среща смъртта и рециарият Фламеат, родом от град Перга в областта Памфилия (южна Мала Азия; **кат. #77**). Подобно на Истрос (**кат. #74**) той също е първи клас/палус сред рециариите в своята школа. Фламеат се нарича и друг рециарий, също първи клас, убит в Бероя (днес Верия, Гърция; Robert 1940, #16). В епитафията му е отбелязано изрично, че неговото „предишно", тоест рождено име, е Зосим[149]. Вероятно и боецът от Перга носи прякор, означаващ „пламенен". Обстоятелството, че и двамата Фламеати са рециарии, подсказва предпочитание към това име от страна на тази лековъоръжена гладиаторска категория. Надгробието е поръчано от съпругата с латинско име Гайане. Досега не е изтъкван фактът, че текстът заплашва с глоба в полза на градската хазна всеки осквернител на гроба. Такава санкционираща клауза съдържат още шест гладиаторски надгробни надписа от източните провинции (Robert 1940, #16, 106, 107, 285, 292, 296)[150]. В три от тях погребаният е „първи клас" подобно на Фламеат, а един има шест победи зад гърба си. Следователно всички те са гладиатори, оставящи известна сума в наследство. С част от нея вероятно се заплаща и такса при депозиране в градския архив на документ за глобата. Подобно на Феропс (**кат. #76**) и Фламеат е определян като „свободен професионалист" (Gočeva 1981a, 190; Gočeva 1981, 495). Сумата обаче е много малка в сравнение с други надписи[151], а и не се предвижда глобата да постъпи в провинциалната каса (фиск), както е в останалите надписи – все признаци за ниския статус на Фламеат, който вероятно не е свободен доброволец.

И собственото, и гладиаторското име на тежкия боец от категория секутор, убит в Лариса, са гръцки (**кат. #153**). Гравираните венци и палмови клончета показват, че е трикратен победител, а епитафията уточнява, че принадлежи на най-висшия първи разряд (палус) на своята категория. Очевидно Феб е опитен боец, заработил достатъчно пари, с които неговите „мили другари" гладиатори му издигат скъпа надгробна плоча. Професионалната му кариера включва битки в родната му Мала Азия (провинция Азия), в интересуващата ни Тракия, в Македония, за да завърши в столицата на Тесалия – Лариса. Вероятно надписът отразява движението му от запад на изток.

---

[148] Кат. #135, точка II.4.2, също е намерен в светилище.

[149] Подобен е случаят и с Марциан/Полиник от **кат. #24**.

[150] Подобна заплаха е гравирана върху саркофаг на гражданин на Никея (Мала Азия), погребан във Филипопол: „Нека никой да не отваря саркофага или да полага някого в него, защото ако някой посмее да го направи, ще плати глоба... И също моля Аполон Кендрисийски да унищожи напълно всеки, който отвори или купи саркофага" (IGBulg III, 1, #998; Sharankov 2007). Подобни текстове за глоби има и в други надписи от Филипопол (IGBulg III, 1, ##992, 993, 994, 995, 996, 1000, 1007).

[151] Все пак текстът е повреден и пред „500" би могло да има цифра.

Във Филипопол е открито надгробие и на бестиарий (**кат. #78**), тоест на борещ се с животни на арената ловец. Като синоними се употребяват венатор, териомахос, кюнегос. Бестиариите имат свои школи (най-известната е в Рим до Колизея) и организации. Различават се от гладиаторите и по облекло, и по въоръжение. Носят набедрена препаска с широк колан или къса *туника*, гологлави са (рядко с шапки), обуват по изключение кожени панталони и ризи или омотават крайниците си с кожени ленти. Основно оръжие е лекото ловджийско копие, по-рядко тризъбец, дървена палка, камшик, ласо. През късната античност (IV-VI век) стават популярни опасни акробатични номера с раздразнени хищници. Бестиариите имат по-малък обществен престиж от гладиаторите. Любопитен довод в това отношение е епитафия на някой си Хризомал (Robert 1940, #81). Той започва кариера като бестиарий, за да загине в Никея (Мала Азия) като рециарий. Епитафии на венатори са много редки. Засега **кат. #78** е единствено сигурно доказателство за провеждане на ловни игри във Филипопол. Други две епитафии на бестиарии са намерени във Филипи (Северна Гърция; Robert 1940, #25) и в Томи (днес Констанца, Румъния; Inscriptiones 1987, #340/176). Сабин е римско име. Очевидно съпругата му Зоя (името е гръцко) наследява достатъчно пари, за да поръча саркофаг.

От гравираните някога имена на гладиатори върху покана за игри във Филипопол (**кат. #90**; виж и по-горе точка II.2.1) днес се чете само гръцкото Масхалис. То означава „Осакатител" и очевидно е прякор.

Сред запазените имена на гладиатори, произхождащи от или погребани в Тракия, липсват тракийски. Такова е Битюс (**кат. #20**), но той може и да е малоазийски трак. Останалите бойци носят гръцки и римски имена и прякори. Зад част от тях стоят и траки, съдейки по **кат. #95**. Като трак е определен и гладиаторът от **кат. #21**. Заради тези примери ще разгледам мястото на траките в гладиатурата (Вагалински 1996, 246-251). Най-ранното сведение се отнася до прочутото въстание на Спартак. То избухва през 74 г.пр.н.е. Антични автори – най-вече Плутарх (ок. 46-127) и Апиан (ок. 100-170), Флор (I-II век), Евтропий (IV век) – оставят ценни сведения за него. От гладиаторската школа в Капуа (днес Санта Мария ди Капуа Ветере, Италия) избягват 64 гладиатори, повечето от които са траки и гали. Самият Спартак е бивш римски военнопленник от тракийското племе меди, населяващо средна Струма. Добре обучените гладиатори жънат победи над редовни римски части. Пленени са бойни знаци на пет легиона и двадесет и шест кохорти[152]. На погребенията на свои паднали другари Спартак принуждава римски пленени воини да се сражават до смърт като гладиатори. Армията на Спартак достига 60000 души. Въстанието е смазано след разцепление сред бунтовниците и с цената на девет римски поражения за три години и усилията на десет легиона. Спартак и повечето от хората му загиват през март 71 г.пр.н.е. в решителна битка край река Силарий в Апулия, Южна Италия. Шест хиляди от оцелелите им другари са разпънати за назидание на пътя между Капуа и Рим. Споменът за Спартак е жив и през IV век от н.е. Хораций споменава за 28-27 г.пр.н.е. прочут в Рим гладиатор с тракийско име Битус. Мащабната поява на гладиатори траки през I в.пр.н.е. е резултат главно от военния им съюз с понтийския цар Митридат VI, при чиито войни с Рим (89-63 г.пр.н.е.) попадат в плен[153]. Тракийски пленници се изпращат масово на арените до началото на I век от н.е., когато тракийските земи са постепенно покорени и организирани в римски провинции. След новата ера обаче липсват сигурни данни за гладиатори траки в западните провинции. Тяхното и това на галите място в амфитеатрите се заема от военнопленници с друга етническа принадлежност – брити, маври, негри, сармати, евреи, етиопци и най-вече германи. Последните присъстват в гладиатурата на западната половина през цялата императорска епоха. Явно, римските власти не желаят по-нататъшно обезлюдяване на новопокорена Тракия, лишаващо ги от ценна работна ръка, данъкоплатци и най-вече войници. Любопитно е, че траките, които се славят от Омир до VI в. от н.е. с отлични физически качества и военна годност, не проявявят изявено желание за доброволно постъпване в гладиатурата – дори ако се има предвид, че мнозина от тях са етнически неразграничими зад римски и гръцки прякори, подобно на **кат. #90**. Същото не може да се каже за гърците, които са регистрирани често като гладиатори и в източните, и в западните провинции. Причината трябва да се търси не толкова в утвърждавано от някои схващане за авантюристичен елински дух и носталгичен характер на траките, колкото в икономически обстоятелства. През II-III век, когато датират по-голяма част от гладиаторските паметници в източните провинции, стопанското развитие на Тракия е възходящо и то с непознати по-рано темпове. Тракийското население е пълноценно трудово ангажирано. Активната възраст на мнозина траки преминава в римската армия, особено след управлението на Хадриан (117-138). По същото време в континентална Гърция се наблюдава известен икономически застой. Стопански сътресения преживяват и някои цъфтящи през елинизма градове в Мала Азия. Част от техните жители вероятно търсят изход в опасното, но добре платено гладиаторско поприще. През I – начало на II век в западните провинции и особено в Рим се появяват масово като гладиатори родствените на траките даки. Те са военнопленници от войните с царството на Децебал (северно от Долен Дунав). Една от четирите императорски школи за гладиатори в Рим дори е наречена „дакийска“. След тринадесет успешни двубоя в Салона (днес Сплит, Далмация) загива дакът Амабилис. И той, и Битюс (**кат. #20**), и бесът в Испания (**кат. #21**) имат солиден стаж на арената, потвърждаващ добрите бойни качества на траките. Двадесетте победи на беса са рядко успешна кариера. Забележително е, че нито един от споменатите гладиатори траки не принадлежи на тежката категория „трак“: Амабилис е секутор, Битюс (**кат. #20**) е мурмилон, Телиф (**кат. #95**) е самнит, а бесът – хопломах (**кат. #21**). Фактът оборва увлечение да се тълкуват етнически примери на „траки“. Спори се, кога се появява категорията „трак“ – по време на войните с Митридат VI (89-63 г.пр.н.е.) или още през III в.пр.н.е. Застъпвам първото мнение. Името на тази категория, спомената за пръв път от Цицерон (103-43 г.пр.н.е.) трябва да се свърже със споменатото масово изпращане на тракийски военнопленници на арените в Италия. Категорията се запазва до края на гладиатурата. Единствено „тракът“ се различава лесно сред другите тежковъоръжени гладиатори по наличие на два наколенника (а не един), малък щит (най-характерен белег) и къс крив меч. Привърженици на по-късно създаване на категорията смятат, че малкият щит е тракийският принос в нея. Възниква въпрос, защо не е пелта, тоест със сърповидно-лунообразна форма. Последният се утвърждава в публикации като типично тракийски. Плутарх обаче описва другояче въоръжението на тракийските съюзници на македоните в битката при Пидна (168 г.пр.н.е.): „Първи настъпвали тракийците, от чийто вид Назика (римският пълководец Публий Емилий Назика – бел. моя), както сам казвал, се изплашил най-много. Те били снажни мъже, въоръжени със светли и блестящи големи щитове и набедреници,

---

[152] През 107 г.пр.н.е. римският пълководец Гай Марий започва военна реформа, след която 1 легион = 10 кохорти = 33 манипули = 66 центурии (стотни).

[153] Понтийското царство е разположено в СИ Мала Азия по южния бряг на Понт Евксински (Черно море). Възниква през 301 г.пр.н.е. и съществува до 63 г.пр.н.е., когато е покорено от Рим. Населено е с кападокийци и малко перси. Преди разгрома му контролира за кратко време северния и западния бряг на

Черно море.

отдолу облечени с черни хитони, а на дясното си рамо размахвали издигнати нагоре тежки, железни ромфеи“ (Aem. Paul., 18). Смятам за по-вероятен тракийски принос в тази гладиаторска категория закривения дълъг нож (sica – лат.). С такъв тракийски наемник убива в битка в 130 г.пр.н.е. римския консул П. Лициний Крас; със *сика* се самоубива дакийският владетел Децебал в началото на II в. от н.е., за да не попадне в римски плен; сика носят и даките, изобразени по триумфалната колона на покорилия ги император Траян. По някаква причина в арсенала на „траките“ не е включено може би най-типичното тракийско оръжие – ромфеята[154]. Ромфеи държат сражаващи се с римляни траки/даки (брадати, с шапки като на днешните албанци, някои са голи до кръста), изобразени върху Траяновия трофей (римски паметник на победата от началото на II век) при Адамклиси, румънска Добруджа (фигури II.2.2/1, 2). Някои допускат, че шлемът във форма на така наречената фригийска шапка е типичен за „траките“. Действително са известни такива примери (фиг. II.2.2/3). Знаем и че през V-III в.пр.н.е. тракийците употребяват подобни шлемове. Но в редица примери гладиатори „траки“ носят друга форма или пък фригийски тип стои на главата на боец от друга тежка категория. Рисковано е, следователно, да се утвърждава връзка между тракийски шлемове от V-III в.пр.н.е. и шлемовете на „траките“ от I в.пр.н.е. – IV в. от н.е.

Двама гладиатори от точка II.2.2 са родом със сигурност от наша територия: Пейтерос е от Ескус (**кат. #13**), а Сулпиций Мидий – от Пауталия (**кат. #14**). Загиват вън от Тракия. От римската колония Апри (днес Инеджик, турска Тракия) произхожда гладиаторът Дионисий (Robert 1940, #296). Четирима бойци идват от континентална Гърция и Мала Азия: Тесалоника (Солун, Гърция; **кат. #9**), Тесалия (?, **кат. #16**), Перга (**кат. #77**) и Кизик (**кат. #153**). Вероятно сред тях има мъже от елинския етнокултурен кръг. Във Филипопол загива гладиатор с илирийското име Пинас (**кат. #9**). Възможно е да е илир. През III век в Томи (днес Констанца, Румъния) загива рециарият Скиртос Дакесис (Inscriptiones 1987, #344). Едни румънски учени го обявяват за илир от Дакия (Vulpe/Barnea 1968, фиг. 82). Други също признават Скиртос за илирийско име, но интерпретират Дакесис (= лат. Dacensis) етнически (сиреч „Дакът“), а не териториално (Inscriptiones 1987, 308). Останалите наши гладиатори са без отбелязан териториален произход, а гръцките им или римски прякори не позволяват етническа интерпретация на бойците. Пауталиецът Сулпиций Мидий (**кат. #14**) и Клавдий Талос (**кат. #9**) са може би елини/елинизирани.

Участието на гладиатори „чужденци“, включително на утвърдени майстори на меча (**кат. ##23, 77, 153**), говори за финансова мощ на местните мунерарии. Тези щедри прояви на локални първенци са отражение на стопански подем в Тракия през II-III век и особено средата на II – средата на III век, откогато датират точно датираните паметници. В българската научна литература масово се използва изразът „пътуващи гладиатори“ в смисъл на „свободни професионалисти“. Създава се погрешно впечатление, че те сами организират своите прояви на арената, тоест единствено за своя сметка. Доброволецът сключва задължително договор, и то с ланист, а не с организатор. Ланистът определя, къде ще се бие гладиаторът. Правилно е да се говори за пътуващи ланисти, водещи свои гладиаторски групи („фамилии“). На такъв ланист император Вителий (69 г.) продава своя любимец Азиатик (Светоний 1981, 278). От друга страна римската власт контролира пътуванията на своите поданици. Естествено, макар да имат сурова вътрешна дисциплина, гладиаторските фамилии се следят особено ревностно в това отношение – споменът за Спартак е жив и в края на IV век, а последният известен ми гладиаторски бунт е от края на III век. Императорът се бои както от безредици, така и от евентуални претенденти за властта. Затова около 200 година се забранява на провинциални управители да транспортират гладиатори вън от своите провинции, освен ако имат специално императорско разрешение (Grant 1967, 57). По-ранен закон ги задължава да набират гладиатори само от поверените им области (Friedländer 1910, 54). Затова съм озадачен от многото примери за гладиатори, които загиват далеч от родните си места, в други провинции – както се казва „цар далече, бог високо". В тази връзка е интересна епитафията на споменатия гладиатор Дионисий от Апри (днес Инеджик, турска Тракия), който се удавя в Пропонтида (Мраморно море). При това изрично се отбелязва, че веднъж се спасява от подобно премеждие. Очевидно Дионисий „гастролира" със своята фамилия неведнъж на арените в Тракия и Мала Азия. За съжаление неговата и на Фламеат от Перга гибел (**кат. #77**) не могат да се датират точно, тоест да се съотнесат спрямо забраната от около 200 година. Но смъртта на Виктор от Тесалоника (**кат. #9**) може да се отнесе преди тази дата. Участието във Филипопол на външни за провинция Тракия гладиатори може, разбира се, да се обясни с вероятното посещение на император Каракала през 214 година. Това не е отговор на всички аналогични примери в империята, но несъмнено големи празници в чест на императорски визити са едно от обясненията за тази „въртележка" от чужди и местни гладиатори.

---

[154] Ромфеята е дълъг, закривен при върха меч, който се държи с две ръце; за него виж Колев 1985. Общо за двете тракийски оръжия с извито острие (дълъг нож/сика и меч/ромфея) виж Ristoiu 2007.

Какъв е социалният произход на гладиаторите в Тракия? С най-съществено значение за отговора са епитафии на бойци, отбелязани в тях само с едно име[155]. Тези надгробия преобладават количествено в цялата Римска империя и в частност в Тракия. Луи Робер налага теза, че в източните провинции те принадлежат на свободни хора, „имащи жена и парцел, които им осигуряват погребение с парцел и плоча с релеф и епиграма" (Robert 1940, 287, 296). Това мнение заляга като постулат в българската историческа наука, а добива и общоимперска териториална валидност (Hönle/Henze 1981, 81). Отделни учени (Savi 1980, 48) продължават да поддържат извода на Л. Фридлендер (Friedländer 1910, 48) за незначителен дял на участие на свободни хора в гладиатурата, тоест не приемат тезата на Л. Робер за тяхното масово излизане на арените в империята. Тези изследователи обаче не изказват никакви контрааргументи. Затова ще коментирам всеки довод на Л. Робер.

В Кордова, Испания, е открит надгробен надпис на гладиатор, където изрично се отбелязва, че починалият мурмилон Фауст е роб от Александрия (Египет), а паметникът му е издигнат от неговата съпруга Аполония. Надписът датира от ранноимператорския период (Нерон, 54-68), когато не може да се говори за подобрено отношение към робите. Неслучайно и жените на въпросните гладиатори с едно име в източните провинции (включително и в Тракия) носят като правило само едно име. Липсата на патроним сочи техния робски или освобожденски статус, което косвено подсказва за такава социална принадлежност поне на част от съпрузите им. И обратното – когато починалият гладиатор носи имена на свободен човек, то и съпругата му има бащино име (Вагалински 1991, 31).

В точка II.2.2.В бе посочено, че и роб-гладиатор има санкционирана възможност за лични спестявания. Така отпада и вторият довод на Луи Робер.

Що се отнася до правото на нормално (редовно) погребение, тоест в лично предназначен и обозначен парцел, известни са и други надгробни надписи, в които убитият гладиатор е изрично окачествен като роб или освободенец (Вагалински 1991, 31, бележки 27 и 28). Посочените примери на гладиаторски епиграми произхождат само от западни провинции единствено поради обстоятелството, че за разлика от своите източни съответствия в тях се набляга върху кариерата на боеца (възраст, социална и етническа принадлежност, брой на двубои и победи), а не върху художественото оформяне на надгробния текст и релеф. Според надпис от антична Сасина (днес Меркато Сарачено, Италия) три категории хора се изключват от нов некропол на града – самообесилите се, практикуващите неморални професии и гладиаторите (Вагалински 1991, 31, бел. 29). Липсва каквото и да е уточняване на социална принадлежност на последните. Вместо това наредбата оставя широка възможност за прецеденти – тялото на убит гладиатор може да се погребе почтено по желание на негово семейство, собственик, колеги, приятел или почитател. На практика това обезсилва ограничението за гладиатори. Излиза, че и последното съображение на Л. Робер е несигурно[156].

---

[155] Нужно е да се отбележи, че в метричните епитафии е обичайно да стои едно име на починалия независимо от неговия социален произход, защото пълните имена много трудно се вместват в стихове.

Луи Робер тълкува единственото гладиаторско име върху въпросните надгробия като прякор/псевдоним за арената. Мотивировката обаче не обяснява примери на гладиаторски епиграми от източни провинции, където покойникът носи три или две имена, издаващи свободен човек (Вагалински 1991, 31, бел. 31; **кат. ##9, 14**). Смъртта е последна, обикновено непропускана възможност за социално разграничаване. Истинското име на секутора Полиник е Марциан (**кат. #24**). В гладиаторска епитафия от Бероя (днес Верия, Гърция) е подчертано, че погребаният се казва „Фламеат, преди Зосим", а в **кат. #153**, че погребаният заменя първоначалното си име Лагенес с гладиаторското Феб. Същевременно в епиграма от Тесалоника починалият гладиатор е представен както с имената си на свободен човек (Никифор Сунет Лакедемонецът), така и със своя професионален прякор (Нарцис). Очевидна е разликата в непрофесионалното именуване на трима гладиатори – Марциан и Зосим срещу Никифор Сунет Лакедемонецът – произтичаща от техния различен социален произход (Вагалински 1991, 31, бел. 32 и 33). Направеният коментар показва необходимост от преоценка на тезата за социалния корен на гладиаторите, отбелязани върху надгробните си плочи само с едно име, а оттук и на тезата за масово постъпване или даже преобладаване на свободни мъже в източноримската гладиатура. По-оправдана е хипотезата, че въпросните епитафии принадлежат на либертини (освободени роби) и роби. Такива са и повечето от епиграфски регистрираните гладиатори в римска Тракия – свободните имат незначителен дял на участие.

---

[156] През 2007 година BBC разпространи предварителна информация за първия разпознат гладиаторски некропол (http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/6614479.stm). На следващата година бе публикувана и кратка статия за него (Curry 2008). Некрополът е разпознат като гладиаторски въз основа на откритите мраморни надгробни плочи с изображения на гладиатори и съответни надписи. Гробището принадлежи на град Ефес (на турското малоазийско крайбрежие). Разположено е покрай път, водещ от центъра на древния град към прочутия храм на Артемида, смятан през античността за едно от седемте чудеса на света. Некрополът се проучва от Австрийския археологически институт от 1993 година, а от 2001 година палео-патолози от Виенския Университет за Медицина изследват останките на 68 индивида. Установяват, че: почти всички са на възраст 20-30 години; само един скелет е женски – вероятно съпруга; мнозина имат излекувани наранявания, което говори, че са ценени и са разполагали със скъпо медицинско обслужване – един дори е преживял хирургическа ампутация; участват в двубои с ясни правила и съдия, а не в групови битки; някои са екзекутирани точно според историческите извори – пробождане с меч през врата до сърцето, такава е съдбата на победените и зле представилите се бойци; трима умират от пробождане с тризъбец в главата, очевидно победени от рециарии; някои са доубити с удар от чук в главата – прави се от помощник на арената като израз на милосърдие към храбри, но фатално ранени гладиатори; поне един индивид е пенсиониран гладиатор в зряла възраст, който умира от естествена смърт най-вероятно като гладиаторски треньор. Що се отнася до екзекуцията на победените гладиатори, документирани са и пробождания през гърба към сърцето – релеф от средата на I век, намерен във Фиори, Албания (Junkelmann 2000, 23, Abb. 24). Поначало гладиаторите са скъпа инвестиция и затова получават като правило по-добро медицинско обслужване от средностатистическия римски гражданин. Прочутият римски лекар Гален започва кариерата си като гладиаторски лекар. Интересно е, че изотопен анализ на костите на погребаните в Ефес гладиатори потвърждава прякора им hordearii – тоест „хранещи се с ечемик". Резултатите от тези лабораторни изследвания сочат, че мъжете са хранени с растителна храна (ечемик, зеленчуци), осигуряваща им прости въглехидрати с добавки на калций. Инцидентно получават протеини от месо. Причина за такава диета не е недоимък или пестеливост на собственика на гладиаторската трупа. Целта е бойците да натрупат мазнини, които ги предпазват от повърхностни порезни рани. Последните са атрактивни за зрителите, но се понасят сравнително леко от пълните гладиатори. Вегетарианската диета лишава организма от необходимия за костната система калций. Погребаните в Ефес обаче имат достатъчно от този химичен елемент. Вероятно взимат хранителни добавки под формата на напитка от въглени от дърво или пепел от кост – и двете са богати на калций. Необичайно силната мускулатура на врата се обяснява с продължителното носене на тежките около 3.700 кг гладиаторски шлемове. Виенските антрополози разкриват още, че тези гладиатори тренират и се сражават боси.

II.2.3. ДРУГИ ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ

Информативен надгробен паметник е **кат. #12**. Починалият в Анкира (днес Анкара, Турция) Публий Елий е родом от Пергам (западна Мала Азия). И той, и съпругата му носят римски имена. На редове 4-5 покойникът е определен като „summa rudis“ (лат.), което означава, че е главен съдия на гладиаторски двубои. Терминът произлиза от наименование на символичен дървен меч (rudis – лат.), даряван при освобождаване от опасното занятие (Friedländer 1910, 44; Grant 1967, 100). Познати са примери и за „secunda rudis“ – помощник съдия на гладиаторски битки. Тези съдии разполагат със значителни парични средства и обществено признание в градовете, където се установяват. Един от тях доживява до шестдесетгодишна възраст. Палката в дясната ръка на Публий също го определя като съдия на гладиаторски двубои. Тяхна „свирка“ е дълга тънка пръчка, а в някои случаи като **кат. ##12, 75** – здрава палка (Hellenica VIII, 65). Съдията следи за правилата на двубоя, за изпълнение решението на мунерария в края. Пергамецът е първокласен арбитър, щом има честта да членува в (или дори да ръководи?) съюза на гладиаторски треньори в самия Рим. Доста градове го даряват с гражданство. Пет от запазени девет са в Тракия – Филипопол (днес Пловдив), Апри (днес Инеджик, турска Тракия), Тасос, Бизия (днес Виза, турска Тракия) и Абдера (гръцка Тракия). Очевидно Публий Елий е доста популярен в югоизточните Балкани – тук се намират и Лариса (Тесалия, Гърция), и Тесалоника (Солун, Гърция), и Бероя (дн. Верия, Гърция). Въпросът е като какъв той получава тези привилегии. Според Луи Робер латинските изрази summa rudis и secunda rudis се отнасят за освободени гладиатори, като техните епитафии показват, че „гръцките градове давали право на гражданство на видни гладиатори, които често ставали съдии на борбите, както правели това спрямо атлети, мимове и акробати“ (Robert 1940, 27, 263). Смущава ме, че гладиатори, влизащи в социалната група на infames (срамни, позорни – лат.; Grant 1967, 94), могат да бъдат дарявани с такава чест. Осем години по-късно Л. Робер вече твърди друго: „Единственото обяснение е, че за неговото отлично арбитърство градовете са го дарили с гражданство“ (Hellenica V, 86). Второто тълкуване е приемливо, отхвърляйки идеята за двойно гражданство на гладиатора Валент (**кат. #29**; погоре). Най-вероятно Публий Елий е почетен от споменатите градове, защото съдейства за организиране на гладиаторски игри и дори за основаване на гладиаторски школи. Неговото участие на филипополската арена е поредно свидетелство за мащабността на местните гладиаторски зрелища.

Изключителен като информация е надпис **кат. #152**. Мъж с незапазено име осъществява дълго пътуване, за да събере на свои разноски tirones, които да доведе обратно (в Еноанда?).

Новобранците, които набира, са очевидно гладиатори, а не войници. Най-вероятно инициатор за създаването на тази гладиаторска група (familia) е споменатият в текста първожрец Клавдий Птолемей. Обичайно, ако не и задължително за един първожрец в източните римски провинции е да осигури гладиаторско зрелище по време на своя мандат. За целта той наследява от предшественика си гладиаторска група или създава своя, която впоследствие предава на своя наследник. Набирането на гладиаторска фамилия или нейното попълване се извършва чрез ланиста или с личните усилия на първожреца. Апулей споменава за мунерарий, който заминава от Коринт за Тесалия, за да ангажира прочути гладиатори (Bean 1971, 104). Обсъжданото пътуване е забележително дълго, ако целта е само да се създаде гладиаторска трупа. Лицето преброжда западна Мала Азия, после прекосява Дарданелите и достига Византион (бъдещ Константинопол и днешен Истанбул). Продължавайки своето пътуване на запад и север, то достига Тракия, прекосява Стара планина и Родопите, после Мизия (най-вероятно в частта на днешна северна България), преплава Дунав и достига римската провинция Дакия, създадена скоро след 107 година (приблизително днешна западна Румъния), както и области източно от нея, посочени с традиционното за гръко-римската литература събирателно име „Скития" – в смисъл на североизточни територии, населени с различни варварски племена[157]. Ако съм прав в тълкуването на топонима „Скития", мъжът най-вероятно търси да купи там роби, доколкото те са основен износ на тамошните варварски племена. Спорно е местоположението на „Сарматия". Надписът я разполага на юг от Дунав, но сарматски племена живеят през първите векове след новата ера северно от Долен Дунав. По същото време техни групи са заселвани на римска територия южно от голямата река и може би, срещайки такива (в Добруджа?), мъжът нарича района „Сарматия"[158]. Интересен топоним е „стабули на Нерон", което може да се преведе като „пътна станция, издигната по време на император Нерон (54-68)". Известни са пет латински надписа за пътно строителство в провинция Тракия при този император и неговия прокуратор Тит Юлий Уст. Единият е милиарна колона (километричен знак) от 59-63 година, намерена до Traianopolis при днешния гръцки град Фере (IThrAeg, #453). Останалите датират от 61 година и са открити в южна България, като три са от нейната предбалканска част: римска пътна станция Viamata край село Михилци, община Хисаря, област Пловдив, на римския път Oescus (край дунавското село Гиген, община Гулянци, област Плевен) – Philippopolis/Пловдив (CIL III, #6123); село Бучин проход (по трасето на Петроханския проход), община Костинброд, област София (AE 1912, 193); Helice/Ихтиман (IGBulg V, #5691); Parembole край село Белозем, община Раковски, област Пловдив (Tsonchev 1958). В тези надписи пътните станции са наречени „таберни и претории", като първите се тълкуват като предназначени за обикновени пътници, а вторите – за висши военни и лица от елита на римската държава (Маджаров 2004, 93). Обозначаване на мотел с термина „стабул" откриваме в строителен надпис от 175-176 г., намерен в споменатата пътна станция Viamata (Маджаров 2004, 94)[159]. Възможно е мъжът от Еноанда да използва разпространено по неговото време определение, за да обозначи мотел. По-важно е в случая, че тази странноприемница лежи най-вероятно в южния край на проход, пресичащ (източна?) Стара планина, съдейки по очертания от надписа маршрут. Текстът на **кат. #152** разкрива, че Тракия е търсен източник на гладиатори и век след нейното покоряване от Рим. Неслучайно съществува категория „трак" и тя единствена е с ясни отличителни белези сред тежковъоръжените гладиатори.

---

[157] Приема се (Bean 1971, 104), че „Скития" означава късноримската провинция Малка Скития (в общи линии днешна Добруджа), създадена от император Диоклециан (284-305). Областта обаче се нарича така много преди Диоклециан – още Страбон (63 г. пр.н.е. – 24 г. от н.е.) говори за Малка Скития отсам (на юг от) Дунава. Все пак от надписа се разбира, че лицето достига Скития, след като преминава Дунав.

[158] От подобни варварски групи произхожда и император Максимин Тракиец (235-238) според римските автори Херодиан (ок. 180 – ок. 250) и Юлий Капитолин (IV век): „Той (Максимин, бел. моя) се родил в тракийско село в съседство с варварите, и то от майка и баща варвари. Разказва се, че бащата произлизал от готите (източногерманско племе, бел. моя), а майка му – от аланите (сарматско племе, бел. моя). Името на баща му, както се говори, било Мика, а на майка му – Хабаба". По време на управлението на император Макрин (217-218) Максимин се връща в родното си село и започва да търгува с готите, които подобно на част от аланите вече са се придвижили до брега на Долен Дунав (Шаранков 2006a, 231). Най-вероятно родното село на Максимин е разположено близо до южния долнодунавски бряг в района на Добруджа, съдейки и по наличните археологически данни за варварско присъствие от двете страни на Дунав в този район.

Много интересен е посветителен надпис от Монтана (днес Монтана; **кат. #26**). Римски военни части са ангажирани с лов на диви животни в района, необходими за игри, организирани от самия император – най-вероятно за честване на 900 годишнина от основането на Рим в 148 година. Легионите в Германия ловят системно диви животни. Един ловец на мечки с чин принципал (подофицер) от XXX легион, например, прави посвещение на Силван. Ловните армейски групи се ръководят от стотници (центуриони). Такъв от Първи Минервѝн легион се хвали, че за шест месеца успяват да хванат петдесет мечки (Wahl 1977, 129). От гледна точка на съвременния български език е правилно да се говори за турове или зубри в **кат. #26**. Срещат се до XV век в българските земи (Рибаров 1986, 179-180). Херодот говори за диви бикове в Сярско (Серес, Северна Гърция) през V в.пр.н.е. (Извори 1949, 32), Аристотел (IV в.пр.н.е.) – в района на Долен Вардар и Средна Струма (Извори 1949, 120), Варон (116-27 г.пр.н.е.) – в „Дардания, Тракия и страната на медите" (Кацаров 1912, 25), Павзаний (II век) – в Пеония, тоест Долен Вардар (Извори 1949, 312). През II или III век в Томи (днес Констанца, Румъния) е убит от див бик бестиарият Атал (Inscriptiones 1987, #340). Румънски учени смятат, че животното е докарано от Азия или Африка (Inscriptiones 1987, 305), но според **кат. #26** е напълно възможно да е заловено в ЮИ Балкани. Без съмнение местни диви бикове (говеда) се използват и за ловни зрелища, организирани в изследваната тук територия. Според релеф от Сердика (**кат. #122**) тази практика продължава и в началото на IV век. В същия паметник са изобразени и мечки, споменати и в надписа от Монтана. Вероятно те са представители на живеещата и днес в България кафява мечка (Ursus arctos). Любопитно е сведение на Аристотел за наличие на „някакъв бял вид мечки" в Мизия (Северна България) и на Павзаний за „тракийски, почти съвсем бели, мечки" (Извори 1949, 128, 312). Последният допълва, че „частни лица" осигуряват такива животни, което вероятно трябва да се тълкува като доставка за ловни зрелища. Едикт на Хонорий и Теодосий II от началото на V век подновява стари разпоредби за условия на превоз на диви животни, предназначени за императорски ловни зрелища, какъвто е случаят и с **кат. #26** (Friedländer 1910, 69): градовете, през които преминава транспортът, се задължават да го изхранват, като престоят му не може да надхвърля седмица. Същият едикт нарежда да се попълнят императорските менажерии. Вероятно животните, заловени в околностите на Монтана, са превозени със салове по река Огоста до Дунав и оттам за Рим, защото в лова участват и подразделения на Дунавската флота (Classis Flavia Moesica).

В друг, малко по-късен надпис от Монтана (**кат. #27**, ред 9-10) са споменати двама римски войници, освободени от обичайни армейски задължения заради своите ловни умения. Такива привилегировани военни чинове са известни от западните провинции (Velkov/Aleksandrov 1987, 282). Имуни (immunes) са онези войници в легиона, които са освободени от някои военни задължения в замяна на свои професионални умения, полезни за армията. Юлий Лонгин и Флавий Валерий служат в подразделение на Единадесети Клавдиев легион. Собствен вивариум имат през III век преториански и градски кохорти близо до Пренестинската порта на Рим. Той зарежда военния амфитеатър на тези войскови части (Friedländer 1910, 68; Toynbee 1973, 20). Дали и военните подразделения, станували в Монтана, имат собствена менажерия за свои ловни игри? Римският военен лагер във Вавилон (близо до Мемфис, Египет) притежава собствена гладиаторска група, включваща и бестиарии (Hellenica III, 142). Военни ловци правят посвещение в 212 година и в кастела Камбоглана на Хадриановата отбранителна стена (днес Бърдъсуолд, Англия). По време на престоя си на Долен Рейн legio XXX U(lpia) V(ictrix) S(everiana) A(lexandriana) разполага със свой ловец на мечки (ursarius; Coulston 1998, 8, бел. 108). Армията не само строи амфитеатри и лови диви животни, но поставя понякога театрални пиеси, гладиаторски и ловни зрелища (Wahl 1977, 129, 130).

---

[159] Общо за stabulum виж Lafaye 1918. Стабулум се среща като (част от) име на пътни станции из цялата Римска империя.

Взаимоотношенията между римската армия и гладиаторите са разнообразни – варират от сътрудничество до въоръжени сблъсъци. Основна причина за траен контакт между двете институции е професионална близост на техните членове – хора на оръжието и по-точно на меча, а той и умението да си служиш с него са символ на Рим[160]. Според римския прозаик Валерий Максим (I век; II, 3, 2) пръв консулът Публий Рутилий оценява отличната фехтовална подготовка на гладиаторите: „Упражнението с оръжие е въведено за войниците от консула П. Рутилий, колега на Гай Манлий. Той няма предшественици в това отношение, но събира треньорите на гладиатори от училището на Гай Аврелий Скавър и създава в легионите една по-изкусна система за избягване и нанасяне на удари“. Събитието става през 105 г.пр.н.е. Не друг, а славният римски пълководец и военен реформатор Гай Марий (156-86 г.пр.н.е.) одобрява резултатите от това нововъведение. Според Фронтин (ок. 40 – ок. 103 г.) „Гай Марий имал възможност да избира своята армия от две готови – армията на Рутилий и тази на Метелий, която била впоследствие командвана от самия Марий. Той предпочел армията на Рутилий, въпреки че тя била по-малка, защото смятал, че е по-добре обучена“ (*Strateg.*, IV, 2, 2). Именно с нея Марий разбива мащабното нашествие на победоносното дотогава германско племе кимври. Смята се също, че римската армия възприема около новата ера правоъгълния щит именно от гладиаторите; пак те вероятно предават на римската войска и късия меч от типове „Майнц“ и „Помпей“ (Coulston 1998, 5). Изглежда въвеждането на гладиаторски методи на обучение в римската войска не се нрави на някои консервативни римски първенци. Плиний Млади (61 или 62 – ок. 113 г.) например съветва император Траян да контролира лично обучението с оръжие, вместо да го поверява в ръцете на професионални инструктори. Марк Корнелий Фронтон (II век) пък критикува методите на обучение в армията на изток по времето на Хадриан (117-138), твърдейки, че войниците си играят с оръжия-играчки, вместо да тренират с истински мечове и щитове. Но въпросното упражняване продължава да се прилага в римските военни подразделения и през следващите векове. В своето ръководство по военно изкуство (Epitoma rei militaris, ок. 400 г.) Вегеций пише: „Един кол се забива в земята така, че да стърчи шест стъпки и да не се клати. Новобранецът (*тиро*, tiro) се бие с този кол с ракитов щит и дървен меч (двойно по-тежък от бойните), сякаш се сражава с истински противник... След това се учи да мушка, а не само да сече... Това занятие с колове е от най-голяма полза и за войници, и за гладиатори. Няма мъж, който да се е отличил като непобедим било на арената, било на (бойното) поле, който да не е бил внимателно подготвен на коловете". Впоследствие новобранецът се учи да борави вече с истинско оръжие, след което участва в двубой. Този по-висш етап от военната подготовка се нарича armatura и също е взет от гладиаторските училища. От своя страна гладиаторските школи имат един вид военна организация с изразена вътрешна йерархия по армейски образец. Изкусни бойци от конническото и дори от сенаторското съсловие на Рим обучават гладиатори на Юлий Цезар. Същевременно римски благородници и дори редица римски императори – Калигула (37-41), Тит (79-81), Хадриан (117-138), Луций Вер (161-169), Комод (177-192), Каракала (211-217), Гета (209-212) – усъвършенстват бойните си умения по гладиаторски образец и в гладиаторски школи. Любопитно е, че един от тях – Дидий Юлиан (193 г.) – е упрекван за тези си прояви само заради своята напреднала възраст. За император Макрин (217-218) дори се говори, че е бивш гладиатор. Калигула назначава гладиатори от категорията „трак" за своя лична охрана. Подобни прояви имат и отделни висши военни. През 14 г. се разбунтуват три панонски[161] легиона. Подбудителите заявяват, че легатът Квинт Юний Блез държи свои гладиатори в лагера, за да подкупват войници и убиват неудобни нему лица. Нерядко легиони, особено дислоцираните по римската граница, притежават малки амфитеатри и собствени гладиаторски трупи (gladiatores militares). Последните са изпращани редовно да развличат и подчинените им помощни части, разположени на територията, за която отговарят. Не е ясно какъв статус имат тези гладиатори в рамките на военните части, нито какви са им отношенията с държавните (gladiatores fiscales). Съдбата понякога разменя местата на войници и гладиатори, както споменах по-горе във връзка със Спартак. След неговото въстание римското общество е особено чувствително на тема възможен гладиаторски бунт. Централната власт затяга контрола над гладиаторите. Имперските школи в Рим, Капуа (днешна Санта Мария ди Капуа Ветере, Италия), Пренесте (днес Палестрина, Италия), Александрия (Египет) се охраняват от войници. Именно там обаче са записани два нови гладиаторски бунта. През 64 г. опит за бягство на гладиатори в Пренесте предизвиква паника в отдалечения само на седемнадесет километра Рим. Този път местният гарнизон овладява сам положението. При управлението на Проб (276-282) осемдесет гладиатори избягват в самия Рим. Победени са след упорита съпротива от бойни части. Понякога – граждански войни, военни неуспехи – римски политици и пълководци подсилват армиите си с гладиаторски отряди. За успеха на своя заговор Катилина (63 г.пр.н.е.) разчита и на гладиатори. Неговият съратник Гай Марцел се опитва да привлече на страната на метежниците гладиатори от школата в Капуа. Привърженици на Помпей се опасяват, че противникът им Гай Юлий Цезар може да включи в армията си своите пет хиляди гладиатори в Капуа. Като консул Помпеевият сподвижник Лентул ги въоръжава и използва като кавалерия. Загрижен за общественото мнение и реда в държавата, Помпей ги разформирова и пръсва между гражданите – на всеки глава на семейство по двама. Луций Антоний и Децим Брут също рекрутират гладиатори. Първият е обсаден (41-40 г.пр.н.е.) в Перузия (днешна Перуджа, Италия) от Октавиан Август. С неочакван излаз гладиаторски отряди едва не пленяват бъдещия император. След катастрофалното поражение при нос Акций (31 г.пр.н.е.) Марк Антоний е изоставен от всички. Верни му остават единствено негови гладиатори в Кизик (днес Балкиз, южен бряг на Мраморно море, Турция). По свое желание те се отправят към Египет, за да се присъединят към него. Виждайки, че не са в състояние да пробият по-нататък, изпращат съобщение на Антоний да дойде в Сирия.

---

[160] За разлика от римското, гръцкото военно обучение не набляга толкова на меча, защото гръцките хоплити и елинистическите копиеносци го използват като второ оръжие (Coulston 1998, 8).

---

[161] Панония е в общи линии днешна Унгария.

Напускат го едва тогава, когато той нито пристига, нито им отговаря. Йосиф Флавий (ок. 37 – ок. 100 г.), говорейки за събития след убийството на Калигула (41 г.), споменава, че голям брой гладиатори отиват в лагера на преторианците, за да ги подкрепят. След смъртта на Нерон, Отон (69 г.) подсилва армията си с две хиляди гладиатори, готвейки се за битка с другия претендент за римски император – Вителий. „Срамно средство, което не се пренебрегвало от най-упоритите пълководци по време на Гражданската война", казва Тацит по този повод. В полеви условия обаче гладиаторите се оказват не особено надеждни войници. Те са обучени да се дуелират, а не да се сражават в строй, да стрелят с катапулти и прочие армейски упражнения. Като се изключи отрядът на Вителий, изненадан при Терацина, малцина от тях удържат позициите си в армейски сражения. Но практиката се запазва. Тежката война (166-180) с маркоманите – западногерманско племе от групата на свебите – принуждава император Марк Аврелий да сформира военен корпус от гладиатори, наречен многозначително „послушни" (obsequentes). При приближаване на Септимий Север император Дидий Юлиан (193 г.) въоръжава гладиаторите от Капуа (Вагалински 1996, 243-246). Понякога на арената се изявяват римски войници. Затова закон от 357 година забранява на мунерарии да сключват договори за участие с такива (Golvin/Landes 1990, 159).

Голямата фрагментираност на надпис от Одесос (**кат. #55**) предизвиква разногласие относно предназначението му – покана за гладиаторски игри (Л. Робер)[162] или надгробна гладиаторска плоча (Минчев 1974, 91). Оцелелият текст подкрепя първото мнение и потвърждава по-горе направен извод, че тези зрелища се провеждат през пролетта и късната есен.

Друг фрагментиран надпис с релеф от Одесос (**кат. #45**) е разпознат като надгробен (IGBulg I, #209). Релефът изключва такава идентификация, защото починал гладиатор се изобразява почти винаги сам. При това изображенията на паметника са аранжирани в две полета, като от долното е запазена глава на пантера – все атипични особености за надгробие. В този смисъл е прав А. Минчев, определяйки **кат. #45** като *invitatio ad munera* (Минчев 1974, 87). Все пак, нужно е да се има предвид, че такива изображения имат и пластични възпоменателни отчети за вече проведени зрелища (Robert 1940, 51, #218, 53, #122, 54, #114). От начина, по който Л. Робер определя предназначението на различни видове гладиаторски паметници с релефи, стигам до извод, че покани за ловни и гладиаторски игри се разпознават сигурно единствено въз основа на текста. Изображението на пантера разкрива голяма щедрост на организатора, което от своя страна е косвено свидетелство за стопански подем в града през II-III век. Такива скъпи мунуси се нуждаят от специално императорско разрешение (Robert 1940, 314). Определянето на двамата гладиатори като секутори (Минчев 1974, 86) е несигурно, каквото е всяко разграничаване на тежка категория по изображение с изключение на „трак" (Robert 1940, 68).

Новооткрита покана в Сандански (**кат. #104**) е засега единствено доказателство за провеждане на гладиаторски игри в тамошния римски град, попадащ в провинция Македония. Съдбата на плочата – лицевата част с поканата е залепена с хоросан върху стената на баптистерий, а върху видимата бивша задна страна са гравирани християнски символи – илюстрира показателно отношението на раннохристиянската общност към една от емблемите на езически Рим.

Коментирайки двуезичен надпис от Калатис (днес Мангалия, Румъния), Дионисий Пипиди обявява два епиграфски паметника от България за свидетелства за провеждане на ловни зрелища през римската императорска епоха (Pippidi 1975, 232). Единият, от село Кунино, Врачанско, споменава „любител на лова" („филокюнегос" – гр.) с бащино име Никий, а другият от село Лесичери, Великотърновско – „съ-ловец" („сюнкюнегос" – гр.; IGBulg II, ##508, 702). Според Л. Робер е много трудно да се определи, кога един кюнегос е любител-ловджия и кога бестиарий (Robert 1940, 322). И той, и Г. Михайлов (IGBulg II, #508) отнасят сина на Никий към първата група. Наистина, един „любител на лова" може да бъде ловец или любител на ловни зрелища, но не и бестиарий. Що се отнася до „съ-ловеца", характерът на релефа на паметника от Лесичери отхвърля тезата на Пипиди.

---

[162] Bull. Epigraphique 65, 1952, 35, #89.

II.3. НУМИЗМАТИЧНИ ДАННИ ЗА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ

Върху две бронзови монети на Анхиало (днес Поморие; Мушмов 1912, #2899, табло XX/19; фиг. II.3/1) и Сердика (днес София; Мушмов 1926, #81) е изобразен щраус. Отсечени са съответно при Максимин I (235-238) и Септимий Север (за Юлия Домна; 193-211). Същата птица е представена и върху монети на Византион (днес Истанбул), емитирани при Александър Север (222-235), и на Кизик (днес Балкиз, азиатски бряг на Мраморно море, Турция), датирани при управлението на Северите (193-235; Hellenica VII, 128, 131, табло X/1, бел. 2). Поява на щраус върху монети на посочените градове се тълкува като ознаменуване на проведени в тях ловни игри (Hellenica VII, 131). Докарване на птици чак от Африка показва стопански просперитет на градовете и заможност на местните мунерарии през първата половина на III век. Монетата от Анхиало е засега единствено свидетелство за провеждане на ловни зрелища в града.

Според Луи Робер (Hellenica VII, 13) така трябва да се интерпретира и изображение на лъв върху монети на Византион (днес Истанбул). Единственият му довод е, че типът се появява в монетосеченето на града едновременно с „щраусовите екземпляри". Мнението е прието в българската научна книжнина и прехвърлено като обяснение за появата на лъв върху монети на Августа Траяна (днес Стара Загора; Димитров 1950, 208), сечени при Септимий Север (193-211) и Гета (211-212), и на Филипопол (днес Пловдив; Ботушарова 1972, бел. 23) от времето на Антонин Пий (за Фаустина Млада, 138-161), Комод (180-192), Септимий Север (193-211). Същото изображение носят монети и на други римски градове на българска територия: Марцианопол (днес Девня; Мушмов 1912, #442, Каракала, 211-217; #639, Елагабал, 218-222), Никополис ад Иструм (днес край с. Никюп, Великотърновско; Мушмов 1912, #1044, Септимий Север за Юлия Домна, 193-211; #1111, Каракала, 211-217; #1424, Елагабал, 218-222), Анхиало (днес Поморие; Мушмов 1912, #2879, Гета, 211-217), Деултум (днес с. Дебелт, Бургаско; Мушмов 1912 #3624, Север Александър за Юлия Мамея, 222-235; #3643, Максимин I, 235-238; #3809, Филип син, 247-249), Пауталия (днес Кюстендил; Мушмов 1912, #4097, Марк Аврелий, 161-180; #4280, Каракала, 211-217; #4342, Гета, 211-212), Сердика (днес София; Мушмов 1926, #300-302, Каракала, 211-217; #446, Гета, 211-212). Нито една от тях обаче не се придружава от монетни типове, които могат да се свържат с ловни зрелища – с евентуално изключение на екземплярите от Сердика, доколкото Каракала е провъзгласен за август (в случая съуправител на баща си Септимий Север) в 198 година, а по-малкият брат Гета – в 209 година. Изводът важи и за „лъвски монети" на Перинт (днес Мармара Ереглеси, турска Тракия; Мушмов 1912, #3635, #4651, Александър Север), Хадрианопол (днес Одрин, турска Тракия; Мушмов 1912, #2640, Каракала, 211-217), Бероя (днес Верия, Северна Гърция;

Sear 1982, #4806, от Елагабал 218 г. до Филип Араб 249 г.). Накратко, съмнявам се, че въпросното лъвско изображение може да се тълкува като белег за проведени ловни игри в съответния град.

Слон е представен върху монети на Никополис ад Иструм (днес край с. Никюп, Великотърновско; Мушмов 1912, #1444, Елагабал, 218-222) и Сердика (днес София; Мушмов 1912, #4895, Каракала, 211-217). Едва ли и този монетен тип ознаменува проведено венацио. Според римското законодателство слонове притежава само императорът (Friedländer 1910, 67). Лично присъствие на последния би било евентуално обяснение, но цената на тези животни е огромна. Затова и изворите описват ловни игри с участие на слонове само в Рим.

II.4. СКУЛПТУРНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ

II.4.1. КАМЕННИ СКУЛПТУРНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ

Седем релефа от Августа Траяна (днес Стара Загора) убеждават, че гладиаторските борби са изключително популярни в града.

Четири от тях са ари – очевидно украса от архитектурен комплекс, свързан с тези зрелища (**кат. ##107, 108, 110, 114**). Първоначално са известни само **кат. ##107, 108**, които се тълкуват като украси, фланкиращи вход на сграда, свързана с гладиаторски игри (Димитров 1950, 205). Местонамирането им в града е неизвестно. Постъпват в Археологическия музей в София през 1896. Вторите две (**кат. ##110, 114**) са намерени в отбранителен ров пред споменатата в точка II.1.2 западна порта по време на археологически разкопки през 80те-90те години на XX век. Тогава се допуска, че всички те поддържат дървен парапет, ограждащ временна арена на площад зад сега известната западна порта[163]. Аргументи: гнездата/дупки в арите, три подобни в права линия и на равни интервали са разкрити в настилката на площада. Предметът в десните ръце на изобразените гладиатори е обяснен като палмово клонче (Димитров 1950, 204-205), но не е достатъчно дълъг за такова (срв. **кат. ##5, 9**) поне в три от случаите (**кат. ##107, 110, 114**). Не прилича и на къс меч, защото е дебел и насочен нагоре – последното е твърде необичайно за гладиаторската иконография. Такъв предмет държат в десни ръце други трима гладиатори, представени на свои надгробия (Robert 1940, #44, 296, 300, табла IV, V, XX). Луи Робер го нарича „странен" и предполага, че е оръжие (Robert 1940, 66, бел. 5, 73, 232). Обяснението е неприемливо, защото тези бойци са от различни категории (рециарии, тоест лека категория, и тежка категория), за да имат еднотипно оръжие. Неточна е и идентификация на М. Виану, П. Маккендрик и Фуул/Мьобиус – съответно „вила", „по-къс тризъбец" (Vianu 1986, 68, #19; Mackendrick 1975, 208; Pfuhl/Möbius 1977, 293, кат. 1259). Изниква и въпрос, защо въпросното оръжие не е изобразено в останалите многобройни и разнообразни гладиаторски паметници. На мен въпросният предмет ми прилича на фенера с дръжка, скулптиран върху надгробна плоча от Византион (днес Истанбул; Firatlı 1964, 37, #188, табло 46; II в.пр.н.е.). Като се вземе предвид смъртоносният характер на тези зрелища и фактът, че три от въпросните паралели са надгробия, допускам, че тази факла-фенер символизира връзка с подземния свят. Такова тълкуване съвпада и с други странности на четирите ари (**кат. ##107, 108, 110, 114**): бойците са в туника без каквото и да е защитно облекло; тежките гладиатори не носят шлем и наколенници; скулпторът се ограничава с емблематични за съответните категории атрибути – тризъбец (леките рециарии) и щит (тежки гладиатори).

---

[163] За тази възможност виж точка II.1.2 и **кат. #144**. Идеята принадлежи на колегата Красимир Калчев† от РИМ-Стара Загора.

Каталожен номер 109 прави впечатление с мекота и обемност на своите пропорционални фигури – особености, според които издателят го отнася към управлението на Хадриан, 117-138 г. (Димитров 1950, 209). Вероятно релефът краси сграда, предназначена и за ловни игри. Парче плат (mappa – лат.) държат и бестиарии от други скулптури и мозайки от цялата империя (Hellenica VIII, 42, бел. 4-5, 43, бел. 1, табло XV/3; Robert 1940, 325). Въпросната кърпа служи за дразнене и възпиране на котковидни хищници, бикове и мечки. Хвърлена върху главата на звяра, улеснява убиването му. Наличие на пантера подсказва щедрост на местен мунерарий и мащабност на игрите му – обстоятелства, определени от стопанския просперитет на Августа Траяна през II – първа трета на III век.

Следващ релеф от Августа Траяна **кат. #111** представлява интерес главно с предназначението си. Позата на гладиатора е необичайна за надгробен паметник – високо вдигнат крак, изнесен меч високо над щита, сравнително отдалечен от тялото щит. С такъв, замахващ отдолу-нагоре, поразяващ жест се изобразяват бойци-победители, доубиващи своя повален противник (Hönle/Henze 1981, 23, 34, 46, 51). Вероятно фигурата от **кат. #111** стъпва върху победения или оръжието му. И тъй като гладиаторите се представят върху надгробията си сами, без противник, смятам, че релефът е декоративен елемент от сграда за такива забавления. Местонамирането на паметника също съвпада с концентрация на гладиаторски свидетелства в града.

Същото предназначение имат и **кат. ##112, 113.**

Вероятно **кат. #115** е донесен като строителен материал от Никополис ад Иструм (край село Никюп, Великотърновско), където е красял сграда подобно на **кат. ##107, 108, 110, 114**. Твърдението, че именно рециариите носят препасана туника (Slavčev 1980, 209), е забележително невярно. Изключително рядката иконография на такива изображения (вкл. **кат. #110**) се дължи най-вероятно на предназначението им – декоративно и/или възпоменателно (заради проведени игри).

Ара от Никополис ад Иструм **кат. #118** е поредно свидетелство за провеждани в града гладиаторски зрелища, и то в определена за целта сграда, която вероятно арата е красяла (долепена със задна страна) с **кат. #115** подобно на **кат. ##107, 108, 110, 114** от Августа Траяна. Смята се, че такива паметници се издигат от мунерарии за спомен на проведени от тях зрелища (Robert 1940, 59-61). Арата е подложена на силен огън при вероятно вражеско опожаряване на въпросната постройка. Впоследствие е изхвърлена в яма с други разчистени рушевини при възстановяване на щетите.

Най-популярният български релеф по темата е **кат. #122** от Сердика (днес София), известен под неточното определение „цирков афиш" (Григорова 1984, 5; Филов/Велков 1919-1920, 146; Тачева-Хитова 1982, #103; Станчева 1989; Theodorides 1958, 77) – за разлика от съвременния, римският цирк е предназначен като правило за състезания с колесници, а не за забавления с животни. Чуждите автори използват релефа главно като любопитна подробност, а към далеч по-задълбочените български изследвания са направени (Вагалински 1997) редица поправки и допълнения. Затова тук ще тълкувам паметника без да повтарям последните, но ще отбелязвам нови (само)корекции. Макар че категоричният довод за функционално разпознаване на релефа – неговият надпис – е почти цялостно отчупен, оправдано е определянето му като рекламен афиш (покана), главно въз основа на малките му размери. Хипотезата, че е посветителен паметник (Lehmann 1990, 165, 173-174) е уязвима, защото не взема предвид известните епиграфски сведения за гладиаторски и ловни зрелища в римска Сердика. До 1997 година се смята, че четирите фигурки върху сцената, украсена с гирлянди, и ездачът са хора с кучешки маски, поради което се търси връзка с провеждани през X век в Константинопол (днес Истанбул) т. нар. „готски игри". Липсват обаче податки, че такива са организирани шестстотин години по-рано, а и тяхното описание не съвпада с маскировката на въпросните фигури. Странно изглежда и евентуално съвместителство между „готски игри" и култа на Кибела, също изобразена на релефа. През 1997 година се предлага, че въпросните пет фигурки са всъщност дресирани маймуни, които пародират гладиаторски двубой и изобщо разсмиват публиката (Вагалински 1997, 238). Аргументи са паралели от римска Африка и необичайно дългите ръце на крайната вляво фигурка с тризъбец. Днес съм разколебан поради човешките пропорции и стойка на петте фигурки и твърдя, че това са хора (мимове) с маймунски маски, осмиващи гладиаторските борби (двойката вляво на естрадата) и естествено веселящи публиката. Същността на взаимодействие между мечето и двойката маскирани вдясно на сцената е неясна: мечето е изправено върху стол с облегалка; фигурата отзад държи окръглен предмет и сякаш удря по него; маскираният пред мечето стои пред наковалня и удря (имитира коване) с чук върху дълъг предмет (меч?). Известно е синхронно (края на III век) сведение за играещи в пантомима мечки. Централната фигура с щит и палка е бестиарий независимо от дългата му, бих казал неудобна източна дреха[164]. Макар и рядко ловци на арената също използват щит и палка. Дразнещ с дървена палка мече е изобразен и бестиарий на своята надгробна плоча. Конусовидна шапка носят и венатори от каменен релеф в Апри (днес Инеджик, турска Тракия) и от стенописи в Пантикапей (днес Керч, Северно Черноморие). Над ловеца с източно облекло е изобразен венатор, атакуващ с омотани в кожени ремъци ръце мечка. С абсолютно същото защитно облекло са представени и двама борещи се с мечки бестиарии върху релеф от Апри. Номерът не е толкова опасен, колкото изглежда, ако се има предвид, че в устата на лъвове и мечки се налива киселина, за да не могат да хапят. Участието на крокодил илюстрира лукса, който си позволява организаторът, за да се хареса на гражданите на столицата на провинция Вътрешна Дакия. Високото съоръжение вдясно е въртележка с вертикална ос (cochlea), около която бестиарий разиграва разярен хищник – обикновено мечка, както е в случая. Това упражнение е изобразено върху конторниати, консулски диптихи и глинени лампи. Всички те се отнасят към периода IV-VI век, което насочва и към възможна датировка на паметника. И поваленият от мечка венатор (горен ляв ъгъл), и този до въртележката държат примки, които трябва да надянат на муцуната на животното. Вероятно примка държи и бягащият от мечка ловец (най-горе вдясно), от чиято фигура е запазено само стъпалото[165]. Най-горе вляво венатор се готви да прескочи с помощта на прът атакуващ го бик, а негов другар горе вдясно вече прелита над животното. Това опасно акробатично изпълнение е особено популярно на арената през III-IV век. Тези скачачи (халмасти, салитори) се изобразяват често върху глинени лампи, консулски диптихи и конторниати. Обикновено се прескачат бикове и мечки, а по-рядко – далеч по-пъргавите и опасни хищници от семейството на котките[166]. Такива скачачи представя и **кат. #116**, което илюстрира афинитет на местното късноантично население към този номер[167]. Всички ловци носят ниски ботуши (само централният борец е с високи) и къси препасани туники. На плочата са представени и двубои между животни – мечки атакуват бикове, елен и крокодил. Възлов момент в интерпретацията на релефа е разпознаване на фигурите по маркираната вляво фасада. В средата е изобразена Великата майка на боговете – Кибела. Тя седи на трон, в изпънатата дясна ръка държи фиала (съд за възлияния), а в лявата – скиптър. Обичайните две лъвчета (лъвът е нейното свещено животно) фланкират трона. Този иконографски тип е характерен за римската императорска епоха. По това време за празника на Кибела през март се отделя цяла седмица, като негово ядро са кървави тавроболии и състезания с колесници, (Scullard 1981, 97-101). Неслучайно върху разделителната стена (spina) на Големия цирк в Рим (Circus Maximus) е издигната нейна статуя. В нашия релеф обаче липсват както колесници, така и убийства на бикове. Няма и сведения за циркови състезания в Сердика, които да обяснят фасадата от релефа като циркова постройка с полагащата се статуя на Кибела, в която сграда да са проведени изобразените забавления. Изходът може би се крие в новооткрития амфитеатър (**кат. #142**), в сведение за сценични представления и по-маловажни забавления, съпътстващи нейния празник, както и в съществуваща връзка между тавроболия и ловно зрелище на арената. Излиза, че игрите от релефа са проведени на празник на Кибела през март, което организаторът, съответно каменоделецът, индикират с нейно изображение. Двете мъжки фигури под Кибела са нейни култови прислужници, които пеят химни, биейки тъпани и чинели[168]. Според епиграфски паметници култът на Кибела е много популярен в Сердика. Несъмнено тези игри са проведени и в чест на управляващия император – още при Антонин Пий (138-161) тавроболии се свързват официално с култа към римския държавен глава. Полуголата женска фигура най-горе е Афродита, държаща в лявата ръка огледало, а в дясната – гребен (?). Има връзка между тавроболия и Афродита Урания. Що се отнася до датировката на релефа, прави впечатление, че нито един от бестиариите не цели убиване на животното-противник. Тази безкръвна форма започва да дублира традиционното венацио от началото на IV век. Вероятна горна граница е 343 година, когато в Сердика се провежда християнски събор. Така афишът може да се датира в първите четиридесет години на IV век. Слабостта на Константин Велики към града – „Сердика е моят Рим“ – и относителната близост на града до Константинопол предполагат, че временната императорската забрана[169] на гладиаторските игри от 325 година е спазвана в столицата на провинция Вътрешна Дакия.

---

[164] Смята се, че тази фигура ръководи представлението (exercitator bestiarum; Lehmann 1990, 174), но нито писмените, нито изобразителните паметници представят такова длъжностно лице на арената. Трудно е да се приеме, че то може да направлява неконтролираните враждебни взаимодействия между хора и животни.

[165] Известни са и други средства, които бестиарии прилагат срещу мечки на арената. Релеф от II век, посветен на Немезида, представя трима венатори с обозначени имена (Сираск, Валериан и Евтих), налагащи с бичове с къси дръжки атакуваща ги мечка (Glaser 1997, кат. 27, табло 17).

---

[166] Популярността на късноантичните акробатични изпълнения на венатори с животни на арената е толкова голяма, че се изобразяват даже през ранното средновековие. Около 848 година такива сцени (бестиарий прескача чрез прът атакуващ го лъв, докато втори се брани от животното с два бича) са скулптирани върху две големи варовикови плочи, фланкиращи портал на черквата Сан Мигел де Лильо край Овиедо, Астурия, Испания. Вероятно местният крал Рамиро I се старае да представи храма като дворцови, копирайки изображения от царствения Константинопол (Arbeiter/Noack-Haley 1999, 152, табло 31; Wood 1997, фиг. 52, 124).

[167] Релефа от Диоклецианопол датирам по стилови особености и хронология на местния амфитеатър (за последния виж точка II.1.1). За прескока срв. още **кат. #139**.

[168] Според други удрят с къси мечове върху малки щитове (Lehman 1990, 144).

[169] Съгласно тази издадена в Бейрут императорска заповед осъдени трябва да се изпращат на принудителен труд в мини, а не на арената. Така амфитеатрите се лишават от основен рекрут. Наредбата на Константин обаче не е насочена срещу гладиатурата. Побеждавайки своя съимператор Лициний, той освобождава всички осъдени ad metallos християни в източната половина на империята. И за да се осигурят изкопчии в императорските рудници, е нужно римските съдии да пращат осъдените именно там.

Може би това обяснява пародийната изява на дресирани като маймуни хора. Допустимо е евентуално стесняване на хронологичните рамки на този първокласен паметник в границите 325-343 година[170].

Гладиаторски релеф от Марцианопол (днес Девня; **кат. #111**) се свързва необосновано с епитафия на Нарцис (**кат. #22**, точка II.2.2). Макар и много рядко, гладиатори носят ризница, но твърдението (Тончева ?, 10), че фигурата от **кат. #111** има такава, е спорно, защото целият торс и бедрата са закрити от щит.

Върху фриз-архитрав във Филипопол (днес Пловдив; **кат. #123**) са пластично изобразени три последователни фази на двубой между тежковъоръжен гладиатор и рециарий (Вагалински 1991а). Действието се развива отдясно наляво. Фигурите са пропорционални с обозначени подробности. В десния край тежък гладиатор атакува рециария, който замята върху му своята мрежа (фиг. 123а, 123b). Очевидно я губи, защото във втората фаза (сцена) рециарият контраатакува само с тризъбец, стискайки в лява ръка камата си (фиг. 123с). Този път шансът работи за рециария, защото в решителната трета фаза щитът на врага му лежи избит на земята между двамата. Сега тежкият гладиатор размахва заплашително две дълги ками, което го определя като димахайрос (фиг. 123d). В Лион е намерена епитафия на гладиатора Хилас, който като димахайрос и еседарий има общо седем победи (Golvin/Landes 1990, 174). Единствено друго изображение на такъв боец стои на надгробие от Амисос, Мала Азия. Впечатляваща особеност на филипополския димахайрос е голямата дължина на неговите ножове. Тя надвишава както тези от споменатия паралел, така и обичайния размер на гладиаторските мечове. Димахайрос се нарича и лек и тежък гладиатор, щом е въоръжен с две, а не както обикновено с една кама. Според мястото на палмовото клонче победител е димахайросът. Фриз-архитравът е сигурно доказателство, че гладиаторските игри във Филипопол се провеждат в определена/адаптирана за целта сграда[171]. Невъзможно е да се датира точно релефът. Несигурен белег в това отношение е и прическата на рециария. Разумната дата е средата на II – средата на III век, на който период принадлежат почти всички гладиаторски паметници на българска територия – факт, който илюстрира тясна зависимост между стопанския просперитет на местните градове по това време и организираните в тях мунуси.

Следва коментар на няколко несигурни гладиаторски релефа.

Изобразена върху две оброчни плочки (**кат. ##105, 106**) на Тракийския конник сцена на гол мъж, пробождащ с копие атакуващ го лъв, остава без паралел сред образния репертоар на тези вотивни паметници в България (Gočeva/Oppermann 1984; Gočeva/Oppermann 1981; Gočeva/Oppermann 1979), Румъния (Hampartumian 1979), бивша Югославия (Cermanović-Kuzmanović 1982). В римското гробно изобразително изкуство лъвът е символ на поразяващата сила на смъртта и на победата на човека над нея (Toynbee 1973, 65). Затова аналогични сцени присъстват сред пластична украса на саркофази от тази епоха (Томи/Констанца, Румъния, Vulpe/Barnea 1968, фиг. 64-65; Пантикапей, Археология 1986, рис. 202/8). Вероятно в този алегоричен смисъл въпросната сцена се появява върху отделни оброчни плочки на Тракийския Херос. От друга страна прави впечатление[172], че в основното релефно поле под коня (**кат. #106**) е изобразен само повален и пронизан с копие бик без атакуващ го лъв, каквато е обичайната схема при релефите на конника. Това е единственият известен засега пример, при който конникът е представен като самостоятелен победител над бика. Тази втора особеност в сюжета ме убеди окончателно да включа двете плочки като потенциално свързани с гладиатурата.

---

[170] Датирането на афиша в първата половина на V век (Lehmann 1990, 160, 172) се базира на спорен стилов анализ и не отчита по-бързото налагане на християнството в източната половина на Римската империя в сравнение с нейния западен дял.

[171] За нея прочети точка II.1.1.

[172] Това наблюдение дължа на доцент Диляна Ботева, СУ „Св. Климент Охридски".

В различна светлина трябва да се тълкуват сцени от второ релефно поле на две еднакви други оброчни плочки на Хероса (**кат. ##96, 97**). И като композиция, и като облекло на ловците тези изображения са типични за венацио. Те също нямат паралел сред огромния брой оброчни паметници на Тракийският конник. За съжаление надписите им са фрагментирани и остава неизвестно с кое божество е синкретизиран (евентуално) Тракийският бог-конник[173]. Запазени са само тракийски имена на посветителите – Аулупорис (бащино) и Мукиан. Светилището, в което са открити двете плочки, отстои само на 7 км от Августа Траяна, където редовно са провеждани кървави зрелища. И тук прави впечатление[174], че има отклонение от иконографския канон, защото като правило в долното поле се изобразява само по една ловна сцена и то с различен характер – лов на глиган, лъв убива бик. Върху друга оброчна плочка от село Труд, Пловдивско, е изобразен повален варварски воин (IGBulg III, #1466). Показателно е, че посветителят е войник с тракийски произход, тоест сюжетът на релефа съответства на занятието на дарителя. Дали така трябва да се тълкуват и **кат. ##96, 97**? Склонен съм да отговоря положително. Наличието на лъв под коня и на прислужник зад ездача би трябвало да ги постави в първа трета на III век, имайки предвид съществуваща хронология на тези най-масови оброчни паметници в римска Тракия (Оперман 1971, 10-11). Аргументирани съмнения в нейната правилност (Vagalinski 1997) и наблюдения върху развитието на гладиатурата в Тракия ме карат да предпочета по-общата датировка II – III век.

II.4.2. МЕТАЛНИ СКУЛПТУРНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ

Пет бронзови статуетки на гладиатори са известни от българска територия (**кат. ##100, 127, 128, 129, 130**)[175]. Те показват добре подробности от въоръжението на бойците на арената, които детайли липсват или трудно се разграничават по каменни релефи. Тези произведения на римско бронзолеярство разкриват в някакава степен популярност на гладиаторските зрелища сред местните жители. Фактът, че не се откриват вън от империята, показва тясна връзка с гладиатурата. Предназначението на тези фигурки разширява познанията ни за тези спектакли (Вагалински 1992). Две от тях (**кат. ##128, 129**) датирам в периода II – средата на III век, когато се отнасят тракийски погребения с колесници в римска Тракия. Върху подставката на едната е гравирано „Хрисоптер“, тоест „Златокрил“ (гр.). Съставка „златен“ се среща често в гладиаторски прякори. Същото име носи и тежък гладиатор, убит в Триполи (Либия). Още една фигурка (**кат. #100**) има надпис, гласящ: „Оксиптер, син на Нектарий“ или по-вероятно „Оксиптер, 20 победи.“ Оксиптер означава „Бързокрилият“ – подходящ прякор за всеки рециарий. Подвижност е основно предимство на тази лека гладиаторска категория. Склонен съм да допусна, че е представен реално съществуващ популярен рециарий и заради отбелязания брой победи. Трябва да се подчертае, че сред публикуваните подобни бронзови фигурки, намерени в различни части на империята, липсват екземпляри с надписи. Това определя значимостта на тези два български примера за евентуално определяне на функцията на типа статуетки. Често такива са без подставка – вероятно отчупена. При други тя е плътна. Нашите пет и някои други обаче имат куха цилиндрична или шестоъгълна подставка-втулка. Два срещуположни отвора в нея подсказват, че са прикрепвани към върха на дървен носител. Въпросът е, какъв е той. За някои тези статуетки са дръжки на ножове – странно мнение поради абсолютна непригодност за тази цел на тези ръбести фигурки с къса втулка. Познавам гладиаторска статуетка, открита край Кьолн, която служи за дръжка на римски сгъваем нож, но тя е костена, с подчертана монолитност, с улей и ос за желязното острие. Мнение, че са сувенири от проведени игри, е без доводи. У нас се приема, че въпросните фигурки служат като украса на бойни колесници или въобще на колесници. Но липсват всякакви данни за бойни колесници в римска Тракия. Вярно, че два екземпляра (**кат. ##128, 129**) са предадени заедно с части от колесница. Ала и при двете към втулките са припоени допълнително халки, а при едната от тях втулката е запълнена вторично с олово. Вижда се, че двете са приспособени по-късно за нанизване на ремъци от конска сбруя. Тук ще повторя хипотеза (Вагалински 1992), че въпросните пластики са бойни емблеми на гладиаторски отряди, групирани по категории („траки“, „рециарии“ и т.н.). Светоний съобщава, например, за битка между две петорки от рециарии и секутори по времето на Калигула (37-41). В по-горе многократно споменаваното сенатско постановление от 177 година се казва, че на всеки гладиаторски спектакъл и на всеки ден от него половината от бойците трябва да се сражават групово. Те се наричат грегарии, тоест обикновени гладиатори, чиято цена е едва 1000 сестерции на човек. В нареждането се отбелязва изрично, че най-добрият грегарий във всяка група се бие, носейки гладиаторско знаме. Единствено неговата цена е 2000 сестерции. В това знаме съм склонен да видя коментираните бронзови статуетки на гладиатори. В следващи четири реда сенатът предвижда задължителен строг контрол по това правило от страна на провинциални управители, легати, квестори, префекти и други държавни служители. Постановлението важи за цялата империя без Рим. Следователно е оправдано да се допусне, че грегарии участват и в Тракия. Може би надписите върху двете фигурки (**кат. ##128, 129**) са свързани с гладиатори-знаменосци. В тази връзка подлежи на преоценка твърдение, че гладиаторските игри в източните римски провинции включват само двубои, но не и битки между отряди, както и изразено съмнение в информативната стойност на тези бронзови пластики (Robert 1940, 37, 281). Редица гладиаторски статуетки са намерени във или около римски градове, където са и провеждани гладиаторски борби. Една от тях, например, наподобяваща **кат. #130**, е намерена във военния лагер на Карнунтум (днес Петронел, Австрия), а както той, така и тамошното цивилно селище имат по един амфитеатър. За съжаление и фигурките извън България са случайни находки, което е основна пречка за сигурно определяне на предназначението им. Смущава обстоятелство, че и петте български статуетки са открити извън големи римски селища. Преупотребата на две от тях (**кат. ##128, 129**) крие възможно обяснение – съществуват многобройни суеверия в римското общество, свързани с гладиатурата. Например, вярват, че топла кръв от убит скоро гладиатор лекува епилепсия.

---

[173] В нови изследвания се аргументира, че Тракийският конник не е върховно божество, а най-вероятно божествен посредник: Boteva 1997; Boteva 2000; Boteva 2000a; Ботева 2000a; Ботева 1998.

[174] Виж предходната бележка под линия.

[175] Обнародвана е и шеста бронзова статуетка – Кабакчиева *et al.* 2005, кат. 147. Фигурката на този тежко въоръжен гладиатор има смущаващи белези на възможен фалшификат: атакуващата дясна ръка е в необичайно вдигната позиция, неотговаряща на задължителното оръжие – къс меч; гладиаторът замахва с копие, което е абсолютно неприемливо и необичайно за тежък гладиатор; вместо познатата *маника* на дясната ръка, боецът носи нещо като фанелка с къс ръкав или ризница(?); коланът е увита около кръста метална лента, вместо да е излят с фигурката и допълнително обработен, за да изпъкне релефно; малкият щит е типичен за категорията „трак", която винаги има два наколенника и къс извит меч, докато тази фигурка е снабдена с един наколенник и копие; шестоъгълната призматична куха подставка лежи върху хоризонтална стабилизираща планка, която е напълно непозната при оригиналните римски бронзови фигурки. Вероятно производителят е имал пред себе си снимки на автентични гладиаторски фигурки, които неумело е копирал. Анализ на метала на този фигурка би проверил тезата ми за имитация.

По стара римска традиция новоомъжена жена прави път в косата си, използвайки копиен връх. Смята се, че ако с него е убит човек на арената, булката ще има късмет в живота. Мнозина сънуват гладиаторски битки, поради което се появяват съответни сънотълкуватели. Такъв е Артемидор от Далдис в Мала Азия, според когото, ако сънуваш противник от гладиаторската категория „трак", ще се ожениш за богата, хитра и егоистична жена. Той добавя и наблюдение, в което можем по-лесно да повярваме – гладиаторите с дълъг стаж (малцина оцеляват толкова) сънуват кошмари (Grant 1967, 7). Разбира се, бъдещи археологически находки ще проверят правилността на предложената тук хипотеза за предназначението на коментираните гладиаторски фигурки.

Малки оловни лети изображения на гладиатори (**кат. #135**) се откриват в светилища от римско време[176]. Липсва информация с кои божества са свързани тези оброчни места, за да коментирам въпросните оловни предмети. В светилище е намерен и **кат. #75**, точка II.2.2.

Единственият входен билет за гладиаторски игри от България е намерен във Филипопол (днес Пловдив; **кат. #134**). Повечето обществени тесери са входни билети за безплатно посещаване на зрелища. Практиката е гръцка, взаимствана по-късно от римляните. Нашата принадлежи на източния щампован тип, който има изображение само от едната страна (Ростовцев 1903, 9). През императорския период болшинството обществени тесери се правят от олово, каквато е и филипополската – отново под гръцко (атинско) влияние (Ростовцев 1903, 94). Кръглата форма и размерът на **кат. #134** я причисляват към най-разпространения тип през императорския период (Ростовцев 1903, 9). Преобладават тесери за игри в цирк и амфитеатър. Значително по-малко са тези за театрални и атлетически прояви. Това количествено съотношение отразява посещаемостта/интереса на поданиците на Римската империя към съответните забавления. Тесерите за гладиаторски мунус представят обикновено един или двама гладиатори. В този симсъл сцената върху **кат. #134** е по-рядко срещана. Тя наподобява композицията на **кат. #75** – предаден е моментът, в който съдия възпира разгорещен победител, докато зрители и мунерарий решат съдбата на противника му. Освен изображения някои тесери за арената имат и надписи с имена на известни участници. Нашата обаче принадлежи към анепиграфските екземпляри. Със своите образи и надписи тесерите представляват допълнително рекламно средство за предстоящия спектакъл. Не е ясно как са раздавани тесерите. Допускам, че във Филипопол са разпределяни по фили след предварително заделяне на определен брой от тях, по силата на закон, за някои социални групи, колегии и отделни лица. Без тесери се заемат местата в дъното на аудиториума, като техният дял варира за всеки спектакъл и ден. Така че тесери се раздават за хубавите, привилегированите зрителски редове. В малки източни общини се срещат и поименни тесери, но Филипопол е голям град през императорския период и неслучайно **кат. #134** няма такова уточнение. Апогеят на употреба на тесери е през периода края на I – началото на III век. Практиката се запазва до края на III век, но примерите са малко, а изображенията им са грубо и небрежно изпълнени (Ростовцев 1903, 9, 92, 94, 103, 104, 109-111, 303). Затова отнасям филипополския езкемпляр към II – начало на III век. Датировката на **кат. #90** (края на II век), с който надпис е открита тесерата, не помага, защото съдържащият я културен пласт е с нарушена стратиграфия. Закономерно е откриването на тесера именно във Филипопол. Той е най-големият град на провинция Тракия (а и в рамките на днешна България) през II-III век с развит стопански и културен живот, свидетелство за което са и многобройни гладиаторски паметници.

---

[176] Информация от колекционера Д. Димитров.

Тесерата е поредно указание, че гладиаторски борби се провеждат в строго определена сграда на града.

Бронзов балсамарий във форма на гладиаторски шлем (**кат. #136**) е любопитно свидетелство за популярността на тези зрелища в римска Тракия. Познавам две подобия. Първото е изработено от глина и има лаково покритие подобно на малоазийска тера сигилата[177] (Greifenhagen 1975, 109, бел. 2, обр. 1). Намерено е в Константинопол (Истанбул). Второто е стъклен съд от III век, открит в Кьолн (Junkelmann 2000, 16, Abb. 14). Проучвателят на погребението, съдържащо **кат. #136**, го датира около 200 година (Мирчев 1953, 115). Типът на гробното съоръжение се отнася към II-III век (Гетов 1970, 6). Лампата с надпис е дело на известния атически производител Прим, работещ през III век (Perlzweig 1961, 48-49). Следователно погребението и балсамарият трябва да се датират в III век.

Фибулата **кат. #151** е поредно доказателство за привлекателната сила на гладиаторските битки. Сцената е широко експлоатирана в римското изобразително изкуство. Такива фибули са познати от Унгария, от частна колекция в Германия, а в Австрия е намерен калъп за тяхно отливане (Prohászka 2001, Abb. 3-5, 72-73; Junkelmann 2000, Abb. 15). Смята се, че датират от II-III век и се произвеждат в дунавските римски провинции. Издателите на **кат. #151** допускат, че е произведена в провинция Мизия, чието ядро е днешна Северна България.

II.4.3. КЕРАМИЧНИ СКУЛПТУРНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ

Релефът на **кат. #121** е с най-тясна връзка с гладиаторски борби сред керамичните примери у нас (Вагалински 2005). Бойци на арената с подобно облекло и въоръжение са изобразени в мозайки и релефи от западни провинции. Мраморен релеф от Ефес, Мала Азия, показва, че такива гладиатори се подвизават и в източния дял на империята. Смята се, че техни двубои откриват гладиаторската програма (Hellenica VIII, 69, табло XXVII, 70/бел. 1, 2). Очевидно по-малките фигури от сцената на **кат. #121** представят края на двубоя на изправените гладиатори-туникати. По-важен за настоящата тема е въпросът за предназначението на плочката. От село Палат произхождат и няколко глинени маски, покрити със същата глазура. В близката околност на селото са регистрирани селища от римската епоха (Дремсизова-Нелчинова 1987, ##220-222). В отстоящия на около 35 км на юг античен град Хераклея Синтика при с. Рупите (бивше Мулетарово), Петричко, са намерени аналогични на **кат. #121** плочки, но с други релефни изображения (Cholakov 2008, ##42, 43). Логично е да допуснем, че **кат. #121** е местно производство. В гроб на керамик (края на II – начало на III век) в антично селище при Барбоши, Южна Молдова, са открити шест глинени калъпа за релефна украса на глинени съдове с фигурални сцени (между които и гладиаторски двубой) и подобен на **кат. #121** керамичен медальон с изображения на циркови състезания. Смята се, че тези медальони се продават като сувенири по време на самите зрелища, като освен за домашна украса се използват като символичен заместител на задоволяващата душите на мъртвите и подземните богове гладиаторска кръв (Sanie 1981, табло 22bis, 105). Дори да не е свързан пряко с конкретен мунус, **кат. #121** разкрива популярност на гладиатурата сред местните жители, най-вероятно плод на директния им зрителски контакт.

Сцени от амфитеатъра са изобразени върху стотици глинени лампи, намерени в римска Тракия. Вярно е, че те не носят информация за териториално разпространение на тези зрелища, но отразяват афинитет на местното население към тях. Затова включвам отделни лампи в каталога. Някои вносни екземпляри разкриват интересни подробности от гладиаторското въоръжение. Например кожените ленти между краката се срещат много рядко при каменни релефи и показват характерен начин на стъкмяване на сублигакулума (**кат. #137**). Гладиаторски мечове с халки на дръжката също са характерни за ранната империя (Hönle/Henze 1981, обр. 5). Върху лампа от Филипопол (днес Пловдив; **кат. #138**) се разпознава гладиатор-левак[178] – наколенник върху десен крак, щит в дясна, меч в лява ръка. Според наблюденията ми мястото на италийския импорт (средата на I – II век) от лампи с гладиаторски релефи се заема през III – средата на IV век от атически производители. Само лампи на последните носят изображения на бестиарии в римска Тракия (**кат. #139**)[179]. Появата на местни лампи с гладиаторски изображения съвпада със стопанския разцвет на римска Тракия при управлението на Северите (193-235) и неизбежно съпътстващите го гладиаторски изяви. Релефни изображения на гладиатори се откриват и върху вносна южногалска тера сигилата от I век, а през II-III век и в декоративния репертоар на местното керамично производство.

---

[177] Тера сигилата (terra sigillata лат.) са луксозни трапезни керамични съдове, покрити с много качествен плътен блестящ лак с различни нюанси на червено и кафяво.

---

[178] За тях виж **кат. #9** и точка II.2.2.

[179] За прескока на **кат. #139** виж **кат. ##116, 122** и коментар върху тях в точка II.4.1.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Информацията за спортни прояви сред траките в предримско време се ограничава до сведения на древногръцки автори от V-IV в. пр.н.е. за „разни състезателни игри", „единоборства" и надпрепускванвания, съпътстващи погребения на тракийски първенци. Отделни могилни тракийски погребения в близост до западночерноморски древногръцки колонии съдържат стригили като гробен инвентар, издавайки гръцко културно влияние върху притежателите им. Така трябва да се тълкуват и няколкото тракийски погребения от вътрешността на Тракия, включващи стригили. Всички те датират от края на IV – началото на III в.пр.н.е. – кратък отрязък от време, в който Тракия се включва активно (търговски и военно) в новосъздадения елинистически свят. Притежатели на тези железни стригили са тракийски аристократи (мъже и момчета), чиито гробни съоръжения и гробен инвентар (освен стригилите) издават приобщаване към гръцката култура. Тези следи от елински тип физическа култура във вътрешността на ранноелинистическа Тракия изчезват през следващите 250 години, защото липсва основна предпоставка – градски центрове от полисен тип. Значителен брой стригили са известни от некрополите на гръцките колонии Одесос (Варна), Аполония (Созопол) и Месамбрия (Несебър), което е логично с оглед на етнокултурната принадлежност на техните жители. В некрополите на западнопонтийските гръцки градове не се откриват надеждни доказателства за тракийско присъствие през предримската епоха. Стригилите от въпросните елински колонии датират основно от IV-III в.пр.н.е. и произхождат преимуществено от мъжки погребения. Редките епиграфски данни за наличие на ефебия в елинистическите Одесос, Дионисопол и Месамбрия илюстрират неизбежното провеждане в тях на спортни състезания от елински тип. Два релефа от Месамбрия допълват тази информация.

Включването на Тракия в Римската империя води до трайно и повсеместно настаняване в нея на гръко-римска физическа култура. Основна причина за това явление е урбанизацията на региона, извършена по римско-елински модел.

Равномерното териториално разпределение на находките от стригили (доколкото те са свързани със спортни изяви) е една от проявите на споменатата елинско-римска физическа култура. И макар че и след новата ера най-много стригили са известни от гръцката колония Одесос, половината от общия брой стригили произхожда от тракийски гробни комплекси. Те принадлежат на тракийски първенци, адаптирали се успешно към римската власт. Редовият тракийски общинник остава чужд на гръко-римската атлетика. Всички гробове със стригили от изследваната територия са собственост на местния (не само тракийски) имуществен и интелектуален елит. Това са хората, имащи възможност и желание за тонизиращи физически натоварвания.

От тази социална среда произлизат и членовете на ефебиите в Одесос, Дионисопол, Филипопол (Пловдив), Сердика (София), Августа Траяна (Стара Загора) и античния град под днешния Сандански. Надписите от последните четири града са категорично свидетелство за приобщаване през I-III век на вътрешността на Тракия към античната (конкретно елинската) образователна система и физическа култура. Възходът на ефебията в Одесос и Дионисопол през II – средата на III век вероятно се дължи на основания в началото на II век западнопонтийски койнон. Под римско влияние ефебите включват в своята боксова подготовка опасния caestus, а под натиска на масовия вкус на своето съвремие наблягат на тежките спортни дисциплини – панкратион, борба и бокс. Анализ на имената в дванадесет ефебски списъка на Одесос и Дионисопол разкрива чувствително числено надмощие на ефеби с гръцки или елинизиран произход. Тяхното количествено доминиране става още по-осезаемо, ако се вземе предвид и потенциална възможност за присъствие на такива и сред ефебите със смесени имена или със запазено едно гръцко име. Към тях следва да се прибавят и синове на елинизирани източни/малоазийски преселници, които очевидно дават на децата си в своята нова родина гръцки, а не азиатски (разбирай малоазийски) имена. Техният нестихващ до VI век приток в Одесос също допринася за възходящо налагане на гръцка култура в града. Няколко са възможните обяснения за нищожния брой ефеби с вероятен тракийски произход: слабо тракийско присъствие в двата града; липса на афинитет у траките към тази гръцка институция и нейните форми на физическо възпитание; бързо елинизиране (романизиране) на живеещите в Одесос и Дионисопол траки; нисък социален статус и респективно културно ниво на преобладаващата част от траките в двата града през римския период. Засега най-приемливи са последните две хипотези.

Най-ранните сведения за мащабни спортни игри са от средата на I век и от средата на II век съответно за Черноморието и за вътрешността на Тракия. Хронологичната картина отразява богатия предримски опит на западночерноморските колонии в организиране на спортни прояви. Във вътрешността такива започват да се провеждат около век по-късно, когато са налице необходимите икономически и културни предпоставки. Апогеят на спортния живот в римска Тракия бележат периодичните атлетически агони в Сердика, Филипопол, Анхиало (Поморие) и Одесос. Тяхното организиране през първата половина на III век е изява на нарасналите финансови възможности на местните градове, чието стопанство процъфтява при управлението на императорите от династията на Северите (193-235). Питийските игри в метрополията на провинция Тракия и седалище на тракийския койнон (от края на I век) – Филипопол – са най-авторитетните. В тях участват и титулувани атлети от Мала Азия, която е спортна Мека на Римската империя през I-III век. От вътрешността – Августа Траяна – произхожда и единственият олимпийски победител от изследваната територия. Неговата поява е красноречиво свидетелство за дълбокото проникване на гръко-римската физическа култура във вътрешнотракийските земи през II-III век. Спортните празници се провеждат под задължителното покровителство на управляващия римски владетел. Засега липсват данни за организиран спортен живот в обсъжданата област след средата на III век. Последвалите опустошителни варварски нападения разстройват сериозно местното стопанство, а административните реформи в края на III – началото на IV век силно съкращават финансовите възможности на градовете. С други думи икономически са причините за залеза на атлетиката в изучаваната област. Всъщност средата на III век бележи началото на упадъка на спорта в цялата Римска империя.

В териториално отношение повечето спортни свидетелства произхождат от провинция Тракия в границите ѝ преди промяната от 193-197 година. Причината се корени в нейната по-голяма степен на урбанизация в сравнение с Долна Мизия и интересуващата ни източна част от Горна Мизия. При това градовете в провинция Тракия са организирани по подобие на гръцкия полис, което е съществено преимущество за развитие на атлетиката, която и през римския императорски период си остава чисто елинско явление по своята същност и организационни форми. В известна степен това обстоятелство обяснява липсата на сведения за изявени тракийски атлети. Засега остава неразграничима и евентуалната тракийска спортна традиция.

За разлика от спорта участието на траки в гладиаторски зрелища е далеч по-документирано. Най-ранното сведение се отнася до прочутото въстание на Спартак (74-71 г.пр.н.е.). Масовата поява на гладиатори траки през I в. пр.н.е. е резултат главно от военния им съюз с понтийския цар Митридат VI, при чиито войни с Рим (89-63 г.пр.н.е.) попадат в плен. Тракийското присъствие на италийските арени през този период се запазва като спомен през императорската епоха в наименованието на една от гладиаторските категории – „трак". Тя обаче се изпразва от етническо съдържание още през втората половина на I в.пр.н.е. Единствено „тракът" се различава лесно сред другите тежковъоръжени гладиатори по своето въоръжение, в което дългият крив нож е най-вероятният тракийски принос. Тракийски пленници се изпращат масово на арените до началото на I век от н.е., когато тракийските земи са постепенно покорени. След новата ера липсват сигурни данни за гладиатори траки в западните провинции. Вероятно римските власти не желаят по-нататъшно обезлюдяване на новозавладяна Тракия, лишаващо ги от ценна работна ръка, данъкоплатци и най-вече войници. Любопитно е, че траките, които се славят от Омир до VI в. от н.е. с отлични физически качества и военна годност, не проявяват изявено желание за доброволно постъпване в гладиатурата – дори ако се има предвид, че мнозина от тях са етнически неразграничими зад римски и гръцки прякори. Същото не може да се каже за гърците, които са регистрирани често като гладиатори и в източните, и в западните провинции. Причината трябва да се търси не толкова в утвърждавано от някои учени схващане за авантюристичен елински дух и носталгичен характер на траките, колкото в икономически обстоятелства. През II-III век, когато датират по-голяма част от гладиаторските паметници в източните провинции, стопанското развитие на Тракия е възходящо и то с непознати по-рано темпове. Тракийското население е пълноценно трудово ангажирано. Активната възраст на мнозина траки преминава в римската армия, особено след управлението на Хадриан (117-138). По същото време в континентална Гърция се наблюдава известен икономически застой. Стопански сътресения преживяват и някои цъфтящи през елинизма градове в Мала Азия. Част от техните жители вероятно търсят изход в опасното, но добре платено гладиаторско поприще.

Всички организатори на гладиаторски и ловни игри от изследваната територия са първожреци – някои на своите градове, а други на провинция Тракия. Въпросните зрелища са организирани в чест на императора, тоест са свързани с неговия култ. Сред регистрираните мунерарии има и жени. Локална особеност е фактът, че сравнително често първожреците-мунерарии в Тракия са обозначени с израза „архиереус ди хоплон". Гладиаторските забавления са доста популярни във вътрешността на Тракия. Надписите с точна датировка сочат, че девет са от времето на Северите (193-235), четири са от втората половина на II век и два датират от управлението на Гордиан III (238-244). Макар и относителни, тези данни съвпадат с познатата картина за стопанското развитие на Тракия през императорската епоха – възходящо през II век (управление на Антонините), максимален разцвет в края на II – началото на III век (управление на Северите), криза след средата на III век. Римската власт провежда интензивна урбанизация във вътрешността на Тракия през периода втора половина на I –

начало на II век, която дава плодове през следващото столетие. От средата на II век местните градски центрове са достатъчно стабилни икономически и улегнали организационно, за да си позволят чрез свои граждани да организират скъпоструващи, но силно желани гладиаторски игри. Участието на гладиатори „чужденци“, включително на утвърдени майстори на меча, говори за финансова мощ на местните мунерарии. Тези щедри прояви на локални първенци са отражение на стопански подем в Тракия през II-III век и особено през периода средата на II – средата на III век, откогато датират точно датираните паметници.

Редица външни белези сближават гладиаторските и спортните игри. Първите заимстват от атлетиката голяма част от своята терминология, палмовото клонче и венеца като символи на победа. С един и същи знак – вдигнат нагоре пръст на лявата ръка – се признават за победени и атлетът, и гладиаторът. Римски мозайки показват професионални атлети, поваляйщи с удари животни – бикове, глигани. Тясното преплитане между двата вида забавление се илюстрира и от наличието на междинни форми като укротяване на бикове (таврокатапсия), както и акробатични номера около разярени хищници. И спортните, и кървавите игри са свързани с императорския култ. И двата вида спектакъл са важен елемент от машината на императорската пропаганда и санкциониран отдушник на емоционално и социално напрежение, натрупано у масите.

Трябва да се подчертае, че по своите характеристики гладиаторските игри и спортни състезания в римска Тракия се вписват напълно и без отклонения в известната за източните римски провинции картина на тези забавления. И двете зрелища са неотменим белег за градска култура от полисен тип, за развит муниципален живот, какъвто несъмнено разкрива анализираната тук разнообразна информация от тракийските земи за периода I-IV век.